

AVRUPALI GEZGİNLERİN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE
19. YÜZYILDA BATI TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Gülay KARADAĞ
Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Afyonkarahisar
2006

AVRUPALI GEZGİNLERİN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE
19. YÜZYILDA BATI TÜRKİSTAN HANLIKLARI
(Alexander BURNES, Arminius VÁMBÉRY, Eugene SCHUYLER)

Gülay KARADAĞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Afyonkarahisar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2006

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

AVRUPALI GEZGİNLERİN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE
19. YÜZYILDA BATI TÜRKİSTAN HANLIKLARI
(Alexander BURNES, Arminius VÁMBÉRY, Eugene SCHUYLER)

Gülay KARADAĞ

Tarih Anabilim Dalı

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2006

Danışman: Doç. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Çalışmada, 19. yüzyılda Batı Türkistan Hanlıklarının siyasi, sosyal ve kültürel tarihi, seyahatnameler başta olmak üzere vakayiname ve araştırma eserlerin ışığında incelenir. Ana kaynağımızı oluşturan başlıca seyahatnameler Alexander Burnes, Arminius Vámbéry ve Eugene Schuyler'a aittir. Beş bölüm olarak kararlaştırılan çalışmanın birinci bölümünde bölgenin coğrafi ve etnik yapısı üzerinde durulur. İkinci bölümde gezginlerin ve seyahatnamelerin nitelikleri incelenirken diğer bölümlerde, hanlıkların siyasi yapısı, Batı Türkistan'ın önemli şehirleri ve bölgenin kendine has sosyal ve kültürel unsurlarına değinilir.

Araştırma sonucunda Özbek hanedanlar yönetimindeki Batı Türkistan hanlıklarının hem komşu ülkelerle hem de kendi içerisinde sürekli savaş halinde olduğu, 19. yüzyılın başlarında güçlü bir konumdayken ikinci yarıdan itibaren siyasi güçlerini yitirdikleri ve bağımsızlıklarını kaybettikleri görülür. Yine bu yüzyıl sonlarında en eski tarihlerde ticari ve kültürel öneme sahip bölge şehirlerinin de duraklama içerisinde

olduğu tespit edilmiştir. Bizim bu sonuca ulaşmamızı sağlayan olgu, tarihi sũreç içerisinde şehir nũfusunda gũrũlen azalma ve halkın içerisinde bulunduğu ekonomik imkãnsızlıklardır. şehirlerin bu geri kalmışlığının bir sebebi de kuzeyde bozkır gũneybatıda ise ol coğrafyasına yerleşen yağmacı Tũrkmen ve Kırgızların oluşturduğu tehdittir. Bu durum Avrupalı gezginlerin bũlgeye giriş çıkışlarını da olumsuz etkilemekte, zor coğrafı şartlarla birlikte aşılması gũ ikinci engeli teşkil etmektedir. Bũylece Avrupalılar nazarında gizemli ve ulaşılamaz olan Batı Tũrkistan şehirlerine duyulan merak daha da artmıştır. Araştırmamız neticesinde varılan bir diğer sonuç Batı Tũrkistan Hanlıklarının, yũneticilerin engellemeleri sonucunda sosyal ve kũltũrel açıdan Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramadıkları ve mutaassıp yapılarını korumuş olmalarıdır.

ABSTRACT**ACCORDING TO EUROPEAN TRAVELER'S BOOKS WEST TURKESTAN
KHANATES IN 19th CENTURY****(Alexander BURNES, Arminius VÁMBÉRY, Eugene SCHUYLER)**

Gülay KARADAĞ

Department of History

Afyon Kocatepe University, The Institute of Social Sciences

June 2006

Advisor: Associate Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

In this study, West Turkestan Khanates were dealt with political, social and cultural characteristics in 19th century and investigated according to travel's books, chronicle and research books. Travel's books were restricted to works of Alexander Burnes, Arminius Vámbéry and Eugene Schuyler. It is about geographic and ethnic characteristics of the region in first chapter of the study that was decided as five chapters. It was mentioned khanates' political structures, West Turkestan's important cities and social and cultural elements of the region in other chapters while it investigates the travelers and the characteristics of their works in the second chapter.

As a result of this study, it was observed that The West Turkestan Khanates has been ruled by Uzbek dynasties, was struggling with enemies within and out of the borders. Although The West Turkestan Khanates were powerful in the first 19th century, they lost their independence in the second half of 19th century. Nevertheless we can say

that West Turkestan cities, which had commercial and cultural importance from the period of history BC., were standstilled in the 19th century. A possible evidence can be that the population in the region and welfare has declined in this period. One reason for this structure of cities in the region was plunders of Turkmen and Kirghiz. Apart from this reason and tough geographical conditions, European travelers faced difficulty in traveling in the region. Therefore, the curiosity for West Turkestan cities, which are thought to be mystic and unreachable in the eye of Europeans, increased. It can be said that The West Turkestan Khanates was not kept up with social and cultural development of Europe and protected their conservative structures because of the inhibition of Khanates' rulers.

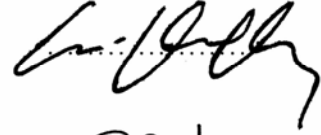
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

İmza

Tez Danışmanı : Doç. Dr. H. Mustafa ERAVCI

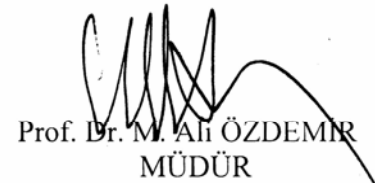
Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ

: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Tarih anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Gülay KARADAĞ'ın "Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları" başlıklı tezi 22.06.2006 günü saat:11:00'de Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Ali ÖZDEMİR
MÜDÜR

ÖNSÖZ

19. yüzyılda Batı Türkistan'ı tarihi coğrafi ve kültürel olarak Avrupalı Gezginlerin bizlere aktarmış oldukları bilgilerden ve mevcut diğer kaynaklardan yola çıkarak tanıtmayı amaçladığımız bu çalışma iki yıllık bir araştırmanın sonucunda ortaya konmuştur.

Araştırmamız neticesinde medeniyetlerin beşiği ve ticari güzergâhların mühim bir noktasını oluşturan Batı Türkistan sahasının, sahip olduğu öneme rağmen tarihçiler tarafından özellikle kültürel tarih alanında gerekli ilgiyi görmediğini tespit ettik. Bu nedenle son bölümde sadece seyahatnameleri dikkate alarak bölge halkının sosyal ve kültürel hayatına dair tanıtıcı bilgiler aktarmaya çalıştık. Bu sırada doğru bilgiye ulaşmak amacıyla seyahatnameleri birbirleriyle kıyasladık. Bölgenin coğrafi yapısı, mevcut siyasi unsurlar ile önemli şehirleri ele aldığımız birinci, üçüncü ve dördüncü bölümleri ise seyahatnamelerin yanı sıra bir vakayiname ile telif eserler ışığında ele aldık. Karşılaştığımız en büyük sıkıntı Türkçe telif eserlerin sayıca az olması ve zamanın sınırlı olması hasebiyle tüm yabancı kaynakları inceleyememizdir.

Günümüz tarih araştırmalarında önemli bir yere sahip seyahatnameler bu araştırmamızda görüleceği üzere Batı Türkistan'ı tanımakta da oldukça büyük önem arz etmektedir. Biz çalışmanın en başında bu değerini bildiğimizden seyahatnamelere dayalı bir çalışma yürüttük. Tabi bu sırada gezginlerin seyahat amaçları hakkında da ilginç bilgilere ulaştık. Bu konuyu “Gezginler ve Seyahatnameleri” ismini taşıyan ikinci bölümde ayrıntılı olarak değerlendirdik.

Temel kaynaklarımızı oluşturan Burnes, Vámbéry ve Schuyler'a ait seyahatnamelerin orijinal dili İngilizce'dir ve çalışma esnasında İngilizce baskılarından yararlanılmıştır. Aynı şekilde Burnaby, Jenkinson ve Marco Polo'ya ait eserlerin de İngilizce baskıları kullanılmıştır. Bunun dışında Blocqueville ve Mac Gahan'a ait eserlerin çevrilerinden istifade edilmekle birlikte Mehmet Emin Efendi'ye ait seyahatnamenin ise transkripsiyonu değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Yararlanılan

eserler arasındaki bir diğerk temel kaynağımız vakayinemedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Hive Hanlığının tarihine ışık tutan bu vakayinemenin İngilizce baskısı kullanılmıştır.

19. yüzyılda Batı Türkistan'a gelen seyyahlar arasından Burnes, Vámbéry ve Schuyler'ı seçmemizin bir takım gerekçeleri söz konusudur. İlk aşamada dikkat ettiğimiz husus, ele alınacak seyahatnamelerin hemen hemen tüm yüzyıla ışık tutmasını sağlamaktır. Ayrıca gezginlerin bölgenin tanıtımı ve siyasi gelişmelerin yanı sıra sosyal-kültürel hayata dair ayrıntılı bilgiler sunmaları ve aktardıkları hususların büyük çoğunluğunun kendi gözlemlerine dayanması önemli rol oynamaktadır.

Büyük güçlerin (Rusya, İngiltere ve Çin) 19. yüzyıldaki sömürge yarışı sırasında Batı Türkistan'ın dikkatleri üzerine çekmesi neticesinde yüzyılın sonlarında bölge sömürgeye açık bir hale gelmiş ve bura halkının pek çok kültürel niteliği yok edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın son bölümünde yer verdiğimiz Batı Türkistan'ın sosyo-kültürel yapısının büyük ilgi çekeceği kanaatindeyiz. Aynı şekilde siyasi tarih ve şehirler bölümünde de pek çok yeni bilgilere ulaşılması mümkündür.

Böyle zevkli ve ilginç bir araştırmaya beni sevk eden, yakın ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen ve çalışmanın başından itibaren sürekli yol gösteren saygıdeğer hocam Doç. Dr. H. Mustafa Eravcı'ya çok teşekkür ederim. Aynı zamanda seyahatnameler üzerinde yoğunlaşmam hususunda beni destekleyen ve çalışmalarım esnasında yardımcı olan sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin'e ve çalışmanın bilgisayar ortamına aktarılmasında ve haritaların oluşturulmasında yardım eden nişanlım Arş. Grv. Said Mahmut Çınar'a teşekkürlerimi sunarım.

Afyonkarahisar 2006

Gülay KARADAĞ

ÖZGEÇMİŞ

Gülay KARADAĞ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Tezsiz Yüksek Lisans: 2003 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı

Lisans: 2002 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Lise: 1997 Darıca Lisesi, Sosyal Bilimler Bölümü

İş/İstihdam

2002-Araştırma Görevlisi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü

Mesleki Birlik Kuruluş Dernek Üyelikleri

Alınan Burs ve Ödüller

Yayımlar

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Yılı: Kars 01.12.1980 Cinsiyet: Bayan

Yabancı Dil

İngilizce

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ	ii
ABSTRACT.....	iv
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	vi
ÖNSÖZ	vii
ÖZGEÇMİŞ	ix
İÇİNDEKİLER	x
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKİSTAN HAVZASI

I. Coğrafi Özellikler.....	7
II. İklim Özellikleri.....	14
III. Demografik Yapı.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

GEZGİNLER VE SEYAHATNAMELERİ

I. Tarihi Bir Kaynak Olarak Seyahatnamelerin Önemi	28
II. 19. Yüzyıldan Önce Batı Türkistana Gelen Seyyahlar.....	31
III. 19.Yüzyılda Batı Türkistana Gelen Gezginlerin Bazıları ve Seyahatnameleri	34
A. Sir Alexander Burnes ve Seyahatnamesi	34
a) Hayatı.....	34
b) Seyahatnamesi	35
B. Arminius Vámbéry ve Seyahatnamesi	40
a) Hayatı.....	40
b) Seyahatnamesi	44
C. Eugene Schuyler ve Seyahatnamesi	53
a) Hayatı.....	53
b) Seyahatnamesi	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI TÜRKİSTAN HANLIKLARI

I. 16. Yüzyıla Kadar Batı Türkistan'ın Tarihine Genel Bir Bakış.....	65
II. Hanlıkların Ortaya Çıkışı ve Sonrasındaki Siyasi Gelişmeler (19. Yüzyıla Kadar).....	68
A. Hive Hanlığı.....	68
B. Buhara Hanlığı.....	71
C. Hokand Hanlığı.....	74
III. 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları	75
A. Hive Hanlığı.....	75
a) İltüzer Muhammed Bahadır Han	75
b) I. Muhammed Rahim Bahadır Han	79
c) Allah Kulu Han.....	93
d) Rahim Kulu Han.....	95
e) Muhammed Emin Han.....	95
f) Seyid Mehmed Han.....	95
B. Buhara Hanlığı.....	99
a) Mir Haydar.....	100
b) Nasrullah Han.....	100
c) Muzaffereddin Han.....	102
C. Hokand Hanlığı.....	104
a) Alim Han	104
b) Ömer Han	105
c) Muhammed Ali (Madali) Han	105
d) Şir Ali Han.....	106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILDA HANLIKLARIN İDARESİ ALTINDAKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLER

I. Buhara.....	110
II. Semerkand.....	116
III. Hive.....	121
IV. Hokand	126

BEŞİNCİ BÖLÜM**BATI TÜRKİSTANDA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT**

I. Aile	128
II. Yemek Kültürü	132
III. Eğlence Kültürü	137
SONUÇ	145
KAYNAKÇA.....	150
EKLER	158
Ek1. Seyyahların resimleri.....	158
Ek2. Bölgeye özgü resimler	159
Ek3. 18. ve 19. Yüzyıl Orta Asya Haritaları.....	164
Ek4. Seyyahların Takip Ettiği Güzergahlara Ait Haritalar	169

SİMGELER ve KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
Bkz.	Bakınız
Edit.	Editör
İA.	İslam Ansiklopedisi
İ. Ü.	İstanbul Üniversitesi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
haz.	Hazırlayan
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
n.	Number (Sayı)
nr.	Numara
p.	Page
s.	Sayfa
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
yay.	Yayınları

GİRİŞ

En eski tarihlerden itibaren medeniyetlerin beşiği olan ve pek çok kültüre ev sahipliği yapan Batı Türkistan'ın siyasi, sosyal ve kültürel hayatının ortaya konması Orta Asya Türk tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim bölgeyi tanımak, uluslararası güçlerin bura ile ilgili politikalarının anlaşılmasına ve bu politikalar karşısında Batı Türkistan'ı bekleyen geleceğin neler getireceğinin tahmin edilmesini sağlayacaktır.

Medeniyetin doğudan batıya doğru yayıldığı gerçeğinden hareketle pek çok batılı araştırmacı kendi soyunu doğuya dayandırmaya çalıştığı gibi bazıları da bunun tam tersini iddia etmek için doğunun gerilemeye başlamasıyla birlikte içinde bulunduğu şartları gözler önüne sermeye uğraşır. Bu amaç doğrultusunda doğu, yüzyıllar içerisinde pek çok Batılıyı misafir eder. Bunlar arasında gezginler de yer almaktadır.

Gezginlerin en çok hizmet verdiği kurumlar Oryantalizmi konu olan araştırma merkezleridir. Özellikle 19. yüzyılda oryantalizmin önem kazanması ve kurumlaşması bu yüzyılda doğuya gerçekleştirilen gezilerin sayısında artış yaşanmasını sağlar. Batı İngiliz, Fransız, Rus başta olmak üzere pek çok gezginin hatıratları aracılığıyla doğuyla tanışır. Bunun yanı sıra seyahatnameler, devletlerin 19. yüzyıldaki politikalarını uygulama aşamasında da yardımcı olmaktadır. Mesela bu yüzyılda dünyanın süper gücü olarak statüsünü korumak isteyen İngiltere ile İngiltere'ye rağmen Hindistan'da sömürgeler elde ederek yüzyıllar boyunca devam ettirdiği "sıcak sulara inme" politikasını gerçekleştirmek niyetinde olan Rusya, Batı Türkistan'ı çoğunlukla gezginler vasıtasıyla araştırmıştır.

Rusya ve İngiltere'nin bu çıkarları 19. yüzyılın başlarında her iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Rusya, Fransa ve İngiltere'nin muhalefeti neticesinde Osmanlı ülkesinde elde edemediği başarıya Türkistan coğrafyasında ulaşmayı istemiştir. Bu amaçla 1717 ve 1839 yıllarında Hive'ye savaş açmış ancak her ikisinde de mağlub

olmuştur. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişiklik göstermiş ve 1860'lı yıllarda Hokand ve Buhara Hanlıkları Rusya karşısında yenilmiştir. Bunun üzerine İngiltere ilk önce Buhara akabinde Hive Hanlığı ile iyi ilişkiler kurarak onların varlığını devam ettirmelerini istemiş, daha sonra politika değiştirerek Afganistan'ın fethine yönelmiştir. Böylece Hindistan ile Rusya arasında Afganistan tampon bölge konumuna gelmiştir¹.

İngiltere ve Rusya'nın dış politikaları bu şekilde sonuçlanmadan önce onların, bölgedeki hareketlerini belirlemede gezginlerden yardım aldıklarını görüyoruz. Rusya resmi görevlerle bölgeye gönderdiği şahısların seyahat notlarından istifade ederken İngiltere, Asya Araştırma Merkezlerinin bünyesinde bölgeye giden seyyahların hatıralarını dikkate almıştır. Pek çok batılı seyyah gibi İngiliz seyyahlar da Doğu Hindistan, Moskova ve Levant şirketlerinin kullandığı ticari güzergâhları takip ederek bölgeye ulaşmışlardır.

Gezginlerin, bölgeyi en ince ayrıntısına kadar gözlemleyecekleri düşüncesi, bazı araştırmacıları Batı Türkistan seyahatnamelerine yöneltmiştir. Seyahatnameler dikkate alınarak hazırlanan çalışmalardan ilki, Hülya Yaban tarafından bir yüksek lisans tezi olarak olarak hazırlanan "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri" ismini taşımaktadır. Bu çalışmada 1436-1479 yıllarında Azak, Kırım, Rusya ve Türkistan'ın batı sınırlarını gezen Venedikli Josafa Barbaro, 1473-1477 yıllarında Kırım, İran ve Moskova'yı ziyaret eden Venedikli Ambrogio Contarini, 1517 ve 1526 tarihlerinde olmak üzere Rusya'ya iki defa resmi görevle giden Avusturyalı Sigismund Von Herberstein, Moskova şirketi tarafından 1557'deki Rusya keşif seferlerine kumanda etmekle görevlendirilen ve bu görev doğrultusunda 1558 yılında Moskova'dan Çin'e uzanan bir yolculuk gerçekleştiren İngiliz Anthony Jenkinson ve son olarak 1634, 1636 ve 1639 tarihlerinde Rusya ve İran'a seyahatler düzenleyen Alman bilim adamı Adam Olearius'a ait seyahatnameler kullanılmıştır. Yaban, çalışmasında gezginleri ve onların takip ettikleri güzergâhları izah ettiği gibi onların İdil Boyu, Karadeniz'in kuzey mıntıkası, Hazar Denizi çevresi ve Orta Asya hakkında verdiği bilgileri, şehirler ve ticari faaliyetler kapsamında bizlere sunmuştur.

¹ Rusya ve İngiltere arasındaki çıkar çatışmaları için bkz. Nilgün Ödemiş, *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Batı Türkistan hanlıklarından Hive'nin siyasi tarihini ele alan Abdullah Gündoğdu, "Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)" adlı çalışmasında seyahatnamelerden istifade etmiştir. Bunların dışında arşiv belgeleri, Farsça ve Rusça kaynaklardan da yararlanan Gündoğdu, 16.yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar Hive Hanlığının siyasi tarihine ışık tutmakta, 19. yüzyıl öncesinde bölgeyi tanımamız açısından bize önemli katkılar sağlamaktadır.

Siyasi tarihe dayalı bir diğer çalışma, Nurettin Hatunoğlu tarafından hazırlanan "Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı (1785–1920)"dır. Özbek Hanlığı ve akabinde Buhara Hanlığı olarak varlığını sürdüren Maverünnehir Özbeklerinden kısaca bahseden Hatunoğlu, çalışmasının devamında Mangıt hanedanlığı idaresindeki devletin Rus işgali öncesi ve sonrasına dair bilgiler aktardığı gibi hanlığın Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere ve İran'la olan ilişkilerini ve idari yapısını da incelemiştir.

Bir başka çalışma "XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları" ismini taşımaktadır. Nilgün Ödemiş tarafından bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma yüzyılın güçlü devletlerinin Batı Türkistan üzerindeki siyasi emellerini ortaya koymaktadır. Ödemiş ilk önce Batı Türkistan'a yönelik Rus politikası ile Doğu Türkistan'a yönelik Çin politikasını ve bu ülkelerin bölgedeki faaliyetlerini 18. yüzyılın sonuna kadar olmak üzere izah eder. Akabinde 19. yüzyılda Türkistan'ın genel durumu hakkında bilgi verdiği gibi Çin, Rusya ve İngiltere'nin bölge üzerindeki çıkar çatışmalarını, bu çıkarlar doğrultusunda Türkistan'da gerçekleştirdikleri işgalleri ve işgaller sonrasında bölgeye yönelik idari politikalarını açıklar. Bu çalışma İngiltere destekli bölgeye gelen Burnes ve Vámbéry'nin yapmış olduğu incelemelerin bu ülke için ne ifade ettiğini ve neden böyle seyahatleri desteklediğini aydınlatması bakımından önemlidir².

Ele alınan coğrafya bakımından farklılık göstermekle birlikte Batılı gezginlerin seyahatnameleri dikkate alınarak Batının, Türkiye'ye ve Türklere olan bakış açısını yansıtan "Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyehatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W. Wittman-1803, R.R. Madden-1829, C. Fellows-1852, E.J. Davis-1879, W.J.J. Spry-

² Ödemiş, tezinin giriş kısmında Orta Asya bölgesini ve burada yaşayan Türkleri üç gruba ayırmıştır. Bunlar; Kazak, Özbek, Mangıt, Nogay, Başkurt ve Kazan (Tatar) Türklerinin dahil olduğu Kıpçak Grubu, Kent Türkleri, Kırgızlar, Tarançılar ve Kaşgarlıları kapsayan Türk-Çiğil Grubu ve son olarak Salur, Teke, Sarı-Karaman, Yamut, Göklen, İğdir, Abdal, Alieli, Çavdır, Ersari, Sagaroğlu ve Oğuz şeklinde farklı uruğlara ayrılmış Türkmen-Oğuz Grubudur. Ödemiş, *a.g.t.*, s. 1–3.

1895)’ adlı çalışma, metod ve konuya yaklaşım tarzı açısından bize örnek teşkil etmektedir. Gürsoy Şahin tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma Anadolu Türklerinin Avrupalılarla ilk karşılaşmalarından ve onlar nezdinde temellenen Türk İmajından yola çıkarak 19. yüzyılda bu imajda meydana gelen değişimleri izah eder. Devamında Anadolu’ya gelen İngiliz gezginlerin, Osmanlı ülkesi ile ilgili değerlendirmelerini çeşitli başlıklar halinde aktarır. Osmanlının sosyo-kültürel tarihine önemli bir katkı sağlayan bu çalışma aynı zamanda seyahatnamelerin bilimsel araştırmalarda kullanımına dair yol gösterici niteliktedir.

Yapılan bu çalışmalar bize 19. yüzyılda Batı Türkistan’ın tam manasıyla tanıtılmadığını ve kaynaklardan bazılarının kullanılmadığını göstermektedir. Bunun dışında ele almış olduğumuz seyahatnameler farklı çalışmalarda kullanılmakla birlikte³ bu eserlerden sınırlı olarak istifade edilmiş olması bizde, İngiliz asıllı Alexander Burnes, Macar asıllı Arminius Vámbéry ve Amerikan asıllı Eugene Schuyler’in ışığında Batı Türkistan’ı inceleme isteği uyandırmıştır. Seyahatnameleri tespit ederken dikkat ettiğimiz diğer kıstaslara önsöz kısmında değindik.

Seyahatnameleri temel alarak böyle bir çalışmaya kalkışmamızın amacı 19. yüzyılın başından itibaren Batılı seyyahların bölgeye duydukları merakı, bu merakın ardında yatan sebepleri ve bölge halkı ile ilgili izlenimlerini birkaç seyyahın ışığında izah edebilmektir. Yine bölgenin siyasi yapısını, hanlıkların içinde bulunduğu durumu, bölgedeki önemli şehirleri ve sosyal kültürel hayatı seyyahların aktardığı bilgilerden yola çıkarak anlatabilmektir. Nitekim bölgeye ait seyahatnameler hem sosyal hem de siyasi hayata ışık tutan sayılı eserler arasındadır.

Bu amaç doğrultusunda başladığımız çalışmanın birinci bölümünde Batı Türkistan’ın coğrafi, iklim ve etnik yapısı üzerinde durduk. Araştırmamız sırasında bölgenin çeşitli coğrafi özellikler gösterdiğine tanık olduk. Mesela Batı Türkistan’da kurulan hanlıklar yeşil bir saha üzerinde kuruluyken çevresi büyük çöllerle kaplıdır ve bu çöller ülkelerin doğal savunma hatlarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra ülke sert iklim özellikleri göstermekte ve Özbek, Türkmen, Tacik (Sart) başta olmak üzere birçok milleti barındırmaktadır.

³ Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875)*, TTK. yay., Ankara 1994, Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830–1888*, çev. Ali Berktaş, İletişim yay., İstanbul 2001.

İkinci bölümde tespit edilen seyyahların eğitim seviyeleri, sahip oldukları görevler, ne amaçla Batı Türkistan'ı ziyaret ettikleri ve hangi güzergâhları kullandıkları sorgulanmaktadır. Araştırmamız neticesinde Burnes ve Vámbéry'nin İngiltere destekli bölgeye gittiklerini ve zor şartlar altında not ettikleri izlenimlerini gezilerinin bitiminde Londra'ya giderek yayınladıklarını gördük. Schuyler'ın ise Amerika destekli olarak Batı Türkistan'ı ziyaret ettiğini öğrendik. Her üç seyyahın da amacı bu yüzyıla kadar Avrupa'da gizemini koruyan Batı Türkistan'ı açık bir şekilde tanıtmak ve bağlı buldukları ülkelerin bölgeyle ilgili siyasi planlarını olgunlaştırmalarına zemin hazırlamaktır. Schuyler, diğer ikisinden farklı olarak Rusların bölgeyi fethi esnasındaki gelişmeleri ve onların bölge halkına karşı uygulamalarını Amerika'ya rapor etmekle görevlidir. Nitekim onlar üstlendikleri bu görevleri başarıyla yerine getirmişlerdir. Bunun neticesinde döneme ve bölgeye ait klasik kaynaklar arasında yerlerini alan çalışmaları ortaya çıkmıştır.

Üçüncü bölümde, ulaşılan kaynaklar ve seyyahların bölgeyi ziyaretleri sırasında öğrendikleri ve müşahade ettikleri bilgiler doğrultusunda bölgenin 19. yüzyıldaki siyasi portresi çizilmeye çalışılacaktır. Burada seyahatnamelerin yanı sıra bize yardımcı en önemli kaynak Hive tarihine ait Munis ve Agahi tarafından yazılan Firdevsü'l-İkbal⁴ isimli vakayinamedir. Bunların dışında az sayıdaki ve genel nitelikli Türk ve batılı tarihçilerin çalışmaları da bu noktada bize yardımcı olacaktır. Siyasi hayatı incelerken dikkatimizi çeken en önemli husus, Özbek hanedanlar tarafından yönetilen Batı Türkistan hanlıklarının kendi içlerinde isyanlarla uğraştığı gibi birbirleriyle de mücadele halinde olduklarıdır. Bu bölümde söz konusu mücadeleleri izah etmekle birlikte altında yatan sebepleri ortaya koymaya çalışacağız.

Dördüncü bölüm, bölgenin ticari ve siyasi tarihinde büyük öneme haiz Batı Türkistan şehirlerini ve 19. yüzyılda seyyahların şehirlere dair gözlemlerini içermektedir. Seyyahlar şehirlerin imar yapısının yanı sıra bölgenin nüfus yapısı, kültürel unsurları, dükkânlar, pazarlar ve kervansaraylardan oluşan alışveriş merkezleri ile cadde ve sokak yapıları hakkında bilgiler sunmaktadırlar. Bu bilgilerden hareketle

⁴ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Tekin, "Hive (Harezmi) Hanlığı Tarihinin Kaynakları" I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005, Gazi Üniversitesi Gazi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, Ankara (Matbaada).

şehirlerin 19. yüzyılda kültürel hayatta, ticarete ve politikada ne kadar aktif olduğunu izah edeceğiz.

Gezginlerin, bölge halkının kültürel unsurlarına dair aktardığı bilgiler beşinci bölümümüzü oluşturmaktadır. Bu bölümde Özbeklerin yanı sıra onlarla uzun süre bir arada yaşayan, bazı kabileleri hanlıklara tabiyken bazılarının mücadele halinde bulunduğu Türkmenlerin aile yapısı, eğlenceleri ve yemek tarzları üzerinde durulacaktır. Bu şekilde Rusların özellikle yirminci yüzyıldan itibaren bu insanların kimliklerini yok etmeye dair politikalarına karşı biz Özbek ve Türkmenlerin sahip oldukları kültürlerine ışık tutmaya çalışacağız.

19. yüzyılda Batı Türkistan'ı ele alan mevcut çalışmalarını mümkün olduğunca temin ederek inceledikten sonra onların ortaya koyduklarından farklı bilgiler sunmaya çalıştığımız ve Batılıların bölgeye olan bakış açılarını yakalamayı hedeflediğimiz bu araştırmamızın amacına ulaştığı kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKİSTAN HAVZASI

I. Coğrafi Özellikler

Batı Türkistan kabaca kuzeyde Altay dağlarından güneyde Pamir bölgesine doğuda Tarbagatay'dan batıda Hazar Denzinin doğu kıyılarına kadar uzanan sahayı ihtiva eder⁵. Ligeti de "İç Asya" olarak isimlendirdiği Batı Türkistan'ı kuzeyde Ural Dağları ve Altaylar, güneyde Himalaya zinciri, batıda ise Hazar Denzinin doğu sahiline kadar uzanan saha olarak tanıtır⁶. Bölge, tarihi süreç içerisinde çeşitli şekillerde anılmıştır. Mesela 19. yüzyılda seyahatçılarımız tarafından Zerefşan olarak isimlendirilen Amu Derya ile Sir Derya'nın yukarı mecraları arasındaki bütün dağlık bölge 8. asırdan önceki tarihi eserlerde Araplar tarafından Buttam ya da Butmân olarak isimlendirilir⁷. İslam coğrafyacılarının terminolojisinde ise bu iki nehir arası Maveraünnehir olarak zikredilmektedir⁸.

Bölge, çıplak çöllerden güney kıyılarında karla kaplı dağ doruklarına ve kuzeyde bozkırlara kadar büyük bir coğrafi görünüm çeşitliliğine sahiptir⁹. Hazar Denizi'nden itibaren bölgenin güneydoğu bölümlerinin büyük bir kısmı çöllerden oluşmaktadır. Bölgenin en büyük çölleri Karakum ve Kızılıkum, Amu Derya'nın yoğun bitkili alüvyon ovasıyla birbirinden ayrılmaktadır¹⁰. Kara Kum Çölü Amu Derya'nın güneyinde yer alır

⁵ Talip Yücel, "Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış", *Türk Kültürü*, XXV/294, Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1987, s. 615.

⁶ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu yay., nr.527, Ankara 1998, s. 15.

⁷ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu yay., IV. Dizi-Sayı 11, Ankara 1990, s. 86.

⁸ Barthold, *a.g.e.*, s. 67.

⁹ Robert N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yay., İstanbul 2000, s. 35-37.

¹⁰ Taaffe, *a.g.m.*, s. 55.

ve 300 bin km²'lik bir alana sahiptir. Kızıl Kum Çölü ise Amu Derya ile Sir Derya arasında bulunur ve 350 bin km²'lik bir alanı kaplar¹¹.

Batı Türkistan'ın doğu kısmı yüksek dağ ve yaylalardan müteşekkildir. Burada dağlar, ovalar ve yaylalar birbiriyle iç içedir. Batı kısmı ise ovalardan ve alçak yaylalardan oluşmaktadır. Bölgedeki dağları kuzeyden güneye doğru sıralayacak olursak kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan Tarbagatay dağları bunların güneyinde ise Aladağlar yer alır. Daha güneyde Tanrı dağları olarak isimlendirilen Çungarya Aladağı, Kungei Aladağı, Terskei Aladağı ve Talas Aladağı şeklinde bir dağ silsilesi yer almaktadır. Bu dağlar Türkistan coğrafyasının su ihtiyacını karşılar¹².

Bulunduğu bölge itibariyle Altay, Pamir, Hindukuş ve Tanrı Dağları gibi çok ünlü dağlarla çevrili Buhara Hanlığı, iç kısımlarda özellikle Şehr-i Sebz ve Semerkand yakınlarında alçak uzanan bazı dağ sıraları haricinde yükseltilere sahip değildir.

Burnes Kurşe (Kurshee) şehrinin doğusunda 150 millik bir mesafeden sonra kuzey ve güney doğrultusunda, Hindukuşunun sağ köşesine doğru uzanan ve Pamir dağlarının sınırında sona eren karla kaplı yüksek sıra dağları gördüğünü söyler. Seyyahın belirttiğine göre yerliler bu dağları Baetoon isimli bir köyden hareketle Baetoon dağları şeklinde isimlendirir.

Amu Derya'nın kuzeyinde yer alan dağların ilki Hisar dağlarıdır ve onun eteklerinde 19. yüzyılın ilk yarısında Hive Hanlığına bağlı bir idari yapı mevcuttur¹³. Mehmed Emin Efendi'nin genel olarak düzlük bir arazi olarak tanıttığı Harezmi'de ise Şeyh Celil ve Kuba Dağları bölgenin en büyük yükseltilerini oluşturur¹⁴. Bölgedeki dağların eteklerinde tepelerden akan nehirler sayesinde oluşan yeşil vahalar mevcuttur.

Batı Türkistan'da, bölgeye hayat veren, coğrafyanın beşeri ve iktisadi hayatında önemli rol oynayan iki nehir vardır. Bunlar Orta Asya'nın yüksek dağlarından beslenen

¹¹ Yücel, *a.g.m.*, s. 616.

¹² Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr. 121, Ankara 1992, s. 12-13.

¹³ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara Being the Account Of A Journey From India To Cabool, Tattary And Persia Also, Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahore*, Asian Educational Services yay., Yeni Delhi 1992, C. II, s. 163-165.

¹⁴ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., nr. 49, Ankara 1986, s. 144.

Amu Derya ile Sir Derya'dır¹⁵. Amu Derya farklı zamanlarda ve farklı milletler tarafından değişik şekillerde isimlendirilmiştir. Mesela milattan önceki devirlerde nehir Yunanlılar tarafından "Oxus" olarak isimlendirilmiştir. Milattan sonra ise Asyalılar tarafından "Ceyhun" veya "Amu" isimleri kullanılmıştır. "Sel" anlamına gelen Ceyhun ismi özellikle tüm Türkçe ve Farsça çalışmalarda geçmektedir. Burnes'ün bölgeyi gezisi sırasında şahit olduğu üzere sahillerde yaşayan halk, nehir için "Derya-yı Amu" demektedirler¹⁶. Seyyahımız ise eserinde genel itibariyle Oxus ismine yer vermiştir.

Bu nehir İran ve Turan arasındaki geleneksel resmi sınırı oluşturması nedeniyle büyük öneme sahiptir¹⁷. Burnes, nehrin geçtiği güzergâhları ayrıntılı bir şekilde izah eder. Buna göre Amu Derya, zengin Bedeşan vadisini sular, daha sonra Kunduz ve Hisar'dan akan daha küçük derelerle birleşir. Dağlar arasından dolaşarak Kholm (Khoodoom) şehrinin 20 mil içerisine doğru yakınlaşır ve Belh'in kuzeyinden geçer. Buradan itibaren kuzey-batı istikametinde ilerleyerek çöle girer. Hive şehrine ulaşıncaya kadar diğer cihette yaklaşık bir mille sınırlanmış sahayı verimli kılar. Bölge yüksek kalitede buğday ve diğer tahıl ürünlerinin yetiştirilmesinde büyük öneme sahiptir. Nehrin son durağı Aral Gölüdür. Bu göl civarı tarım ve balıkçılık ile uğraşan göçmen kabilelerin iskân sahası olması hasebiyle nadiren Orta Asya kervanlarının güzergâhları içerisinde yer alır¹⁸.

Burnes, nehrin kum yığınlarıyla birbirinden ayrılmış üç koldan oluştuğunu söyler. Bu kolların genişliği 415, 295, ve 113 yard'dır. Nehrin toplam genişliği 823 yard'dır. Derinliği düzensiz olup en derin yeri 19 fit'tir. Ortalama derinliği ise hemen hemen 9 fit kadardır. Amu Derya saatte yaklaşık 3,5 millik bir hızla akar. Koca Sal (Khoja Salu) ile Carjuy (Charjooee) nehir suyunun öfkeden kabardığı iki noktayı oluşturur¹⁹.

¹⁵ Ardel, *a.g.m.*, s. 28–30. Burnes Buhara Hanedanlığı sınırlarında beş tane nehir olduğunu bildirir. Bunlar Amuderya (Oxus), Sirderya (Jaxartes), Kohik (Zereşan), Kurshee ve Belh nehirleridir. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 160.

¹⁶ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 186.

¹⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 67. Turan kelimesi ilk olarak İranlılar tarafından Orta Asya coğrafyasını ifade etmek üzere kullanıldı. Onlar Orta Asya'nın göçebe toplulukları için de Turanlılar ibaresini kullandılar. Ancak VI. Yüzyıldan itibaren Turan yerine "Türkistan", Turanlılar yerine de "Türkler" ifadesi kullanılmaya başlandı. Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı yay., nr. 171, İstanbul 2001, s. 44.

¹⁸ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 187-189.

¹⁹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 191.

Emin Efendi, bu nehirden bahsederken Pehlivan Ata, Cânâbâd, Şahâbâd, Gaziâbad, Arna ve Kuş Beyi'nin, nehrin en çok bilinen kolları olduğunu ve bu kolların büyüklüklerinin 25 ayak ile 35 ayak arasında değiştiğini söyler. Ayrıca bu ana kanallardan birçok küçük tâli kanallar ve arklar açıldığını, bu şekilde nehir suyunun bölgenin her tarafına taksim edildiğini bildirir²⁰. Nehirde bol miktarda balığın olması bölge halkını balıkçılığa sevk eder. Seyyah nehir balıkları arasında özellikle sazan balığının çok lezzetli olduğunu ifade eder²¹.

Kayalara, hızlı akıntılara, suda oluşan girdaplara, kum yığınlarının meydana getirdiği engellere ve nehrin ağız kısımlarında bataklıklara rastlanmayan Amu Derya, gemi ve kayıkların gidiş-gelişlerine elverişli bir nehirdir. Amu Derya'nın su miktarı, Büyük Hindukuşu'nun kuzeyindeki karlarla beslenen Kunduz ve Talighan nehirlerinin kendisine katılmasıyla büyük çapta artış gösterir²². Düzenli aralıklarla kabarmakta olan nehir, Mayıs aylarında yüksek bölgelerdeki karların erimesiyle taşarak seller oluşturur. Ayrıca bahar yağmurları boyunca fakat daha küçük sel baskınları meydana getirir. Bu sırada Amu Derya'nın suları dağların toprağıyla karışır ve kırmızı bir renge bürünür. Ekim ayında ise bu sel baskınları sona erer²³.

Amu Derya'da don olayı sık yaşanan bir hadisedir. Kunduz'un yukarı taraflarında her yıl gerçekleşen buzlanma sayesinde Yarkend'e doğru ilerleyen kervanlar, güzergâhları üzerinde bulunan nehri yürüyerek geçebilirler. Hive'nin aşağı kesiminde, Buhara'dan yaklaşık 70 mil uzaklıkta bulunan Carjuy bölgesinde ve Belh'e giden yol üzerinde bulunan Kirke adlı yerleşim birimi dolaylarında nehir her yıl donmaktadır. 1831 yılında Carjuy'da nehrin her iki kıyısında buzlanma gerçekleşir. Kış mevsiminin son derece soğuk olduğu 1832 yılında da Burnes'ün kervanı buzla kaplı nehri yürüyerek geçmiştir. Seyyah, bu bilgilere ilaveten nehrin son birkaç yıldır kış mevsiminde çöl içerisinde dahi donmakta olduğunu söyler²⁴.

Amu Derya'nın güneyindeki tüm su kaynakları hemen hemen ya acı ya da tuzludur. Bunların derinlikleri hiçbir zaman 36 fiti geçmez ve su kaynaklarının çoğu yüzeyden yarım fitlik derinlikte bulunur. Bölgedeki bazı yerlerin suları da içmeye

²⁰ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 142-143.

²¹ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 143.

²² Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 189-190.

²³ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 191-193.

²⁴ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 194.

elverişli değildir. Mesela Belh'in içme suyu sağlığa zararlıdır²⁵. Aynı şekilde Buhara'daki içme suyunun sağlığa uygun olmadığı da bilinmektedir. Schuyler Buhara'ya varmadan önce bura suyunun sağlıksızlığı ile ilgili olarak uyarıldığını söyler. Nitekim şehre vardığında özellikle göllere ait suların çok sağlıksız olduğunu görerek içtiği suyun kaynatılmasına özen gösterir²⁶.

Bölgenin bir diğer önemli nehri Sir Derya'dır. Bu nehir değişik zaman dilimleri içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Kullanılan isimler tarihin ilk yüzyıllarından itibaren kronolojik sıralamaya uygun olarak Silik, Kang, Yaksart, İnci, Jaxartes, Seyhun ve Sır suyu şeklinde ifade edilebilir. "Sir Derya" ise Moğol istilasını akabinde başlamakla birlikte günümüze kadar yaygın olarak kullanılan isim olmuştur²⁷.

Erimiş kar ve buzullarla beslenen Sir Derya, Amu Derya'ya nazaran çok küçüktür²⁸. Fergana havzasını kuzeyden takip eder. Bu havzadan çıktıktan sonra Talas Ala dağından gelen Çirçik suyunu alır. Daha ilerde Karadağ'dan gelen su kollarıyla beslenerek Hokand civarında büyük bir nehir görünümü kazanır²⁹. Tanrı Dağlarının yüksek sıradağları ve yaylaları arasından Isık Gölü'nün güneyine geçerken 11.500 ila 12.000 fit arasında yüksekliğe ulaşır³⁰. Son olarak Aral denizine dökülür³¹. Dağlardan gelen akarsularla birleştiğinde nehrin derinliği 20 ila 40 fit arasında değişir. Özellikle Haziran ve Temmuz aylarında su miktarı en büyük artışa sahiptir. Akıntı hızı gün içerisinde birkaç kez değişir. Sabah 10-11 dolaylarında en yüksek akış hızına sahipken öğleden sonra hızı azalır³².

Bu iki büyük nehrin dışında Batı Türkistan'da Zerefşan, Çu ve İli gibi bir takım küçük nehirler de mevcuttur. Bu nehirlerin her üçü de buzul kaynaklıdır. Zerefşan, Altay dağlarının batısındaki Türkistan dağları ile Zerefşan arasında aynı adı taşıyan bir buzuldan doğar. Yüksek dağ sıraları arasından akan nehir Semerkand ovasına ulaştığı

²⁵ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 157, 159.

²⁶ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 87.

²⁷ Dâna Moldabayeva, "Sir Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi" *Bilig*, Sayı 35, Güz 2005, s. 6, Eugene Schuyler, *Turkistan Notes Of A Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja*, Spottiswoode and Co. press, London 1876, C. I, s. 50.

²⁸ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 160.

²⁹ Ardel, *a.g.m.*, s. 32, Burnes de Sir Derya nehrinin Hokand ve Hocent şehirlerinden geçtiğini ve 46 derece kuzey enlemi civarında Aral Denizine döküldüğünü söyler. Yine onun belirttiği üzere nehir yazları sığ yerden yürüyerek geçilebilen bir durumdur kışları ise buzla kaplıdır. Buzların kalınlığı iki yard'dır. Bu kalınlık, üzerinden kervanların rahatlıkla geçebileceği kadardır. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 160.

³⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 50.

³¹ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 50, Ardel, *a.g.m.*, s. 32.

³² Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 51-52.

zaman yayılır. Ancak buharlaşma ve sulama nedenleriyle Amu Derya'ya varmadan ovada kaybolur³³. Burnes, bu nehir ile ilgili açıklamalarında nehrin Semerkand'ın doğusundaki yüksek arazilerde ilerlediğini ve Buhara ve Semerkand'ın kuzeyinden geçerek Karakol şehrinde bir göl oluşturduğunu söyler. Ayrıca nehrin Semerkand'ın ve bu şehrin aşağısındaki Menkal'in verimliliğini artırdığını, nehir suyunun yılda üç veya dört ay boyunca pirinç üretimi için kullanıldığını ve nehir yatağının Buhara'da tamamen kurduğunu belirtir. Nehrin oluşturduğu göl, 19. yüzyılda bölge halkı tarafından "deniz" olarak ifade edilir. Yaklaşık 25 mil uzunluğunda ve çok derin olan bu gölün her tarafı kum tepeleriyle çevrilidir. Gölün tek beslenme kaynağı tatlı suya sahip Zerefşan olmasına rağmen onun suyu tuzludur.

Erimiş kar sularıyla beslenen Kurşe nehri, Şehr-i Sebz ve nehrin adıyla aynı olan Kurşe şehrine doğru ilerler ve bu şehrin aşağısında bulunan çölde kaybolur. Şehr-i Sebz tarlaları, bu nehir sayesinde bol miktarda pirinç mahsulü verirken, Kurşe şehri ise meyve ağaçlarıyla dolu bahçelere sahiptir. Kanallarla dağıtılan suyun bittiği noktada yeşillik sona erer ve verimsiz çöller başlar. Şehr-i Sebz'in yöneticisi, Kurşe nehri üzerinde hâkim konumda olup kanalları kapatarak çevredeki küçük nahiyelere su gitmesini engelleme yetkisine sahiptir. Kurşe ve Zerefşan nehirlerinin çevresinde bulunan yerleşim yerleri, bu nehirlerden on günde bir defaya mahsus olmak üzere yararlanabilirler. Buhara Hanedanlığının beşinci ve son nehri olarak Burnes, Hindukuş dağlarının güneyinde ilerleyen Belh nehrini gösterir. Dağların arasından kuzeye akan nehir, Türkistan ovasına girer ve burada çok sayıda kanallara bölünür. Burnes'ün duyularına göre bu nehre bağlı kanal sayısı toplam on sekizdir³⁴.

Bölgenin en önemli şehirleri Hive, Buhara ve Semerkand'dır. Bu şehirler sahip oldukları tarihi geçmişleri ile birlikte siyasi ve iktisadi açılardan da dikkat çekmektedir. Maveraünnehir ile Tibet arasındaki ticaret yolu üzerinde Vahân ve Şuğnan eyaletlerinden sonra Bedehşan bulunmaktadır. Burası muhteşem otlakları, geniş ve tamamen ekili olan vadileri, yakut ve lapis lazuli madenleri ve sağlığa uygun iklimiyle ün kazanmış bir şehirdir³⁵.

³³ Ardel, *a.g.m.*, s. 33.

³⁴ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 160-162.

³⁵ Barthold, *a.g.e.*, s. 69.

Ceyhun havzasında yer alan bir diğer önemli şehir Belh'dir. Şehir tarihi süreç içerisinde birçok defa başkent olmuştur. Belh şehrini Merv ile birleştiren yol dolambaçlı olarak dağların eteklerinden geçer. Murgâb nehrine varınca yol kuzey-batıya döner ve nehir kıyısını takip ederek Merv'e ulaşır³⁶.

Buhara Hanlığının doğusunda Türkistan'ın en geniş ve verimli topraklarına sahip olan ve ortasından Seyhun nehrinin aktığı Fergana Havzası bulunmaktadır. Havzayı güneyden Altay ve Tanrı dağlarının batı uzantıları dağlar kuşatır. Kuzeybatısında Çirçik ve Angren vadileri arasında kalan Taşkent ovası ve Sir Derya vadisi bulunmaktadır. Ülkenin orta kısmında, Pamir dağlarının batısında kalan Zerefşan, Semerkand ve Buhara ovaları ile güneyde Karşi ve Tirmiz ırmaklarının suladığı ovalar yer almaktadır³⁷. Burası 800 bin km² genişliğinde ve deniz seviyesinden 900 m yüksekliktedir³⁸.

Bu çalışmada ele almış olduğum 19. yüzyılda Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarının buldukları coğrafya, günümüzde Özbekistan'ın tamamını, Türkmenistan topraklarının yarısını Kırgızistan'ın hemen hemen tümünü ve Kazakistan'ın güney kesimini içine almış³⁹ olmakla neredeyse dört ayrı ülkenin vatan topraklarını oluşturmaktadır. Ancak Batı Türkistan'ın en verimli toprakları bugünkü Özbekistan'ın yönetimi altındadır.

Batı Türkistan'ın güney doğusundaki geçit vermez yüksek dağlar, çöller ve bozkırlar Orta Asya içlerine seyahati oldukça güçleştirir. Bunların yanı sıra aşırı soğuklar, aşırı sıcaklar ve yağmacı göçebe toplulukları hem seyyahları hem de ticari kervanları yıldırarak niteliktedir. Bu noktada Batı Türkistan ve onun ötesine düzenlenen geziler İpek Yolu⁴⁰ vasıtasıyla ve Karadeniz-Hazar Denizi-bozkırlar oradan da Sin-kiang vahasına geçişle mümkündür⁴¹. Batı Türkistan'dan Avrupa'ya doğru çıkışı sağlayan iki güzergâh mevcuttur. Bunlar Hazar Denizinin kuzeyinden ve İran üzerinden geçer. İlkinde Harezmi'den yola çıkılarak Ural ve Volga ırmaklarının vahalarına ulaşılır.

³⁶ Barthold, *a.g.e.*, s. 80–83.

³⁷ İbrahim Güner, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası (Eski Dünya Kıta ve Ülkeleri)*, C.I, Atatürk Üniv. yay., nr. 910, Erzurum 2000, s. 323–324.

³⁸ <http://www.yurdum.com/Kıtalar/Asya/turkistan.htm>, (12.12.2005).

³⁹ Ergun Çağatay, *Bir Zamanlar Orta Asya*, Tetragon yay., İstanbul 1996, s. 23.

⁴⁰ İpek Yolu hakkında geniş bilgi için bkz. Hans Wilhelm Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri 1997.

⁴¹ Roux, *a.g.e.*, s. 30–31.

İkincisinde ise Merv ya da Nişabur'dan Elburz'a varılır. Sonra Rey'e kadar dağ sırası izlenir. Buradan itibaren farklı üç yol takip edilebilir. İlki Basra Körfezi istikameti, İkincisi, Tebriz ve Erzurum'dan geçerek Trabzon ve Karadeniz'e ya da Orta Anadolu'ya ve Silifke yakınlarına uzanan istikamet, üçüncüsü ise Hemedan ve Kirmanşah'dan Mezopotamya'ya giden güzergâhtır⁴².

Burnes, Hindistan'dan hareketle Afganistan üzerinden Batı Türkistan'a girer. Yolculuğunu İran'a kadar sürdüren seyyah geri dönüşte İran-Afganistan güzergâhını takip edecektir⁴³. Vámbéry, İstanbul'dan hareketle İran üzerinden Batı Türkistan'a geçmeyi tercih ederken geri dönüşünü bozkırları aşarak Hazar Denizi ve Karadeniz üzerinden gerçekleştirir. Schuyler ise St. Petersburg'dan yola çıkar, Hazar Denizinin doğusundan bozkırlara oradan da Batı Türkistan'a ulaşır.

19. yüzyılın başlarında Batı Türkistan, gerek Rusya gerekse Avrupa için hala bilinmeyen bir coğrafyadır. Bu bilinmezliği ortadan kaldırmanın tek yolu ise her türlü zorluğa katlanmayı göze alan bir veya birkaç seyyahın rehberliğinde bölgeyi karayolu ya da ona alternatif ırmaklar vasıtasıyla⁴⁴ karış karış incelemektir. Burnes ve Vámbéry'nin bölgeyi ziyaret etme gerekçelerinden biri de coğrafyayı tanımak ve tanıtmaktır.

II. İklim Özellikleri

Batı Türkistan, tüm Orta Asya'da olduğu gibi Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Gobi Çölü'nün batı kenarına kadar uzanan çöllerin oluşturduğu geniş bir kuru iklim kuşağının hâkimiyeti altındadır⁴⁵. Ayrıca en sert kıta iklimine sahiptir. Soğuk ve sıcak mevsimlerin ısı ortalamaları arasında çok yüksek farklar mevcuttur. Kışlar çok soğuk olduğu gibi yazlar da bir o kadar sıcak geçer. Kış aylarında Moğolistan üstündeki büyük bir yüksek basınç alanının etkisiyle sürekli olarak

⁴² Roux, *a.g.e.*, s. 34–35.

⁴³ Burnes, gezisi sırasında 9 inçlik yarıçapında gök cisimlerinin irtifa ve açılal yüksekliğini ölçmekte kullanılan bir alet olan sekstant ve Schmalcalder'in pergelini kullanarak astronomik incelemeler sonucunda yürüyüşünün hızını belirlemiştir. Buna göre at sırtında Pencab veya Hazar'ın doğusundaki bölgeler gibi düzlük bir ülkede kervan olmaksızın saatte 30 furlong (6000 metre) ilerleme kaydedilir. At sırtında Hindistan ve Cabool arasında uzananlar gibi dağlık ve kayalık ülkelerde ve hafif yüklü katırların eşlik ettiği bir kervanla saatte 3 mil yol alınırken, develer üzerinde Türkistan gibi düzlük bir ülkede saatte yaklaşık 3800 yard veya 2 mil 300 yardlık mesafe kat edilir. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 147-148.

⁴⁴ Taaffe, *a.g.m.*, s. 34.

⁴⁵ Taaffe, *a.g.m.*, s. 41.

gökyüzünün bulutsuz, ısının sıfırın altında ve havanın yağışsız kalması, kuruluk ve ısı sorunlarını daha da artırmaktadır. Bu yüksek basınç alanından kaynaklanan kuru ve soğuk rüzgârlar, Orta Asya'nın büyük bir kesiminde kış havasına egemen olur⁴⁶. Kış mevsiminin soğuk olmasının diğer sebepleri güneş ışınlarının eğik gelmesi, günlerin kısılması ve kuzeyden gelen soğuk hava kütleleridir⁴⁷. Nitekim, Çin kaynaklarının Batı Türkistan'ı anlatmak için “öldüren ayazların erken geldiği yer” sözünü çok sık kullandıkları görülür⁴⁸.

Bölgede yüksek dağlar ve bunların arasında yer alan havzaların iklim hususiyetleri farklılık arz eder. Stepler ve çöllerden oluşan havzalara nazaran daha fazla yağış alan yüksek dağlar ormanlarla kaplıdır. Ardel, Asya kıtasında çöl rejiminin çok geniş bir saha dahilinde kendini göstermesini üç farklı sebebe dayandırır. Bunlar coğrafyanın denizlerden ve okyanuslardan uzaklığı, yağış getiren rüzgârlara engel teşkil eden ve yaz musonunu tutan sıra dağların mevcudiyeti ile kışların şiddetli yaşandığı kuşakta soğuk mevsimin tabii kuraklığını arttıran yüksek basıncın müşterek tesirleridir.

Aral Gölü bölgesinde ve Güney Kazakistan'da kışları dondurucu, yazları ise kavurucu nitelik arz eden kara iklimi yaşanır. Bölgenin güneyinde kışlar kuzeyde olduğu kadar şiddetli değildir. Yıllık yağış tutarı daha azdır. Buhara'nın bir sene zarfında aldığı yağış oranı 135 mm'dir. Yaz mevsimi ise kuraktır. Haziran ayının başından Eylül ayının sonuna kadar bölgeye hiç yağış düşmez. Bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan topraklarının alçak kısımları, Karakum çölü ve Amu Derya'nın orta ve aşağı mecrasını içine alan Güney Türkistan'ın iklimi için Akdeniz çöl iklimi denilmektedir⁴⁹.

Hazar Denizinin doğusundan Buhara'ya kadar olan alçak sahalar yaz aylarında tamamen kurak bir seyir takip edip kış aylarında yağış alır. Dolayısıyla burada Akdeniz ikliminin uzak tesirlerinin görüldüğü söylenebilir. Bu bölgenin doğusunda kalan yerlerde kış ayları çok sert yaşanır. Yaz ayları ise bir o kadar sıcaktır. Yaz ve kış mevsimlerinin sıcaklık farkı batıdan doğuya gidildikçe artış gösterir⁵⁰.

⁴⁶ Taaffe, *a.g.m.*, s. 35.

⁴⁷ Ardel, *a.g.m.*, s. 14.

⁴⁸ Denis Sinor, “Giriş: İç Asya Kavramı”, *Erken İç Asya Tarihi*, çev. Ruşen Sezer, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yay., İstanbul 2000, s. 17.

⁴⁹ Ardel, *a.g.m.*, s. 16–17.

⁵⁰ Ardel, *a.g.m.*, s. 18–19.

Mac Gahan çalışmasında Batı Türkistan çöllerindeki sıcaklık ve soğukluk arasındaki farka dikkat çeker. Buna göre Türkistan çölleri şafak vakti dayanılmaz ölçüde soğukken öğle vakti sıcaklık artış gösterir⁵¹.

Türkistan'ın akarsuları, yüzey şekilleri ve özellikle iklimin kurak olması dolayısıyla okyanuslara ulaşamamaktadır. Nehirler, iç deniz niteliği gösteren Aral ve Hazar Denizi ile Balkaş Gölüne dökülmekte ya da çöl ve bozkırların herhangi bir yerinde bataklıklar meydana getirerek kaybolmaktadır. Yaz mevsiminde yaşanan şiddetli sıcaklıklar nedeniyle nehir suları sadece yılın belli zamanlarında ve suların yüksek olduğu zamanlarda kapalı bir havzaya ulaşmayı başarır⁵².

Burnes, Buhara ikliminin sağlığa yararlı olduğunu söyler. Deniz seviyesinden yaklaşık 1200 fit yüksekliğe sahip Buhara, genel itibariyle çöl ülkelerinde olduğu gibi kuru bir iklime sahiptir. Kış mevsimi çok soğuk yaşandığı gibi yaz mevsimi çöle yakınlığı nedeniyle oldukça sıcak geçer. Haziran'da sıcaklık 100 fahrenheit aşabilecek niteliktedir. Temmuz'da ise olağanüstü seviyelere ulaşır. Buhara'da kış ayları boyunca kar yerde kalır, baharda ise sıklıkla yağmur yağar. Fakat iklim genel itibariyle kuraktır. Suyun buharlaşması, yağmurdan sonra yolları hemen kurutacak kadar hızlıdır. Belh'de ise sıcaklık bunaltıcı hal alır.

Burnes, havanın oldukça yüksek sıcaklıklara sahip olduğu birkaç günden sonra, kuzey-batıdan gelen şiddetli bir kum fırtınasıyla karşılaştığını belirtir. Nihayet fırtına bittikten sonra şehir temiz bir havaya ve serinliğe kavuşur. Bu kum fırtınaları çöle yakın mevkilerde özellikle Buhara ve Amu Derya'nın kuzey ülkelerinde geçerlidir⁵³.

Hive'de yaz mevsimi sıcaklıkları otuz beş dereceye kadar yükselir. Kış mevsiminde ise pek şiddetli soğuklar yaşanır. Emin Efendi bölge ikliminin genel olarak sağlığa elverişli olduğunu ancak yazın poyraz, kışın yağmurdan kaynaklanan çamur dolayısıyla ülkede seyahatin zorluklar içerdiğini belirtir⁵⁴.

⁵¹ I.A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, Haz.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Akademi Kitabevi yay., İzmir 1995, s. 36-37.

⁵² Ardel, *a.g.m.*, s. 27.

⁵³ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 158-159.

⁵⁴ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 144.

III. Demografik Yapı

19. yüzyılda Batı Türkistan'ın yerleşik halkını büyük oranda Özbekler, Tacikler ve Türkmenler oluşturmaktadır. Özbeklerin bölgedeki varlığı 13. yüzyıla dayanmaktadır. Moğol hükümdarlarından ve Batu Han'ın kardeşlerinden biri olan Şibani Han'ın soyundan gelenler, yaylak olarak İrgiz ve Ural Dağları ile Yayık Irmağının doğu kıyısında, kışlak olarak da Sir Derya ile Çu ve Sarı-su nehirlerinin aşağı mecrasında uzun süre yaşamışlardır. Onlar arasında hâkimiyet daima babadan oğla intikal etmiştir. Zamanla Maverâünnehir ve Harezm'e hakim olan bu yöneticiler ve onların idaresindeki halk Altın Orda hükümdarlarına kıyasla kendilerine Özbek adını verirler⁵⁵.

Ebul Gazi Han, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Deşt-i Kıpçak bölgesini ele geçirmesinden sonra burayı kendisine yurt edinişini anlatırken Özbekleri, Cengiz Han'ın Cuci'ye verdiği kabilelerden biri olarak zikreder⁵⁶.

Schuyler çalışmasında Özbekleri şu şekilde tanıtır. “*Özbekler, Asya'nın bu kısmına (Sir Derya ile Hazar Denizi arasındaki bölge) Cengiz Han döneminden önce ve sonra olmak üzere çeşitli zamanlarda göç etmiş Türk kabilelerinin soyundandır. Bağımsız, özgür manalarına gelen 'Uz' kavramı kişiyi ya da bir beyi ifade eder.*” Schuyler'a göre Özbeklerin kökenleri, Kırgız-Kazaklar'da olduğu olduğu gibi 15. yüzyılda kurulan bağımsız konfederasyonlardan birinde aranmalıdır⁵⁷.

Togan ise Moğollar çağında Tarbagatay Dağlarıyla Sir Derya havzasına, Harezm'den İdil havzasına ve Kırım'a kadar bütün Deşt-i Kıpçak göçebe ahalisinin “Toğmak” olarak isimlendirildiğini söyler. Yazarın belirttiği üzere Cuci Han'ın ulusu, başlangıçta yalnız doğudan gelen Türk ve Moğol unsuruna “Tatar” ismini kullanmakla birlikte Kıpçak bozkırında yaşayan göçebe kavimler için “Kıpçak” tabirini kullanmaktadır. “Toğmak” ise tüm bu milletlerin umumî ismidir. Togan, kesin konuşmamakla birlikte “Özbek Han (1312–1340)’dan sonra Tatar ve Kıpçakların

⁵⁵ W. Barthold, “Şeybâniler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, MEB. yay., İstanbul 1979, s. 456-457, Nurten Kılıç-Schubel, “XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk”, *Türkler*, Editör: Hasan Celal Güzel, C.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 625.

⁵⁶ Ebülгази Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü*, Hazırlayan: Muharrem Ergin, Tercüman yay., nr.33, s. 33.

⁵⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 106.

hepsine birden verilmiş bir ad olan “Toğmak” kavramının yerini zamanla “Özbek” isminin aldığını söyler⁵⁸. Görüleceği üzere Özbek ulusunun kökeni hakkında yapılan açıklamalar kesinlik arz etmemekle birlikte Türk adet ve geleneklerine sahip olmaları dolayısıyla Türk soyundan olduğu ya da Türkleşmiş Moğollar olduğu yönünde fikirler öne sürülebilir.

Togan’ın ifade ettiği üzere Özbeklerin, Harezmi ve Maveraünnehir’i işgallerinden önce kullandıkları dil Kazak ve Nogay lehçesidir. Ancak zamanla Harezmi ve Maveraünnehir’de iskân eden Kent Türklerinin tesiriyle dillerinde değişiklik meydana gelmiştir. Bununla birlikte Yukarı Sir Derya kıyılarına yakın yerlerde, Cizak, Nurata, Kuzey Harezmi, Doğu Buhara ve Karşı çölünde yaşayan kesim konuştukları lehçeyi muhafaza etmektedirler. Batı ve Doğu Türkistan’ın bütün şehir ve kasabalarında oturan ve Togan’ın “Kent Türkleri” olarak zikrettiği eski medeni Türkler ise Çağatay diline yakın bir lehçe kullanırlar⁵⁹. Togan, milattan önceki dönemlerde Akhemenid ve Grek-Baktriaların istilasından daha önceki tarihlerden itibaren Batı ve Doğu Türkistan’da Türklerin iskân ettiklerini söyler. Sasaniler ve Arap hâkimiyeti döneminde bölge, İranlıların çoğunlukta yer aldığı bir bölge olmuştur. Ülkelerini terk etmeyen medeni Türkler ise onlar arasında Tacikleşmişlerdir⁶⁰. Bütün incelemelerden sonra bir sonuca varan Togan, Kent Türklerinde baskın gelen kavimler olarak Türkiş, Çiğil, Karluk ve Yağma unsurlarına işaret eder⁶¹.

Cuci oğulları 14. yüzyılda Harezmi’nin idaresini Kongrat kabilesi beylerine verir. Ancak Çağatay milleti üzerinde hâkimiyet kuran Timur’un, Kuzey ve Batı Harezmi bölgesi üzerine seferlere çıkması ve 1376’da Harezmi’i akabinde Deşt-i Kıpçak ve Horasan’ı imparatorluğunun sınırlarına dahil etmesiyle⁶², bölgenin hakim milli unsuru Çağataylar olur.

⁵⁸ Zeki V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun yay., İstanbul 1981, s. 31.

⁵⁹ Togan, *a.g.e.*, s. 47–48.

⁶⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 57–58. Türkistan ülkesinin asıl yerlilerini Tacik veya Tat denilen İran kökenli kabilelere dayandıran yazarlardan biri de Burnes’dür. Seyyah, bölgenin İslam fetihlerinden önceki tarihlerde uzun bir süre İranlıların hâkimiyeti altında kaldığını, bölgede nüfusun önemli bir kesimini İranlıların oluşturduğunu dolayısıyla Farsça gibi Fars kültürünün de çok etkili olduğunu söyler. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 268-269. Schuyler ise Türkistan’ın ilk yerleşik halkı olarak İskitleri gösterir. Fakat o pek çok tarihten farklı olarak onları, Germen ve Slav ırkının ataları olan Hint-Avrupalı bir kavim olarak gösterir. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 105.

⁶¹ Togan, *a.g.e.*, s. 64.

⁶² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK yay., Ankara 2000, s. 7-22.

Kongrat kabilesinin kimlerden olduğu sorusunu aydınlığa kavuşturmak gerekirse Schuyler'in Taşkent ve Buharadayken bizzat öğrendiği, Togan'ın ise Nesibnâme adlı eserden yararlanarak ortaya çıkardığı verilerden hareketle Kongratların Özbeklerin bir uruğu olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre Özbekler 92 uruktan oluşur. Bu urukların her biri de kendi içerisinde farklı gruplara ayrılır. Özbeklerin büyük bir kısmı Sir Derya'nın kuzeyindeki şehirlerde yaşar ve 19. yüzyılın sonlarında dahi göçebe hayat tarzlarını devam ettirir. Özbek ailelerinin önde gelenlerinden bazıları Semerkand'ın güney-doğusuna doğru dağlık bölgeye ve Urgut'a yerleşmiş olan ve son Hokand Hanı'nın mensubu bulunduğu Ming ailesi, Karşi'nin komşu bölgelerinde ve Semerkand'a yakın yerleşim yerlerinde ikamet eden ve Buhara Emiri'nin dahil olduğu Mangıt ailesi ile Şehri Sebz'de yaşayan Kinekzler (Keneghez)'dir. Diğer Özbek aileleri arasında Yüz, Kırk, Kıpçak, Kıtay ve Kongradlar yer almaktadır⁶³.

Vámbéry'nin yukarıdakinden farklı olarak aktardığı üzere Özbekler kendilerinin başlıca otuz iki taifeden oluştuğunu kabul ederler. Bunlar; Kongrat, Kıpçak, Kıtay (Khitai), Mangıt, Nüküz (Nöks), Nayman, Kulan, Kıyat (Kiet), Az, Taz, Sayat, Çağatay (Djagatay), Uygur, Akbet, Dörmen, Öshün, Kandjigaly, Nogay, Balgali, Miten, Djelair, Kenegöz, Kanlı, Ichkili, Bagurlü, Altchin, Atchmayli, Karakursak, Birkulak, Tyrkysak, Kettekeser ve Ming'dir. 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden seyyah, yukarıda ismi verilen pek çok Özbek uruğuna rastlamadığını söyler ve bunun nedenini geniş bir coğrafya üzerine yayılan bu urukların zamanla yok olma ihtimaline dayandırır⁶⁴.

16–18. yüzyıllarda hüküm süren Yedigâr Şibaniler döneminde Harezm'de Özbekler, Türkmenler ve Sartlar'dan oluşan başlıca üç unsur yer alır. Bura Özbekleri tıpkı Maveraünnehir'de olduğu gibi kabilecilik anlayışıyla gruplar halinde yaşar. Harezm Özbeklerinden Uygur ve Naymanlar 16. yüzyılda Amu Derya boyunca Gürlen şehrinden Ürgenç, Vezir ve Yengişehir civarına kadar olan bölgede yaşar. Ancak 17. yüzyılda bunların yerini Kongrat ve Mangıt kabileleri alır. Bu asrın sonlarına doğru

⁶³ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 106-107. Togan, *a.g.e.*, s. 42–44.

⁶⁴ Arminius Vámbéry, *Travels in Central Asia Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand Performed In The Year 1863*, Praeger Publishers, Washington 1970, s. 346.

Kongrat ve Mangıtlar arasında yaşanan hanlık mücadelesi uzun süre devam eder ve bu mücadele Kongratların zaferiyle sona erer⁶⁵.

Özbekler sosyal statü bakımından genel itibariyle göçebe ve aristokratlar olmak üzere iki gruba ayrılırken Harezmi'e geldikten sonra onlar arasında iki farklı sınıf daha oluşur. Bunlar Sartlar ve Kölelerdir. Sartlar bölgedeki yerleşik nüfusu ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Köleler ise Özbeklerin Harezmi'e göçü akabinde ülkede oluşan iş gücü eksikliği dolayısıyla ortaya çıkar. Özbekler tarımla uğraşmayı küçümsediklerinden bu gibi işlerle uğraşmazlar. Zamanla Harezmi'in üretimi tüketime yetmez. Bu sorunu çözmek için de Özbekler komşu ülkelere gerçekleştirdiği akınlar sonrasında elde ettikleri esirleri bu işlerde kullanırlar. Köle sınıfının çoğunluğunu İranlı, Rus ve daha az nispetle Kalmuk esirleri oluşturur. İranlı esirler Harezmi Özbeklerinde yaygın bir adet olan Horasan'a yapılan Kızılbaş akınlarından elde edilirken Rus esirler ise Kalmuk ve Başkurtlar tarafından Rus köylerine yapılan baskınlarda yakalanır⁶⁶.

Harezmi'de Özbeklerden sonra en yoğun nüfusa sahip millet Türkmenlerdir. Hazar'ın doğusunda yaşayan Türkmenler 16. yüzyıl ortalarında Özboy yatağının kurumasından sonra Hive'nin çöllerle bitişik olan bölgelerine kadar ilerlediler⁶⁷.

Elizabeth Bacon 19. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşayan ahaliyi altı gruba ayırır. Bunlar; Tacikler, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklardır. Bunların yanı sıra Yahudiler ve Çingeneler gibi asırlardan beri kendi yaşayış tarzlarını koruyup, diğer gruplarla karışmayan küçük gruplar ile Çin'den, İran'dan gelenler ve Rus işgaliyle birlikte Türkistan'a yerleşen Slavların varlıklarından da söz etmektedir⁶⁸.

Bölgede nüfusun en yoğun olduğu yerler, vahalar ve nehir vadileridir. Bunlar içerisinde de Sir Derya, Amu Derya, Zereşan, Kaşga Derya ve Surkhan Derya ön sırada yer alır. Nehir vadilerinde 60–80 bin arasında bir nüfusa sahip Taşkent ile 70 bin kişiden oluşan Buhara, 30–40 bin arasında bir nüfusa sahip Hokand ve 30 bin kişilik Semerkand yer almaktadır. 19. yüzyılın ortasına kadar bölgedeki mevcut üç hanlığın toplam nüfusu ise Buhara Hanlığı için yaklaşık olarak üç, Hive ve Hokand için de bir buçuk milyondur. Bölgenin çöl, yarı çöl ve dağlık arazileri uruk sistemine göre

⁶⁵ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512–1740)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 223, 226–227.

⁶⁶ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 230–231.

⁶⁷ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 228.

⁶⁸ Elizabeth E. Bacon, *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser yay., nr. 79, s. 26.

gruplanmış göçmenlerin yerleşim alanlarını oluşturmaktadır. Bu üç hanlığı oluşturan etnik unsurların nüfusu çeşitlilik arz eder. Mesela Buhara halkı ağırlıklı olarak Özbek, Tacik ve Türkmenlerden oluşur. Hokand nüfusu Özbek, Tacik, Kazak ve Kırgızlardan, Hive ise Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpaklardan meydana gelir. Bunların dışında şehirlerde İran, Yahudi, Arap, Çingene, Hintli ve Çinliler de bulunmaktadır⁶⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısı hakkında bilgiler sunan Vámbéry, Hive'nin Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar, Kazaklar, Sartlar ve İranlılar tarafından ikamet edilen bir ülke olduğunu söyler. Bu yüzyılda Harezm Özbeklerinin büyük bir kısmı karşımıza yerleşik hayat tarzına adapte olan ve tarımla uğraşan bir millet olarak çıkar. Özbeklerin yayıldığı topraklar, Aral Gölünün güney noktasına Kaşgar'dan kırk günlük bir yolculuk mesafesindeki Komul'a kadar uzanır. Bu Türk soyu Hive'nin yanı sıra Hokand ve Buhara hanlığında da sayıca en fazla olan millettir⁷⁰.

Özbekler Hive, Hokand ve Yarkend merkez olmak üzere bölgelere göre farklı hususiyetler gösterirler. Bu farklılıklar dilde, gelenekte özellikle de fiziksel yapılarında belirgindir. Seyyah ilk bakışta Buhara ve Kaşgar'ın tam tersine Hivelilerin eski Özbek soyunun hiçbir karışıma uğramaksızın tüm saflığını koruduğunu iddia etmişse de sonradan Hiveli Özbeğin İranlı unsurlarla benzerliklerinden yola çıkarak iki millet arasında ırki karışımın gerçekleştiğini söyler. Örnek olarak da her zaman için

⁶⁹ N.A. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia 1857–1868*, Central Asian Research Centre press, Russia 1964, s. 12, Togan, Khalfin'den farklı olarak Rus istilası öncesinde Hokand'da 113.000 bin, Taşkent'de ise 100.000 kişi yaşadığını ve Rusların bölgeye gelmesiyle de şehir nüfusunun 150.000'e çıktığını söyler. Hive için de 50–60 bin arasında değişen bir nüfus gösterir. Togan, *Türkistan*, s. 214, Schuyler ise 19. yüzyılın son çeyreğinde ziyaret ettiği Taşkent'in yerli nüfusu hakkında 40–60 bin arasında değişen bir rakama işaret eder. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 104, Seyyahlarımızdan Burnes ise 19. yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığında çok nüfusa sahip büyük şehirler olmadığını söylemekle birlikte Hanlığın merkezi olan Buhara için yaklaşık 150.000 kişilik bir nüfusun varlığından söz eder. Burnes'ün verdiği bilgilerden hareketle 10.000 kişiden daha az bir nüfusa sahip Kurshee şehrinin dışında hanlığın diğer şehirlerinde yani Balkh ve Semerkand'da nüfusun daha az olduğu tahmin edilmektedir. Seyyah, Cizak, Kermina ve Kuttakurgan isimli büyük köylerin ise en fazla 2500 kişiden oluştuğunu bildirir ve elde ettiği bilgilerden yola çıkarak hanedanlığın toplam nüfusunun bir milyondan az olduğuna üstelik nüfusun yarısının çöllerde gezinen göçmen kabilelerin oluştuğunu söyler. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 184-185. 20 yıllık bir sürenin olağanüstü bir durum yaşanmadıkça toplam nüfusu çok fazla etkileyemeyeceği düşünülürse Khalfin ile Burnes'ün belirttiği rakamlar arasındaki farkın fazlalığı bizi şüpheye düşürmektedir.

⁷⁰ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 345. Togan, Özbeklerin yanı sıra göçebe hayat tarzına sahip Kazak ve Türkmenlerin de 18. ve 19. yüzyıllarda tamamen yerleşik hayata geçtiklerini söyler. Togan, *Türkistan*, s. 215, Mac Gahan'ın seyahatnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla bu bilgi doğrudur. Buna göre Türkmen kabilelerinden altı tanesinin Hive şehrine yerleşip, burada göçebeliği terk ederek yerleşik bir düzen kurdular. Bu kabileler 2500 çadırdan oluşan İmrli kabilesi, 3500 çadırdan oluşan Çavdar kabilesi 2000 çadırdan oluşan Karataşlı kabilesi, 1500 çadırdan oluşan Karaçigeldi kabilesi ve sonuncu olarak da 22000 çadırdan oluşan Yomud Türkmenleridir. Bu Türkmenler Hive Hanının saltanatını kabul etmekle birlikte onun kanun ve düzenine her zaman için bağlı olmayıp, Hana istediklerini yaptırma kudretine sahiptirler. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 207–208.

Turanilerde yabancı bir hususiyet olarak dikkat çeken sakalın, Hiveli Özbeğin dış görünüşünün bir parçasını oluşturmasını verir. Onların ten renkleri ve simaları ise gerçek Tatar soyunun hususiyetleri ile aynıdır. Seyyah Hiveli Özbeklerin karakter yapısını diğer Özbeklerle kıyasla daha insani bulur. Buna göre Hiveli Özbekler dürüst, açık kalpli, kurnaz ve aynı zamanda göçmenler gibi vahşi yapıdadırlar. Hive, Buhara'ya nazaran İslami doktrin eğitimini daha az yaptığından, Hiveli Özbekler İslamiyet'in yanı sıra uluslarının putperestlik uygulamalarını ve Zerdüştlük inancının geleneklerini de muhafaza ederler⁷¹.

19. yüzyılda Batı Türkistan coğrafyasında varlığına en fazla tesadüf edilen milletlerden bir diğeri Türkmenlerdir. Oğuz Türklerinin Orta Asya'da kalan kısmını oluşturan Türkmenler Burnes'ün de ifade ettiği üzere kendi aralarında birçok kabileye ayrılır. Kırsal hayata tamamen adapte olan Türkmen toplulukları fiziki olarak Özbeklerden farklıdır. Seyyah gezisi sırasında Türkmen kabilelerinden Ersariler ile Amu Derya'da karşılaştığı gibi Saruk Kabilesiyle de bir süre birlikte yaşamıştır. O, Tuka, Goklan ve Yomud kabilelerinin Hazar'a doğru uzanan sahada yaşadıklarını belirtir⁷². Hive'de var olan Türkmen grupları ise Yomud ve Çavdarlardır. Yomud Türkmenleri Köhne'den Gazavat'a kadar olan bölgedeki Karayılın, Köktcheg, Özbegyap, Bedrkend ve Medemin yerleşim birimlerinin nüfusunu teşkil eder. Çavdar Türkmenleri ise Köhne'nin çevresinde yani Kızıl Takır ile porsu yakınlarında yaşayan göçmen nüfusu oluşturur. Fakat Çavdarların çoğunluğu Aral ve Hazar Denizi arasındaki bölgede yaşarlar. Göklen Türkmenlerinin Hive'deki sayısı ise çok azdır⁷³.

Bölgenin bir diğeri etnik grubu Karakalpaklar'dır⁷⁴. Onların büyük bir kısmı 16 ve 17. yüzyıllarda Sir Derya'nın aşağı ve orta mecralarında yaşamaktadır. 18. yüzyılda bir kısmı Nogaylarla birleşerek Hazar Denizinin kuzeyinde Ural-Emba bölgesine

⁷¹ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 346-347. Vámbéry, putperestlik ile Şamanizm inancının putfetişizm uygulamasına dikkat çekmeye çalışmış olabilir. Zira Türk soyunda putperestlik ile benzerlik gösterebilecek tek inanç uygulaması putfetişizmdir.

⁷² Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 41. Burnes'den farklı olarak Mac Gahan, Türkmenler ile Özbeklerin birbirlerinden ayırt edilemeyecek kadar benzediklerini söyler. O, aralarındaki tek farkı ise Özbeklerin tepelerinde perçem bırakıp Türkmenlerin tamamıyla saçlarını tıraş etmeleri olarak açıklar. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 230.

⁷³ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 348.

⁷⁴ Karakalpaklar birçok boyun birleşiminden meydana gelir. Aralarında Oğuz ve Kıpçak boyundan olanlar, Altın Ordu'dan kalanların bir kısmı ve 15. asırda batı bozkırlarında dolaşan kabileler yer almaktadır. Bacon, *a.g.e.*, s. 31. Schuyler ise onları Özbek uruğlarından biri olarak tanıtır. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 107.

yerleşir. Sir Derya'nın kuzeyindeki ikinci grup Kazaklara bağlanırken üçüncü grup Buhara Emirliğinin yönetimi altında Buhara'da, Aral Gölünün güneyinde yer alan Amu Derya deltasında ve Fergana bölgesinde yaşamlarını sürdürür⁷⁵.

Vámbéry, bu grubu Amu Derya'nın uzak sahilinin yerlileri olarak gösterir. Ondan bir on yıl sonra bölgeyi ziyaret etmiş bulunan Schuyler da Hive yakınlarında, Amu Derya deltasında ve Semerkand yakınlarında onlara tesadüf eder⁷⁶. Amu Derya sahilinde on bin çadırlık nüfusa sahip Karakalpaklar 1820'li yıllarda Mehmet Rahim Han'a karşı kendi liderlerinin idaresi altında isyan ederek Kongrat'ı istila etmişlerdir. Ancak bu isyan hareketleri Karakalpakların mağlubiyetiyle son bulmuştur. Kısa bir süre sonra Zalig isimli liderlerinin yönetiminde 20.000 kişilik atlı birliklere sahip güçlü bir kabile oldular. Bunlar buldukları bölgede sığır yetiştiriciliğiyle meşguldürler. Az sayıda ata sahip olmakla birlikte koyunları hemen hemen hiç yoktur. Vámbéry Karakalpaklar'ın Türkistan'ın en güzel kadınlarına sahip olmakla övündüklerini diğer taraftan kendilerini en aptal insanlar olarak tanımladıklarını söyler⁷⁷.

Batı Türkistan'ın kuzey taraflarında yaşayan Kazakların büyük çoğunluğu 1860'lı yıllarda Rusların tabiiyetine girmek durumunda kalmış ve böylece onların Hive Hanlığındaki sayısı oldukça azalmıştır⁷⁸.

Buhara ve Hokand'da kendilerine Tacik denilen Sartlar, Harezmin eski İran nüfusunun temsilcileridir. Hive'deki sayıları az değildir. Tacikler kadar kurnaz ve hilekar olan Sartlar beş yüzyıl birlikte yaşadıkları Özbekler ile geçinemedikleri gibi iki ırk arasında evlilikler de çok az sayıda görülür⁷⁹. Bacon "Sart" kavramının etnik bir anlamı olmadığını, göçebeler tarafından yerleşikler için "tacir" manasında kullanıldığını söyler. Çarlık rejimi döneminde Ruslar, göçebe hayat tarzını devam ettiren Türkler için Özbek adını kullanırken, çoğunluğu Türkçe konuşan yerleşiklere de Sart demektedir.

⁷⁵ Bacon, *a.g.e.*, s. 32.

⁷⁶ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 348. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 107.

⁷⁷ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 348-349.

⁷⁸ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 349. Çarlık devri Rusları tarafından Kırgız veya Kırgız-Kazak olarak zikredilen bu soy Sovyet Rusları tarafından 1936'dan itibaren sadece Kazak olarak zikredilir. Ak Ordu boyları, Naymanlar ve Kuzey Türkistan otlaklarında yaşayan diğer Türk boylarının bir araya gelmesiyle oluşan Kazaklar, 15. yüzyılda Orta Asya'nın kuzey bozkırlarında ortaya çıktılar. Konuştıkları lehçe Özbek ve Türkmenlerin lehçesine nazaran farklılık arz etmektedir. Bacon, *a.g.e.*, s. 30-31.

⁷⁹ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 349.

Sovyet yönetimi sırasında ise Sart kavramı terk edilerek Türkçe konuşan tüm topluluklar Özbek olarak isimlendirilmiştir⁸⁰.

Hive’de bulunan İranlılar köle ya da kölelikten azad edilen kişilerdir. Vámbéry seyahati sırasında Hive’de yaklaşık 40.000 İranlı köle bulunduğunu ve bunlara “Dogma” denildiğini öğrenir. Kurnaz olan bu İranlı köleler kısa sürede kendilerini bu statüden kurtarır ve buldukları bölgenin en zengin insanları arasında yer alır⁸¹. Onların kölelikten kurtulması sahibinin istediği parayı ona ödemesiyle mümkündür. Bu durum Hive’deki kölelerin para kazanacak hak ve hürriyete sahip olduğunu gösterir. Nitekim kölelikten kurtulduktan sonra bu insanların İran’a dönmek yerine Hive’de kalmayı tercih etmeleri onların memnuniyetinin en bariz örneğidir.

19. yüzyılda Batı Türkistan nüfusunda önemli bir yere sahip Tacikler, Sir Derya nehrinin sağ tarafında özellikle Buhara, Semerkand ve Hocent’de şehir nüfusunun çok azını oluşturur. Bölgedeki Dağlı Tacikler Özbekler tarafından “Galtchas” olarak isimlendirilir⁸². Bacon onları, Batı Türkistan’da varlığına tesadüf edilen ilk insanlar olarak gösterir. Brekisefal beyaz ırka mensup bu soy, Farsça konuşur, kültür yapıları bakımından İran yaylasında yaşayanlarla aynı özelliklere sahiptir⁸³. Togan ise Tacikleri Türkistan’ın Türk olmayan ahalisi şeklinde tarif eder. Onun belirttiği üzere Tacikler, Sasaniler ve Araplar’ın hâkimiyeti zamanında İran’dan Maveraünnehir ve Harezm’e gelen Farslarla, İranlılaşan Türklerin karışması sonucu oluşmuş bir millettir⁸⁴. Schuyler Taciklerin ve Özbeklerin görünüşleriyle ve karakterleriyle kolayca birbirlerinden ayırt edilebileceğini söyler. Onun izah ettiği üzere yoğun siyah sakala, iri cüsseye ve fazlaca kilolara sahip Tacikli kaypak, yalancı, tembel, korkak ve kendiyi övünen bir kişiliğe sahiptir. Ahlaki yapısı bozuktur. Özbekler ise seyrek sakallı, uzun yüzlü sert bakışlı

⁸⁰ Bacon, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁸¹ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 349-350.

⁸² Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 107. “Tad” tabiri ise Taciklerin Merv bölgesindeki Türkmenler için kullandıkları isimdir. Vámbéry’nin Özbek yerine kullandığı “Tatar” tabiri ise gerçekte bir Özbek uruğu olan Nogay sülalesi için kullanılmaktadır. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 107-108.

⁸³ Bacon, *a.g.e.*, s. 27. Seyyahlarımızdan Schuyler Taciklerin konuştukları Farsça’nın büyük oranda Türkçe’den etkilendiğini ve içerisinde pek çok Türkçe kelimenin bulunduğunu söyler. Bununla birlikte O, pek çok Hint-Avrupa diline ait kelimelerin de Tacik dilinde yer aldığını iddia eder. Seyyaha göre modern Farsça’da yer almayan Hin-Avrupa diline ait kelimelerin, Tacik lehçesinde yer alması, Taciklerin bu bölgedeki varlığının uzun yıllar öncesine dayandığına dair bir kanıttır. Tacik lehçesi kibar ve kültürel nitelikte bir dil olup edebi eserlerde ve resmi evraklarda kullanıla gelmiştir. Ancak genel itibarıyla Çağatayca baskın gelmiş ve 19. yüzyılda sadece birkaç Özbek, Tacik lehçesini konuşurken pek çok Tacikli, Özbek lehçesini kullanmıştır. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 109.

⁸⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 80-81.

oldukça boylu ve zayıftır(Bkz. Resim 9). Sahip oldukları adetler ve kıyafet tarzları sadelik arz eder. Özbekler Taciklere hor gözle bakar, kendileriyle bir tutmaz. Bununla birlikte Taciklere muhtaçtır. Tacikler ise Özbekleri kaba ve aptal insanlar gibi görür bu şekilde muamele eder. Hatta Özbeklere tabi olmalarına rağmen gerçekte kendilerinin Özbekleri idare ettiklerini söyler. Bu iki ırk arasında evlenmeler yaygındır. Tacikler, kendilerini nadiren Tacik olarak tanıtırılar daha ziyade “Taşkentli”, “Hocentli” ya da “Semerkandlı” şeklinde tanıtmaya yolunu seçerler. Özbekler ise Özbekli olduğunu belirttiği gibi Özbeklerin hangi koluna mensup olduğunu da söyler⁸⁵.

Karşı yakınlarında, Kutta-Kurgan’ın komşu bölgelerinde, Kukertli’de ve Amu Derya civarında yaşayan Araplar da bölge halkını oluşturmaktadır. Kutta-Kurgan yakınlarındaki Araplar, Tacikçe ve Türkçeyi kullanırken diğerleri bozuk bir Arapçayla konuşurlar. Schuyler, onların, bölgeyi zorla İslamlaştırmaya çalışan Araplar ile Timur’un Batı seferindeki başarılarından sonra bu bölgeye yerleştirilmiş Arapların soyundan geldiğini söyler. Zerefşan bölgesinde tahminen 2 bin aileden oluşan nüfusa sahiptirler⁸⁶.

Batı Türkistan’ın küçük kasabaları da dahil her şehrinde çok sayıda Yahudi ve Hindu bulunmaktadır. Yahudiler yüzyıllar öncesinden bu bölgede yaşarken Hindular sadece ticari amaçla ve geçici surette olmak üzere bölgeye gelirler⁸⁷. Batıda “Buhara Yahudileri” olarak tanınan Orta Asya Yahudileri Buhara başta olmak üzere Semerkand, Taşkent, Kokand, Katırcı ve birkaç köyde ikamet ederler. 19. yüzyılda Buhara Hükümeti tarafından zorla Müslüman yapılan bir grup Yahudi daha vardır. Bu grup Marranolar veya Çalalar olarak bilinir. Yahudiliklerini hiçbir zaman unutmayan bu insanlar diğer Müslüman ahaliden farklılık gösterir ve hepsi evlerinde Tacik lehçesiyle konuşur⁸⁸.

Çalışmamıza konu teşkil eden bu bölge şehirlerinde görülebilecek bir diğer grup Çingeneler’dir. Onlar Türkistan’da Luli veya Çugi isimleriyle bilinirler. Gezgin bir hayat tarzına sahip bu insanlar hem Türkçe hem de Tacikçe bilir bununla birlikte kendilerine özgü argolu bir ağızla konuşurlar⁸⁹. Çingenelerin dıştan görünüşleri

⁸⁵ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 108.

⁸⁶ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 109-110.

⁸⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 111.

⁸⁸ Bacon, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁹ Bacon, *a.g.e.*, s. 33.

itibariyle Müslüman olduklarını söyleyen Schuyler gerçekte onların tek bir duayı dahi bilip bilmedikleri hususunda şüphelerin var olduğunu belirtir. Onlara en fazla rastlanılan bölge günümüzdeki Tacikistan toprakları ile Doğu Özbekistan'dır. Çingene kadınlar fal bakar, hastalıkları tedavi eder ve küçük çaplı ticari faaliyetler yürütürler. Erkekleri ise at ticareti yapar, akarsu ve göllerden sülük toplarlar⁹⁰.

Schuyler'in bahsetmeye gerek duyduğu ve onları esrarengiz olarak değerlendirdiği bir diğer küçük grup Çimkent ile Aulie-Ata arasındaki ikinci istasyon olan Mashad'da iskân eden Andiler'dir. Onlar Türk lehçelerinden birini konuşur ve Türklerle aralarında evlilikler yaparlar. Andiler kendi soylarından utandıkları için Andi olduklarını kabul etmekten çekinirler⁹¹.

Hive çarşısı Batı Türkistan'da yaşayan pek çok milletin bulunduğu noktadır. Burada bulunan bir kişi bölgenin nüfus yapısı hakkında yeterli bilgi edinebilir. Mac Gahan'ın Hive çarşısında bulunduğu sırada gözlemediği milletler arasında Özbekler, Kırgızlar, İranlılar, Yomud Türkmenleri yer alır. Bunlar arasında en fazla tesadüf ettiği ise Özbeklerdir⁹².

Son olarak Hokand Hanlığının 19. yüzyılda mevcut demografik yapısından bahsedecek olursak hanlık ahalisinin büyük çoğunluğunu yerlilerle karışan ve yüzyıllardan beri Türkistan'daki baskın millet olan Özbekler oluşturur. Bunlar Buhara ve Hive Özbeklerinden oldukça farklı bir fizyonomiye sahiptirler.

Özbeklerden sonra ikinci sırayı Tacikler alır. Buhara Hanlığına nazaran onların bu ülkedeki yoğunluğu daha fazladır. Ülke içerisinde sayıca en fazla buldukları yer Hocend şehri, Velekendaz ve Kisakuz köyleridir. Bunların dışında Taciklerin asıl önemli yerleşim merkezleri ise Andican, Namengan ve Mergolan'dır. Hokand'ın diğer şehirlerinde özellikle de Çin sınırlarına yakın merkezlerde nadiren Taciklerle karşılaşılır. Hanlık nüfusu içerisinde üçüncü sırayı Kazaklar almaktadır. Onlar Tchaganak Gölü ve Taşkend arasında uzanan dağlık arazide göçmen bir hayat yaşamaktadırlar. Hanlığın güney kesiminde Hokand ile Sarık Göl arasında yaşayan

⁹⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 111. Sülük halk arasında bazı kan hastalıklarının tedavisinde kullanılır. Recep Toparlı, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara 2005, s. 1826. Bacon Orta Asya Çingenelerin vazifeleri arasında küçük köylerde düzenlenen düğün ve eğlencelerde, şehirlerin pazar yerlerinde şarkı söylemeleri, yolları üzerinde rastladıkları eşyaları işlemeleri gibi işleri de sayar. Bacon, *a.g.e.*, s. 33.

⁹¹ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 111.

⁹² Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 186.

Kırgızlar Büyük Kazak Ordasının bir uruğu olarak bilinmektedir. Hokand Kırgızları savaşçı bir niteliktedirler ve kendi devrimci planları için farklı uygulamalar içerisine girerler. Ülkedeki Teke Türkmenleriyle hemen hemen aynı sayıda olan Kırgız nüfusu toplam elli bin çadırdan oluşur. Hokand'da yaşayan bir diğer Türk kabilesi Kıpçaklardır. Vámbéry Kıpçaklar için, “*Komul'dan Adriatik Denizine kadar yayılan ilk orijinal Türk soyudur*”⁹³ der.

Genel olarak Batı Türkistan'a hâkim iki ana kültür göçebe ve yerleşik kültürlerdir. Yerleşik kültürün temsilcileri olarak karşımıza çıkanlar daha öncede bahsettiğimiz üzere Sart, Tacik ve 18. ve 19. yüzyıldan itibaren Özbeklerin bir kısmıdır. Göçebe kültürün temsilcileri ise Türkmenler ile diğer Özbeklerdir. Göçebe Türkmenler yaz aylarında yüksekçe yaylalara çıkarken kışın ise ovalara inerler. Bunların yer değiştirdikleri arazinin sınırlarını Mac Gahan kuzeyde ve batıda Ceyhun nehri, doğuda Afganistan ve güneyde İran olarak belirtir. Bunlardan Hazar kıyısında yaşayanlar balıkçılık ile geçimlerini temin ederken daha içerilerde yaşayanlar koyun sürüleri beslerler. Ayrıca yakaladıkları İranlıları Hive ve Buhara'nın esir pazarında satışa çıkarırlar⁹⁴.

Özbekler, kendilerini bölgedeki diğer milletlere göre daha üstün görmektedir. Bunun nedeni içinde buldukları siyasi teşekkülün yönetici sınıfını oluşturmaları ve toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarıdır. Özbeklerin bölgedeki en büyük rakibi ise tabiiyetten hoşlanmayan Türkmenlerdir. Onlar her türlü yağma ve hükümet aleyhine faaliyetleriyle hanlıklara özellikle de Hive Hanlığına büyük zayıatlar vermiş, bu siyasi teşekküllerle uzun süre mücadelelere girmiştir. Bazen de hanlıkların birbirlerine karşı kullandıkları güç dengelerini oluşturmuşlardır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi hanlıkların siyasi tarihini içeren ikinci bölümde verilecektir.

⁹³ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 380-382.

⁹⁴ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 185-186.

İKİNCİ BÖLÜM

GEZGİNLER VE SEYAHATNAMELERİ

I. Tarihi Bir Kaynak Olarak Seyahatnamelerin Önemi

Çalışmamızın temel kaynaklarını seyahatnamelerin oluşturması hasebiyle ilk aşamada bu eser türü hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Mübahat Kütükoğlu tarafından “seyahat intibaları”⁹⁵ olarak tanımlanan seyahatname, insanın yeni ve değişik bir bölgedeki gözlemlerini içeren türde bir kaynaktır. Seyyahlar genel itibariyle yabancı bir ülkeyi tasvir etmekte ve özellikle de kendilerine farklı görünen yaşam tarzı, örf, adet, insan ilişkileri, yönetim tarzı vb. konulara eserlerinde yer vermektedirler. Kimi zaman o bölgenin insanı tarafından fark edilemeyen bilgileri sunan seyyah, kimi zaman da eserinin ilgi görmesi maksadıyla mübalağalar yapmayı gerekli görür. Bazıları ise önceki dönemlere ait seyahatnamelerden pasajlar alarak kendi gözlemleri veya intibaları olarak aktarır⁹⁶.

Löschburg, seyahat tarihinin başlangıcını kendi dünyasının dışındaki insanları, malları ve hazineleri fark eden kâşiflere dayandırır. Onun tespitlerine göre ilk seyahatnamelerde efsane ile tarih iç içedir⁹⁷. Tarih yazıcılığına ilk örneği teşkil eden bundan dolayı “Tarihin Babası” olarak tanınan Herodotos 9 kitaptan meydana gelen “Historiai” adlı çalışmasında MÖ. 490–479 yılları arasında cereyan eden Pers-Yunan savaşları konusunu işlemekle birlikte gezip gördüğü ülkelerdeki milletler, bunların adetleri, gelenekleri, idare şekilleri ile ilgili olarak bilgilere de yer verir⁹⁸. Bu cümleden hareketle Herodotos’un “Historiai” adlı çalışmasının, seyahatname türünün ilk örneği olduğu söylenebilir.

⁹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı yay., İstanbul 1998, s. 24.

⁹⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁷ Wifried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Yayına haz. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi yay., Ankara 1998, s. 12-13.

⁹⁸ Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Çizgi yay., Konya 2005, s. 169-170.

Seyyahların gezi amaçları farklılık arz eder⁹⁹. Gezgincilerin bir kısmını haber edinme maksadıyla yola çıkmış devlet görevlileri oluştururken diğer kısmını yeni ve farklı yerler görmek isteyen maceraperestler ve bilimsel araştırmalar yapmak isteyen insan grupları oluşturur¹⁰⁰. Antik Roma döneminde ulaşımın hızla gelişme göstermesiyle zanaat ve ticarete dayalı seyahatler gerçekleştirilirken¹⁰¹ Ortaçağa damgasını vuran en önemli yolculuklar hac ziyaretleridir. Birçok Avrupalı Kudüs'e, Roma'ya, İtalya ya da İspanya'ya hac amaçlı gider. Bu yolculuklar, Avrupa ile Arap-İslam dünyası arasında sıkı kültürel ve ekonomik ilişkiler kurulmasını ve batının bölge hakkında birçok bilgi edinmesini sağlar. 15 ve 16. yüzyıllarda seyahatler ticari amaçlı ve yeni coğrafyalar bulmak şeklinde gelişir. 17. yüzyılda ise prensler, soylular, müstakbel devlet adamları, diplomatlar ve zenginlerin çocukları başta olmak üzere pek çok Avrupalı, keşif ve araştırma maksadıyla seyahate çıkar¹⁰².

Doğunun gizemi ve bilinmezliği ile batının doğuya karşı duyduğu merak, Asya kıtasını özellikle de çalışma alanımızı oluşturan Batı Türkistan'ı, seyyahların uğrak alanlarından biri yapar. Buna rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların başlattıkları Orta Asya fethine kadar bölgenin gizemliliği devam etmektedir. Bu gizemliliğe son vermeyi isteyen devletlerin başında Rusya ve İngiltere yer almaktadır. İngilizler Anadolu, İran ve Hindistan coğrafyasında oluşturdukları büyükelçilikler vasıtasıyla batıdan gelen seyyahları bu bölgeye yönlendirirken, Rusya kendi sınırlarında oluşturduğu merkezlerin kontrolünde pek çok kişiyi coğrafi ve kültürel keşifler amacıyla buraya sevk etmektedir. Böylece Batı-Doğu arasındaki ilişkiler yoğunluk kazanır. Ancak bu yoğunluk her iki medeniyetin karşılıklı toplumlararası ilişkilerine değil, Batı'nın geleneksel Doğu kimliğini yok etmek ve buradaki üretimin sorumluluğunu üstlenmek isteğine dayanmaktadır¹⁰³.

Araştırma konusunun kaynakları olarak seçtiğim seyahatnameler, şahısların bizzat Orta Asya coğrafyasını gezmeleri ve gördüklerini kaleme almaları dolayısıyla

⁹⁹ Zeki Cemil Arda, "Açılış Konuşması", *I. Uluslar arası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri 28.X-I.XI.1985*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir 1987, s. 15. Nitekim onların hangi gayeyle yola çıktıklarını öğrenmemiz ortaya koydukları çalışmaları anlamamızı kolaylaştıracaktır.

¹⁰⁰ Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi yay., İzmir 1996, s. 65.

¹⁰¹ Nitekim seyahatleri kolaylaştıran bu şartların olgunlaştığı bir sonraki dönem 19. yüzyılın başına tekabül eder. Löschburg, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰² Löschburg, *a.g.e.*, s. 32-53.

¹⁰³ Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi yay., Ankara 2000, s. 105-106.

birinci elden kaynak niteliğindedir. Bunlardan “Travels Into Bukhara”nın yazarı Burnes, İngiltere’nin Hindistan büyükelçiliğinde görev yapan bir memurdur. O, 1831 yılında İngiltere Kralının emriyle Lahor Sultanına ulaştırılmak üzere Kralın mektubunu taşımakla görevlendirilir. Bu görev ona Batı Türkistan’ı gezme ve gördüklerini kaleme alma olanağı sunar. Burnes’ün seyahatnamesi, Batı Türkistan’ı her açıdan ele alması hasebiyle büyük öneme haizdir. Seyyah çalışmasında bölgenin etnik, dini sosyal ve ekonomik unsurları ile dönemin siyasi yapısı hakkında bilgiler sunar, coğrafi yapı ile ilgili teferruatlara yer verir. Kısacası o, Avrupalılara bu coğrafyayı yakından tanıma olanağı sunar. Lahor’dan sonra Batı Türkistan ülkelerine yönelik gezi görünüşte seyyahın şahsi isteği doğrultusunda başlamış gerçekte ise İngiliz hükümetinin desteği onu bu yola sürüklemiştir. Bunun en açık delili Burnes’ün gezisini tamamladıktan bir yıl sonra Londra’ya gitmesi ve eserinin basılması hususunda yoğun ilgi görmesidir.

Bir diğer kaynağımız İngilizlere Batı Türkistan ile ilgili raporlar sunmakla görevli Arminius Vámbéry’dir. O, bu amacını gerçekleştirmek için İstanbul’da uzun bir süre kalarak doğu insanını yakından tanımaya çalışır ve kendisine ilerde yardımcı dokunacak dostlar edinir. Akabinde kılık değiştirerek İstanbul’un da doğusuna doğru seyahate çıkar. Nitekim bir Osmanlı dervişi rolünde karşısına çıkan her türlü engeli aşarak hedefine ulaşır. Onun seyahatnamesi de yine İngilizler tarafından hemen basılarak İngiliz hükümetinin ve Oryantalist araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu eser tıpkı Burnes’ün çalışmasında olduğu gibi bizleri pek çok konuda aydınlatmaktadır. Seyyah Burnes’den farklı olarak özellikle Batı Türkistan hanlıkları üzerinde yoğunlaşmakta, bölgenin siyasi, ekonomik ve etnik yapısı hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

Seyahatnamenin giriş kısmını kaleme alan Denis Sinor, 19. yüzyıl Orta Asya coğrafyasının, Batılı seyyahlar için türlü tehlikeler içerdiğinden ve bu tarihte bölgeyi ziyaret edenlerin oldukça kalabalık bir askeri birlik eşliğinde hareket ettiklerinden bahseder. Ona göre Vámbéry bölgeyi ziyaret ederek büyük bir kahramanlık örneği sergilemiştir ve bu gezi sonucunda ortaya çıkan çalışma 19. yüzyıl seyahatname türleri arasında bir klasiktir¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Vámbéry, *a.g.e.*, s. V.

Sadece coğrafyayı tanımaya yönelik yapılan seyahatler insan unsurunu dikkate almadığından bu tür çalışmalar bölgenin fiziksel tanıtımının ötesine geçememiştir. Ancak Vámbéry'nin çalışması sadece fiziki coğrafyaya yönelik değildir. Bölgenin demografik unsurunu da dikkate alan ve bölge insanın yaşayış tarzı ve gelenekleri hakkında bilgi veren kıymetli bir çalışmadır.

Eugene Schuyler'in amacı diğerlerine göre farklılık arz eder. O Amerikan hükümeti tarafından Rusların Türkistan çıkartmasını ve Rus askerlerinin bölgedeki uygulamalarını yakından takip etmek ve konuyla ilgili hükümete rapor vermekle yükümlüdür. Bunun dışında seyyah, çalışmasında bölgenin etnik yapısını tahlil eder. Yerlilerin sosyal ve kültürel özelliklerini ayrıntılarıyla izah ettiği gibi Batı Türkistan şehirlerini okuyuculara tanıtır.

II. 19. Yüzyıldan Önce Batı Türkistana Gelen Seyyahlar

448 yılında Bizans İmparatoru tarafından Avrupa Hun İmparatoru Atilla'ya elçi olarak gönderilen ve eserinde Hun Türklerine dair gözlemlerini aktaran tarihçi Priskus ile 568 yılında yine Bizans İmparatoru tarafından bu defa Göktürk Devletine gönderilen elçi Klikyalı Zemarkoz'un gözlemleri Batı Türkistan hakkında bilgi veren seyahat türü eserler arasında kabul edilebilir. Bunları müteakip 630 yılında Batı Türkistan ve Hindistan'a gezi düzenleyen bir Çinli Budistinin coğrafya ile ilgili izlenimlerini 645'lerde yazıya geçirdiği bir çalışması söz konusudur¹⁰⁵. Gerçekte Batı Türkistan hakkında bilgi veren seyahatnamelerin en bariz örneklerini, X. yüzyılda İdil Havzasını ziyaret eden İbn Fadlan ile XIII. yüzyılda Asya'yı gezen Marco Polo vermiştir¹⁰⁶. Bu dönemde batılı gezginler, özellikle Avrupalı devletlerin temsilcileri veya misyonerleri olarak bölgede bulunmaktadır. Buna örnek olarak 1245 yılında Papa IV. Innocent'in yıkıcı Moğol akınlarını önlemek amacıyla rahiplerden oluşan bir elçiler grubunu doğuya göndermesi hadisesini verebiliriz. Bu rahipler aynı zamanda Moğolları, Hristiyan dinini kabule ikna etmeye çalışacaklardır. Misyonerlerin başında bulunan Rahip Jean du Plan

¹⁰⁵ Neşet Çağatay, "İbn-i Batuta'nın Gezi ve İncelemeleri Hakkında Konuşma", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri 28.X-1.XI.1985*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir 1987, s. 24-25.

¹⁰⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

Carpin'nin yolculuk izlenimlerini anlattığı Latince eseri Tatar ülkesi, Tatarların gelenekleri ile Asya ve Avrupa'da yaptıkları savaşlar hakkında bilgi verir¹⁰⁷.

Bu tür gidiş gelişlerin hızlanması Hristiyan Avrupa'da Doğu'ya yönelik ilgi ve merakı giderek artırmış ve “Doğuya ait tüm çalışmalar”ı ifade etmek üzere kullanılan Oryantalizm resmi hale gelmiştir. Bu bilim dalının ortaya çıkışı, 1312 yılında Viyana Kilise Konseyi'nin Paris, Oxford, Bolonya, Avinyon ve Salamanka'da Arapça, Yunanca, İbrânice ve Süryânice hakkında bir dizi kürsü kurulmasına ilişkin kararı neticesindedir. Zamanla bu dilbilimsel çalışmalar beraberinde coğrafi, kültürel ve etnik konulara sıçramıştır. Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak tarihi gelişiminde Avrupa'da gözetilen husus, seçiciliğin artmasına değil kapsayışın büyümesine yöneliktir¹⁰⁸. Oryantalistlerin çalışmalarını dayandırdıkları temel kaynaklar ise Doğuya gerçekleştirilen seyahatnamelerdir.

15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifler ve ticari ilişkilerin artmasıyla birlikte Doğu-Batı ilişkileri de hız kazanır. Bu noktada Osmanlı ve Safevi devletleri önemli rol oynamıştır. Birçok batılı seyyah, Moskova, Hindistan ve Levant şirketlerine ait merkezlerin bulunduğu güzergâhları kullanarak Batı Türkistan'a ulaşır. M. Eravcı, bu yüzyıllarda Osmanlı ülkesine gelen seyyahların sayısını 449 olarak açıklarken kuzeyden Moskova ve güneyden Hürmüz güzergâhını kullanarak Safavilerin idaresindeki İran'ı ziyaret edenlerin sayısının ise 69 olduğunu belirtir¹⁰⁹.

17. yüzyılın sonlarına doğru Fransa'daki Aydınlanma çalışmaları ve Asya'ya duyulan genel ilginin teşviki Doğu coğrafyasının araştırılmasına ve bu hususta akademik eserler üretilmesine yönelik çalışmaları hızlandırır. Doğu üzerine yazılmış 17. ve 18. yüzyıllara ait çalışmaların bir önceki yüzyılda gerçekleştirilen çalışmalarla kıyaslandığında daha zengin ve verimli olduğu görülecektir. Bunun nedeni 16. yüzyıl Avrupasının yeryüzünün fiziki keşfi, kendi kimliğinin olgunlaşması ve yüceltilmesi ile çok fazla meşgul olmasıdır¹¹⁰. Nitekim Avrupa'nın yeni kimliğini olgunlaştırması

¹⁰⁷ Barthold, *Moğol İstilasası*, s. 144–146.

¹⁰⁸ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul 1999, s. 73, 75.

¹⁰⁹ Mustafa Eravcı, “XVI. Asırda Ortadoğu'ya Gelen Batılı Seyyahlar ve Batı-Doğu İlişkisindeki Roller”, *10–20. Yüzyıllar Arasında Türk ve İranlıların Batıyla İlişkileri*, TTK yay., Ankara 2004, s. 132-133.

¹¹⁰ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş yay., İstanbul 2002, s.81, 82-83.

sonrasında, Rönesans döneminde Eski Yunan ve Roma'ya duyulan heyecan yönünü Doğu'ya çevirecektir¹¹¹.

18. yüzyılda yaşanan kısmi sanayi gelişimi ve sömürgecilik neticesinde Rus elçiliğinde görev alan Avrupalılar, Hive ve Buhara'yı ziyaret etmekle görevlendirilirler. Buna Florio Beneveni'yi örnek gösterebiliriz. Beneveni, 1717 yılında Rusya'ya gelen Buhara elçilik üyelerinden birisiyle birlikte Kafkaslar ve İran üzerinden geçerek Buhara'ya gider. 1721 yılında şehre varan seyyah akabinde Hive'yi ziyaret edecek, 1725 yılında ise Rusya'ya geri dönecektir. Beneveni'nin İtalyanca olarak not aldığı yolculuğa dair günlüğü "Khiva and Bukhara" ismiyle 1853 yılında yayınlanır¹¹².

Rusya ile Hanlıklar arasındaki ticari kervanlardan birinde yer alarak 1753 yılında bölgeyi ziyaret eden Daniel Roukavkine, gezisini tamamladıktan sonra hanlıkların kısa bir tarihini sunar. Ayrıca Rus subaylarından Philippe Efremov'un 1774–1782 yılları arasını kapsayan "Buhara, Hive, İran ve Hindistan'a Gezi" isimli bir çalışması mevcuttur. Bu çalışma ilk olarak 1786 yılında yayınlanır¹¹³.

Eugene Schuyler'ın 19. yüzyıla kadar bölgeye giden gezgin ve seyahatnamelere dair verdiği listede 1690 yılında Dubrovin, "Khiva"; 1727–1730 yılları arasında bölgede bulunan Basilio Batazzi'nin, "Turkistan and Persia"; 1732 yılında Colonel Garber; 1741 yılında George Thompson ve Reynold Hogg, "Khiva and Bukhara"; 1740–1741 yıllarında Muravin ve Gladishef, "Khiva"; 1743 yılında Müler, "Tashkent"; 1752 yılında Nikolai Grigorief, "Bukhara", 1774 yılında Philip Yefremof, "Bukhara and Samarkand"; 1793–1794 yıllarında Blankennagel, "Khiva"; 1793-1795 yılları arasında Metropolitan Chrysanth, "Belh, Bukhara and Khiva"; 1794 yılında Timothei Burnashof ve A.S. Bernosikof'un, "Bukhara" gibi isimler yer alır¹¹⁴.

¹¹¹ Said, *a.g.e.*, s. 75,76.

¹¹² V.V. Barthold, *Asyanın Keşfi Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, *Yöneliş yay.*, İstanbul 2000, s. 337–338, Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 360.

¹¹³ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 357, 403.

¹¹⁴ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 360-361.

III. 19.Yüzyılda Batı Türkistana Gelen Gezginlerin Bazıları ve Seyahatnameleri

A. Sir Alexander Burnes ve Seyahatnamesi

a) Hayatı

İngiliz seyyah Burnes 2 Kasım 1805 yılında İskoçya'nın Montrose ilinde dünyaya gelir. 17 yaşında¹¹⁵ katılmış olduğu Doğu Hindistan Şirketi¹¹⁶ ordusunda görev yaparken Hintçe ve Farsça öğrenir. 1822 yılında Surat'da tercüman olarak memuriyete atanır. 1826'da ise Cutch'ın İngiltere temsilciliğine transfer edilir. Hindistan'ın kuzey-batısındaki ve bitişiğindeki ülkelerin tarihi ve coğrafyasına ilgi duyması bu zamanlara rastlar. Burnes, 1829 yılında İndus nehri vadisinden geçerek bir keşif yolculuğuna çıkmayı ister. Ancak politik kaygılar yüzünden bu isteğini gerçekleştiremez¹¹⁷. 1830 yılında Büyük Britanya Kralı tarafından Lahor'da bulunan Seiklerin lideri Hint Prensi Ranjit Singh'a verilmek üzere birkaç attan oluşan hediyeinin ve İngiltere Başbakanı tarafından kaleme alınan dostane bir mektubun yer aldığı bir gemi Bombay'a ulaşır. Bu

¹¹⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Burnes, (08.09.2005) adresinde Seyyahın Doğu Hindistan şirketinin ordusuna 16 yaşında katılmış olduğu belirtilmektedir.

¹¹⁶ Doğu Hindistan Şirketi; 1600–1708 yılları arasında Doğu Hint Adaları ile ticaret yapan Londra'nın Ticaret Şirketi ve Yöneticisiyken 1708–1873 yılları arasında Doğu Hint Adalarına ticaret yapan İngiltere Tüccarlarının Şirketler Birliği olarak faaliyet gösteren bu kurum 31 Aralık 1600 tarihinde kralın imtiyazı ile kurulmuştur. Tekelci bir ticari bütünlük olarak yola çıkmış 18. yüzyılın erken dönemlerinden 19. yüzyılın ortalarına kadar Hindistan'da İngiliz emperyalizminin bir temsilcisi gibi faaliyet göstermiş ve siyaset aracı olmuştur. Şirketin 19. yüzyılda Çin'de gerçekleştirdiği icraatlar orada İngiliz nüfuzunun genişlemesi için bir katalizör hizmeti sunmuştur.

Bu şirket Doğu Hindistan'da baharat ticaretinden hisse kapmak için kurulmuştu. Baharat ticareti İngiltere'nin İspanyol donanmasını 1588 yılında yenilgiye uğratmasına kadar Portekiz ve İspanya'nın tekelinde kalmıştı. 1612 yılına kadar şirket ayrı deniz seyahatleri ile idare edilmiş, 1657'nin son dönemlerine kadar da geçici anonim şirketler var olmuştur. Bu tarihten sonra ise kalıcı anonim şirketler kurulmuştu.

18. yüzyılın ikinci yarısında Çin'den ithal edilen çay önem kazanınca pamuklu malların ticareti azalmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında şirket Çin'e ihraç edilen yasadışı afyon ile çay giderlerini karşılamıştır. Çin'in bu ticarete karşı koyması 1839–1842 yılları arasında gerçekleşen Afyon Savaşını da hızlandırmıştır. <http://www.victorianweb.org/history/empire/eic.html>, (19.09.2005), <http://www.sscnet.ucla.edu/southasia/History/British/Eaco.html>, (19.09.2005).

Goffman, Doğu Hindistan Şirketi (East India Company)'nin İngiltere'nin modern çağ başlangıcında iki önemli denizaşırı şirketlerinden biri olduğunu söyler. Yukarıda da görüldüğü üzere bu şirketin ekonomik başarıya ulaşması bazı ana ipek ve baharat kaynaklarını ele geçirmesiyle mümkün olmuştur. Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz 1642-1660*, çev: Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi yay., İstanbul 2001, s. 193.

¹¹⁷ http://85.1911encyclopedia.org/B/BU/BURNES_SIR_ALEXANDER.htm, (12.09.2005).

olay Burnes'ün hayatında önemli bir yer tutan Batı Türkistan gezisinin sebebini teşkil edecektir. Nitekim gelecekte Bombay Valisi olacak General Sir John Malcolm'ın tavsiyesiyle Burnes, Hindistan Valisi tarafından bu hediye ve mektubu Ranjit Singh'a teslim etmek üzere görevlendirilir¹¹⁸.

A. Burnes'ün, Kral IV. William'ın hediyelerini ve İngiltere Başbakanının mektubunu Ranjit Singh'a vermek üzere Lahor'a gönderilişi 1831 yılına rastlar. Bu görev ona, şimdiye kadar Batı Türkistan'da çok az bilinen birçok kabileyi inceleme, yeni ülkeleri görme ve Büyük İskender'in fethettiği yerleri ziyaret etme fırsatı sağlar¹¹⁹.

Burnes, 1832 yılında Hindikuş dağlarını geçerek Buhara'ya ve İran'a doğru Afganistan'ın içinden gezisine devam ettirir. Türkistan seyahatinin sona ermesi üzerine Hindistan'a geri döner. Kısa bir süre sonra Hindistan üzerindeki gemi yolculuğunun güvenliğini sağlamak amacıyla antlaşma yapmak için Sind sarayında görevlendirilir. 1836 yılında ise Kâbil'de Dost Muhammed Han için politik bir görev üstlenir. Ayrıca Kâbil tahtındaki Dost Muhammed'i desteklemesi için Lord Auckland'a öneride bulunur. Fakat Auckland, İngiltere Kralını temsil eden Vali William Hay Macnaghten'in fikrini uygulamayı tercih eder ve Şah Shuja'yı bu makama getirir. Burnes 1841 yılında çıkan isyan sırasında öldürülmesine kadar Kâbil'de yaşar¹²⁰.

b) Seyahatnamesi

A. Burnes tarafından kaleme alınan "Travels Into Buhara; Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; A Voyage On The Indus From The Sea To Lahor" adlı çalışma 1834 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Benim yararlandığım baskısı ise Asian Education Services (AES) için J. Jetley tarafından 1992 yılında Yeni Delhi'de neşredilmiştir. Burnes bu çalışmayı eser adının alt kısmında belirttiği üzere Büyük Britanya Kralının gösterdiği lütuf ve Yüce Hindistan hükümetinin izniyle 1831, 1832 ve 1833 yıllarında gerçekleştirdiği seyahat sırasında hazırlamıştır.

Üç ciltten oluşan seyahatnamenin birinci ve ikinci ciltleri Hindistan'dan yola çıkılarak Buhara'ya yapılan seyahati içerir. Burnes bu ciltleri Hindistan'ın Genel Valisi

¹¹⁸ Burnes, *a.g.e.*, Cilt III, s. IX.

¹¹⁹ Burnes, *a.g.e.*, Cilt I, s. IX.

¹²⁰ http://85.1911encyclopedia.org/B/BU/BURNES_SIR_ALEXANDER.htm (12.09.2005).

Lord William Cavendish Bentinck'e, Indus Nehri ve çevresindeki şehirleri anlattığı üçüncü cildi ise General Sir John Malcolm'a ithaf eder.

Seyahatnamenin yararlandığım baskısında, Burnes'ün gezisinin başlangıç noktası olan Cutch'den Lahor'a doğru ilerleyiş üçüncü ciltte anlatılır. Güzergâhın daha anlaşılır olması için ilk aşamada üçüncü cildin tanıtılması uygun olacaktır. Eser toplam 332 sayfadan oluşur. Giriş kısmı 7 Haziran 1834 tarihinde Burnes tarafından Londra'da kaleme alınır¹²¹.

İlk bölümde Burnes yolculuğa başlama amacını izah eder. Gezginin amacı İngiltere Kralı'nın Lahor'un yöneticisine gönderdiği mektup ve 5 attan oluşan hediyesini, 1830 yılında Bombay'a (Mumbai) ulaştırma görevini yerine getirmektir. Burnes aynı zamanda Hindistan deniz ticaretinin önemini ve bu coğrafyanın tanınmasının gerekliliği yönündeki düşüncesini zikretmekle aslında bu geziyle hedeflenen gerçek maksadını da burada ortaya koyar. Tabii bu hususta onu destekleyen ve gezi için cesaretlendiren insanlar da olmuştur¹²².

Burnes 21 Ocak 1831 tarihinde beş gemiden oluşan bir donanmayla Cutch şehrindeki Mandivee'den yolculuğa başlar¹²³. Bu seyahat onları toplam altı ay sonra yani 18 Temmuz sabahında Lahor şehrine ulaştırır. Lahor'un başbakanı devletin önde gelen idarecileriyle birlikte şehirden üç millik bir mesafede kervanı karşılar¹²⁴. Burnes, 20 Temmuz 1831 tarihinde Lahor Sultanı'nın huzuruna çıkarak İngiltere Kralının gönderdiği mektubu takdim eder. Bir süre burada kalır ve ayrılırken Lahor Sultanı Runjeet Sing'in, Burnes ile John Leckie vasıtasıyla kendisine ulaştırılan hediyeler ve

¹²¹ Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. XI.

¹²² Daha sonraki dönemde Bombay Valisi olacak General Sir John Malcolm, Hindistan deniz ticaretinin öneminden ve batıda bu bölge hakkında çok az bilgiye sahip olduğundan bahsederek yolculuğu ile ilgili olarak Burnes'ü cesaretlendirir. Yalnız bu yolculuk başarılması zor bir yolculuk olacaktır. Çünkü Sind'i ziyaret eden Avrupalı misyonerlerin hiçbiri ülkenin merkezi olan Hyderabad'ın ötesine geçmeği başaramamıştır. Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 1-2.

¹²³ Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 6. Indus nehri üzerinde ilerleyişlerine devam eden seyyah ve donanma Ooch'a vardı. 15 Haziran'da Mooltan şehrine varan kervan altı gün sonra tekrar yolculuğa başladı. Burnes'ün belirttiğine göre o dönemde Mooltan şehrinin toplam nüfusu 60.000 kadardı ve nüfusun üçte birini Hintliler geri kalan kısmını ise Müslümanlar oluşturmaktadır. Mooltan kalesi yaklaşık 1640 yılında eski şehrin üzerine inşa edilmiştir. Afganlar, Ahmed Şah zamanında bu kaleyi zapt ederken, Seikler ise 1818 yılında pek çok çaba sarf ederek şehri ele geçirmişlerdir. O tarihlerde Mooltan'da bulunan Seiklerin sayısı 400 ila 500 arasındadır. Şehirde 800 yılın üzerinde bir İslam üstünlüğü söz konusuydu fakat Seyyahın belirttiği üzere halktan hiç kimse namaz kılmamakta hatta etrafta ezan sesi duyulmamaktadır. Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 89-91, 109-121.

¹²⁴ Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 148.

mektuptan duyduğu memnuniyeti dile getirdiği cevabi yazısını İngiltere'ye iletmekle görevlendirilir. Burnes, Lahor'dan sonra Himalayalara doğru ilerler¹²⁵.

Kitabın devamında Burnes bu yolculuğu hakkında yaptığı değerlendirmeleri ve İndus ile ilgili gözlemlerini aktarır. İndus'un bulunduğu coğrafyadan bahseder, Ganj ile arasındaki farklara değinir. Ayrıca Sind'de yaşadığı olayları da zikreder. Seyyahın Hindistan ve Afganistan bölgesindeki güzergâhı Tatta'dan Haydarabad, Haydarabad'dan Şivan (Sehwun), Şivan'dan Bukkar, Bukkar'dan İndus'un Pencap Nehriyle (Punjab) birleştiği nokta, Mittun'dan Attok, Cenab (Chenab)'ın Sutlege ile birleştiği saha, Pencap ve Ravi (Ravee) şehirleri istikametinde devam eder¹²⁶.

Eserin birinci ve ikinci ciltleri birbirinin devamı niteliğindedir. Birinci cilt toplam 356 sayfadan oluşur. Önsöz kısmı kendisi tarafından Haziran 1834 tarihinde Londra'da kaleme alınır. O, çalışmasının önsöz kısmında yolculuğunun bundan sonraki amacını, Tatta ve Hydrabad arası hariç daha önce haritası çıkarılmamış ve önceki seyyahlar tarafından sadece belirli noktalarda geçilen Hindistan güzergâhını ayrıntılarıyla çizerek göstermek olduğunu söyler. Burnes, Hindistan ve Hazar arasında uzanan ülkelere gezi düzenlemeye karar verdikten sonra kıyafet tarzında, alışkanlıklarda ve geleneklerde o bölge insanlarına intibak etmeye çalıştığını bununla birlikte Avrupalı kimliğinden de kopmamaya özen gösterdiğini ifade eder¹²⁷.

A. Burnes, 1831 yılı Aralığının son günlerinde Orta Asya'ya doğru ilerlemek için Hindistan Valisi ve Delhi yöneticisinden aldığı izin ve pasaportla Hindistan sınırında bulunan Ludhiyana'ya gider. Akabinde Sutley Nehri'ni geçerek 11 Ocak 1832 tarihinde Pencap'a ulaşır¹²⁸. Hindistan'dan ayrılarak Afganistan'a yönelen seyyah, Peşavur ve Celalabad'ı aştıktan¹²⁹ sonra Kâbil'e geçecektir. Burnes, bu cildin beşinci bölümünde Kâbil'in madenlerinden, pazarlarından, bahçelerinden, meyve ve şaraplarından, buradaki insanların etnik yapısından, karakterlerinden ve geleneklerinden

¹²⁵ Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 175.

¹²⁶ Bu cildin ikinci kısmı kendi içerisinde toplam onaltı bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde yukarıda bahsi geçen konular yer almaktadır. Burnes, *a.g.e.*, C. III, s. 193-332.

¹²⁷ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. IX, XIII.

¹²⁸ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 1,3,8.

¹²⁹ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 74, 112, 119.

bahseder. 18 Mayıs'ta bu şehirden ayrılan seyyah Hindikuş dağlarına doğru yolculuğunu sürdürür¹³⁰.

Belh'e doğru ilerleyen kervanın ilk durağı Kholm, ikincisi ise Kunduz'dur¹³¹. Dönemin Kunduz yöneticisi, Kudghun kabilesinden bir Özbek olan Muhammed Murat Bey'dir. 5 Haziranda Murat Bey'in huzuruna çıkan seyyah onun izniyle şehirden ayrılır¹³². 9 Haziran'da Buhara Krallığının hâkimiyeti altındaki Eski Belh şehrine ulaşır. Üç gün kaldıktan sonra Amu Derya'ya doğru ilerlemeye devam eder¹³³. 14 Haziranda girdiği Türkmen çölünü geçmiş, böylece Amu Derya kıyısına varmıştır¹³⁴. Nehri aştıktan sonra zorlu bir yolculuk geçiren kervan, bu güzergâhı takiple Buhara'ya ulaşmıştır (Haziran 1832). Seyyah kitabında Buhara'yı ve şehir halkını ayrıntılarıyla bize aktarır¹³⁵.

Eserin ikinci cildi toplam 473 sayfadan ibarettir. Burnes, bu cildi 16 Ağustos 1832 tarihinde Amu Derya'ya yönelik gerçekleştirdiği yolculuktan başlatır. Kervan kısa bir süre sonra nehre ulaşır¹³⁶. 22 Ağustos'ta tekrar harekete geçer ve Burnes'ün ifadesiyle İran ve Turan İmparatorluklarını birbirinden ayıran büyük çöle girer¹³⁷. Amu Derya'nın güneyinde yer alan ve Türkmen ya da Karakum olarak isimlendirilen bu çöl hakkında detaylı bilgi veren seyyah, özellikle çölün tehlikeleri üzerinde durur¹³⁸. Çöldeki ilerleyiş sonrasında kervan, Üç Pınar'a, akabinde Murghab veya diğer adıyla Merv Nehrinin kıyısında bulunan Orgunje Hanının kamp alanına ulaşır. Burnes, burada bulunduğu süre zarfında kamp yerlilerinin fiziksel yapıları ve kıyafet tarzlarından bahsetmekte özellikle de Türkmen kadınının giyiniş tarzı üzerinde durmaktadır¹³⁹.

¹³⁰ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 122-171.

¹³¹ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 207, 212.

¹³² Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 222, 228.

¹³³ Seyyah Balkh şehrinin Asyahılar tarafından "Şehirlerin Anası" olarak isimlendirildiğini söyler. Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 234, 237.

¹³⁴ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 246, 247.

¹³⁵ Burnes, *a.g.e.*, C. I, s. 251-356.

¹³⁶ Seyyah Amuderya ve Buhara arasında uzanan kum tepelerinin genişliğinin 12 ile 15 mil dolaylarında değişen bir çeşitlilik gösterdiğini, ayrıca bölgenin bitki örtüsünden mahrum olduğunu belirtir. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 1, 5.

¹³⁷ Burnes çölde yolculuk yapmanın bazı kuralları olduğunu söyler. Mesela seyahate gün ortasında başlanır ve güneş batana kadar yürüyüşe devam edilir. Güneşin batımıyla birlikte iki saat dinlenilir ve bölge halkı için vazgeçilmez bir içecek olan çay içilir. Bu kısa süreli dinlenmenin ardından yeniden harekete geçilerek gün doğumuna kadar yürüyüşe devam edilir. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 10.

¹³⁸ Çölün en bariz özellikleri sudan tamamen yoksun olması ve çalılıklarla kaplı bulunmasıdır. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 16-17.

¹³⁹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 23, 24-29.

29 Ağustos itibariyle Merv nehrini aşağıya doğru takip eden seyyah, burada yaşayan Türkmenlerin eğlenceleri, yağmacılığa dair kanunları ve atlarının eğitiminden bahseder¹⁴⁰. Kervan, 1 Eylül tarihinde Kalournee adlı bir harabeye, 2 Eylül'de ise Shuruks'a gider¹⁴¹. Seyyah, Shurukhs'da geçirdiği süre zarfında Türkmenlerin gelenekleri, Türkmen evlerinin özellikleri yine bura Türkmenlerinin verdikleri ziyafetleri iyice gözlemleyerek eserinde bunlardan ayrıntılı olarak bahseder. Uzun bir süre burada kalan seyyah, 11 Eylül tarihinde yola çıkar ve İran içlerine doğru ilerler¹⁴². 14 Eylül'den sonra seyyahın takip ettiği güzergâh Meşhid¹⁴³, Hazar Denizinin güney sahilleri, Mazenderan¹⁴⁴ ve Tahran'dır¹⁴⁵. 10 Aralık 1832, seyyahın İran'dan ayrıldığı ve tekrar Hindistan'a doğru yolculuğa başladığı tarihtir. Nihayet Burnes, 18 Şubat 1833 tarihinde Bombay'a geri dönmeyi başarır¹⁴⁶.

Seyyah, ikinci cildin devamında Orta Asya'nın Genel ve Coğrafik bilgilerine yer verir. Bu bölümde ele alınan ilk konu Buhara Hanlığı'dır. O, hanlığın sınırlarını çizip, iklim ve tabiat özelliklerinden bahsettiği gibi sınırlar içerisinde bulunan şehirlerin özelliklerini, ülkenin sahip olduğu madeni zenginlikleri, burada yetiştirilen hayvanları ve ziraî üretimi ayrıntılarıyla izah eder¹⁴⁷. Sonrasında bölgenin verimliliğini ve dolayısıyla önemini artıran ve tarih öncesi devirlerden itibaren bu coğrafyanın yerleşim yeri olmasını sağlayan Amu Derya nehrini anlatır¹⁴⁸. Bir sonraki bölümde nehir yakınlarındaki Kunduz ve Bedehşan gibi yerleşim yerlerinden ve buralarda yaşayan Türkmenlerden bahseden¹⁴⁹ yazar Türkmenistan ülkesini de eserinde kaleme almaktadır¹⁵⁰. Eserde dikkat çeken konulardan biri de Türkistan'da yaşayan kabilelerin isimleri ve onlara has niteliklere değinilmesidir¹⁵¹.

¹⁴⁰ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 35-44.

¹⁴¹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 47, 49.

¹⁴² Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 55-62, 66.

¹⁴³ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 76. İmam Rıza'nın türbesi ile Nadir Şah'ın mezarı burada bulunmaktadır.

¹⁴⁴ Kısa bir süre Mazenderan'da kalan seyyah bölge ikliminin oldukça nemli olduğunu ve bu durumun humma, sıtma vb. gibi hastalıklara yol açtığını, Mazenderan halkının soluk benizli, çocuklarının ise zayıf ve güçsüz olduklarını söyler. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 120, 125.

¹⁴⁵ Seyyah 26 Ekim 1832 tarihinde Tahran'da İran Şahıyla görüşme fırsatı yakalamıştır. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 133.

¹⁴⁶ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 139-141.

¹⁴⁷ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 153-185.

¹⁴⁸ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 186-199.

¹⁴⁹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 200-213.

¹⁵⁰ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 249-261.

¹⁵¹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 262-270.

Seyyah, Buhara'nın kısa bir tarihini, Buhara Hanlığının askeri ve politik gücünü, diğer devletlerle siyasi ve ticari münasebetlerini ayrı bir bölümlerde izah eder¹⁵². Buhara Hanlığından sonra Hive Hanlığını konu edinen Burnes, ilk önce hanlığın sınırlarını belirtip akabinde Hive'nin askeri gücünden ve komşu ülkeler arasındaki saygınlığına değinir. Hanlığın yağmacı geleneği ve gelir kaynakları da ele alınan konular arasındadır¹⁵³.

Eserin son bölümünde seyyah İndus üzerinden yapılan gemi ticaretini, Pencab'ın ticari ilişkilerini, Kâbil'in ticari faaliyetlerini, Orta Asya ve Buhara'nın ticarî girişimleri ile bu bölgelerde ticareti yapılan ürünleri ele aldığı gibi kısa bir şekilde İran ticaretine de değinmeyi ihmal etmez¹⁵⁴ (Burnes'ün seyahat güzergâhı için bkz. Harita 5).

B. Arminius Vámbéry ve Seyahatnamesi

a) Hayatı

A. Vámbéry 19 Mart 1832 yılında¹⁵⁵ Danube (Tuna)'nın en büyük adalarından biri olan Macaristan'ın Duna-Szerdahely adlı küçük bir şehrinde doğmuştur¹⁵⁶. 12 yaşına kadar köy okulunda eğitimine devam etmiştir. Eğitimi süresince yabancı dil öğrenme yeteneği çevresindekilerin dikkatinden kaçmaz. O, doğuştan var olan rahatsızlığı nedeniyle koltuk değnekleriyle yürümektedir. Ekonomik koşulların yarattığı güçlükler Vámbéry'nin erken yaşta okuldan ayrılması ve bir kadın terziinin yanında çırak olarak çalışmasına neden olur. Daha sonra bir hancının oğluna özel ders verir. 16 yaşına kadar Macarca, Latince, Fransızca ve Almanca dillerini öğrenir. Bunun yanı sıra İngilizce, İskandinav dilleri, Rusça, Sırpça ve diğer Slav dillerine hızla hâkim olur.

¹⁵² Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 355-381.

¹⁵³ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 382-393.

¹⁵⁴ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 395-454.

¹⁵⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry, (08.09.2005). Mim Kemal Öke, Vámbéry'nin doğum tarihi ile ilgili olarak yaptığı açıklamasında 19. yüzyıl Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Musevi uyrukluların doğumlarını kaydetmenin yasal zorunluluğu olmamasından dolayı Vámbéry'nin doğum tarihinin kayıtlı olmadığını söyler. Bu durum yıl hususunda 1831 ve 1832 yılları arasında kesin bir kanaate varılamaması sonucunu doğurmuştur. Diğer kaynaklarda zikredilen 19 Mart tarihi ise Vámbéry'nin annesinin açıklamaları dikkate alınarak bizzat Seyyahımız tarafından tespit edilmiş bir tarihtir. Bkz. Mim Kemal Öke, *Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikayesi*, Bilge yay., İstanbul 1985, s. 13.

¹⁵⁶ Vámbéry, *a.g.e.*, s. VII.

Vámbéry 20 yaşına kadar İstanbul'da bir Avrupalı diller öğretmeni olarak kendisini kabul ettirecek seviyede de Türkçe öğrenmiştir¹⁵⁷.

Musevi bir ailenin çocuğu olan Vámbéry annesinin isteği üzerine Hristiyan okullarında eğitim görmüştür. Bu durum Vámbéry'nin zor şartlar altında eğitimini sürdürmesine neden olmuştur. Nitekim Bağnaz Museviler tarafından onun Hristiyan okullarında eğitim görmesi hoş karşılanmadığı gibi bu okullardaki hocalar tarafından da Yahudi kökenli olması nedeniyle aşağılanmıştır. O, 1857 yılının Mayıs ayında İstanbul'a doğru gemi ile harekete geçer¹⁵⁸. İstanbul'da kaldığı süre zarfında Osmanlı Paşalarından Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın konağına ve muhtelif konaklara misafir olarak yerleşir¹⁵⁹. Hüseyin Daim Paşa'nın evinde özel ders hocalığı yapar. Fuad Paşa için kâtip olarak hizmet verirken Molla Ahmed Efendi adında bir öğretmen arkadaşının etkisi altında kalarak tam bir Osmanlı kimliği kazanır. İstanbul'da altı yıl geçiren seyyah Türkçe-Almanca sözlük ve çeşitli dilbilimsel çalışmalarını yayınlar. Aynı zamanda diğer Doğu dilleri ve lehçelerinin bir kısmını öğrenir¹⁶⁰.

Vámbéry'nin İstanbul'da kaldığı süre zarfında ders verdiği şahsiyetler arasında Mithat Paşa ve bir zamanlar Hariciye Nazırı olarak görev yapan Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Bey'de yer almaktadır. Onun batı dillerine olan hâkimiyeti Osmanlı Hariciye Nezareti'nde tercüman olarak istihdam edilmesini sağlamıştır. Filoloji üzerine çalışmaları bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in de dikkatini çekmiş ve Sultan, Vámbéry'yi iltifat-ı hümayunu ile ödüllendirmiştir.

6 yıl sonra¹⁶¹ Vámbéry doğuya doğru yolculuğuna devam etmeye karar verir. Bu gezisinin maddi bakımdan desteklenmesi gerekmektedir. Bu nedenle 1861 yılında Macaristan'a gider ve Budapeşte Bilimler Akademisini gerekli yardım için ikna etmeyi

¹⁵⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry, (08.09.2005), Vámbéry yabancı dillere olan yetenek ve merakından eserinin önsöz kısmında kendisi de bahsetmiştir. Yine Doğu ve Batı edebiyatının çeşitli hikâyeleri üzerinde istekle çalışmalar yaptığı, ilerleyen zamanlarda Doğu ve Batı dillerinin karşılıklı ilişkisi üzerine yoğunlaştığı bilinir. Vámbéry, *a.g.e.*, s. VII.

¹⁵⁸ Öke, *a.g.e.*, s. 14-15.

¹⁵⁹ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Aksoy yay., İstanbul 1998, s. 8.

¹⁶⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry, (08.09.2005).

¹⁶¹ N. Ahmet Özalp'in yayına hazırladığı "Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi" adlı çalışmada Özalp Vámbéry'nin İstanbul'a gidiş yılını 1857 olarak belirtmiştir. Arminius Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ da Seyahati)*, Hazırlayan N. Ahmet Özalp, Ses yay., İstanbul 1993, s. 8. Hem Özalp'in bu çalışması hem de Vámbéry'nin, *Travels in Central Asia* isimli kendi eserinde 13 Haziran 1862 tarihinde İran'ın başkentine yaklaştığını bildirmesinden hareketle Encyclopedia Britannica ve <http://en.wikipedia.org> adresinden ulaştığımız bilgilerin doğru olduğunu kabul edebiliriz. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 3.

başarır¹⁶². Vámbéry'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun dahi doğusuna gerçekleştirdiği seyahatin amacı Kutay tarafından farklı lanse edilmektedir. Ona göre bu seyahat planının arkasında Londra yer almaktadır. Londra'daki Oxford Üniversitesine bağlı Sokyete Azyatik ile Dünya Tarih ve Coğrafya Beynelmilel Tetkik Müessesesi, Vámbéry'nin takip edeceği güzergâhları belirlemekte ve o, sadece kendisine söylenenleri tatbik etmektedir¹⁶³. Buna ek olarak Öke, seyyahın Tahran'a gittikten sonra burada en fazla destek aldığı kurum olarak Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliğini gösterir. Ayrıca Londra'nın İran Büyükelçisi Sir Charles Alison'un Vámbéry'den Orta Asya ile ilgili gelişmeler hakkında bilgiler aldığını belirtir¹⁶⁴. Bütün bu iddialara karşılık "Macarcanın Altay dil ailesine ait olduğu iyi bilinir fakat onun Fin grubuna mı yoksa Tatar grubuna mı ait olduğu hala çözümlenmesi gereken bir sorudur"¹⁶⁵ diyen Vámbéry ise doğuya yaptığı yolculuğunun sebebini buna dayandırmaktadır. Elde ettiğimiz veriler neticesindeki kanaatimiz, Doğu'ya giden birçok gezgin gibi Vámbéry'nin de seyahat amacının basit sebeplere dayanmadığını söyleyebiliriz. Nitekim seyahatin arka planında büyük güçlerin bölgedeki siyasi çıkarlarının gözetildiği ve cesur Vámbéry sayesinde dönemin süper gücü İngiltere'nin Batı Türkistan'daki Rus etkisini tespiti çalıştığı görülmektedir. Seyyah Vámbéry ise birçok kişinin cesaret edemeyeceği böyle bir geziyle adını tarihe yazdırmak bu şekilde kendisini ispatlamak gayretindedir.

Vámbéry'nin bir süre İstanbul'da yaşaması, Türk evlerinde ikamet etmesi ve İslami okullar ile kütüphaneleri sıklıkla ziyaret etmesi onu kısa zamanda bir Türk'e, hatta Efendi'ye dönüştürmüştür. Gezinin dilbilimi ile ilgili yaptığı araştırmalar onu daha Doğuya ilerlemeye mecbur bırakacaktır. Nihayet bir Osmanlı Efendisi karakterine

¹⁶² Öke, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁶³ Kutay, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁶⁴ Öke, *a.g.e.*, s. 18. M.K.Öke'nin verdiği bu bilgiyi seyyahın birebir kendi ifadelerinden teyit etmek mümkündür. Haziran 1862 tarihinde Tahran'a ulaştığını söyleyen seyyah burada bulunduğu süre zarfında ilk önce Osmanlı Sefiri Haydar Efendi'yi, Tahran'dan 8 mil uzaklıkta bulunan Cizer'deki yazlığında ziyaret eder. Bir gün sonra da Avrupalı elçiliklere gider. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 4-5. M. Kemal Öke Vámbéry'nin doğuya olan gezisini aynı zamanda bir macera arayışı olarak da ifade etmiştir. Öke'ye göre doğunun esrarlı ve büyüleyici güzelliği Vámbéry'yi kendisine çekmiş, bu sırada hem annesinin vefatı hem de Viyana'da tanıştığı Joseph von Hammer'in tavsiyeleri onun bu kararı vermesinde etkili olmuştur. Bkz. M. Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁶⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VII. Vámbéry'nin Macaristan'daki Türkoloji çalışmalarının önemli simalarından biri olduğunu söyleyen Mehmet Karakaş, seyyahın diğer Macar araştırmacıları gibi kendi tarih ve dilini araştırırken bu alana yöneldiğini söyler. Onun bu açıklaması seyyahın ifadelerini doğrular niteliktedir ve gezinin düzenlenme amaçlarından biri olarak bunu kabul etmemizi mümkün kılar. Bkz. Karakaş, *a.g.e.*, s. 94-95.

bürünen seyyah, bir Doğulu gibi Doğu'da seyahate başlar. Böylece o ana kadar edindiği bilgileri bilfiil uygulama fırsatı bulur¹⁶⁶.

Orta Asya gezisini tamamladıktan sonra geri dönen seyyah, 1864 yılının Mart ayında İstanbul'a ulaşır. 1865 yılının Haziran ayında ise Londra'ya gider. Londra'da kendisine bildiği yabancı diller ve Orta Asya'ya yönelik gerçekleştirdiği cesaret isteyen seyahati dolayısıyla ünlü biri gibi muamele edilmiştir. Aynı yıl dervişlerle seyahati sırasında alabildiği gizli notlara dayanarak çalışmamıza kaynak teşkil eden eseri yayınlanmıştır.

Macaristan'a geri döndükten sonra Budapeşte Üniversitesinde Doğu Dilleri Profesörü olarak göreve başlar. Bununla birlikte çoğunluğu Almanya ve Macaristan'da olmak üzere pek çok sayıda kitap ve makale yayınlar. Onun bu eserleri birçok dile çevrilmiş otobiyografileri ise İngilizce olarak yayınlanmıştır. En iyi bilinen çalışmaları arasında *Wanderings and Adventures in Persia* (1867), *Sketches of Central Asia* (1868), *History of Bokhara* (1873), *Manners in Oriental Countries* (1876), *Primitive Civilization of the Turko-Tatar People* (1879), *Origin of the Magyars* (1882), *The Turkish People* (1885) ve *Western Culture in Eastern Lands* (1906) adlı eserleri yer alır¹⁶⁷.

Orta Asya üzerine yazdığı eserlerin hepsi Macaristan, Türkiye, İngiltere, Fransa ve Almanya'da yayınlanır. Bundan sonraki hayatında Avrupa'nın önemli gazete ve dergilerinde siyasal makaleler yazan ve bazı önemli merkezlerde konferanslar veren Vámbéry, bu makale ve konuşmalarında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik yayılmacı politikasına karşı çıkmaktadır. Türklerin hak ve çıkarlarının savunuculuğunu yapıyor olması dolayısıyla Sultan II. Abdülhamit'in dikkatini çeken gezgin, 1880 yılında onun daveti üzerine tekrar İstanbul'a gelir. Bozulan Osmanlı-İngiltere ilişkilerini düzeltmek ve bu sayede Rus yayılmacılığını önlemek amacıyla 1883 yılında İngiltere'nin iki ülke arasında arabuluculuk yapma teklifini kabul eder. Sultan Abdülhamit'in Vámbéry'yi ikinci kez İstanbul'a davet ediş sebebi de onun kendi adına İngilizlerle ilişki kurmasını sağlamaktır.

¹⁶⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VIII.

¹⁶⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry, (08.09.2005). Belirtilen internet adresinde yer alan Armin Vámbéry maddesinin sayfa sonunda Vámbéry'nin hayatı ile ilgili bilginin 1911 Encyclopaedia Britannica'daki bilgilerle birleştirildiği belirtilmiştir. Karşılaştırma için bkz. http://98.1911encyclopedia.org/V/VA/VÁMBÉRY_ARMIN.htm (12.09.2005).

Seyyahımızın Haziran 1890 tarihinde üstlendiği diğer bir görev, Sultan Abdülhamid'i Yahudilerin Filistin bölgesinde toplanarak kendi devletlerini kurmaları konusunda ikna etmektir¹⁶⁸. Onun bu görevi üstlenmesini sağlayan sebep ise Yahudi olmasıdır. Vámbéry 14 Eylül 1913 tarihinde vefat etmiştir¹⁶⁹.

b) Seyahatnamesi

A. Vámbéry'e ait "Travels In Central Asia Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand Performed In The Year 1863" adlı eserin ilk baskısı 1864 yılında Londra'da John Murray tarafından yapılmıştır. Benim yararlandığım baskısı ise 1970 yılında Praeger Publishers tarafından Amerika'da yayınlanmıştır. Tek ciltten oluşan çalışmanın giriş kısmı Denis Sinor tarafından kaleme alınmıştır. Seyyah bu çalışmasını General Sir Henry Rawlinson'a ithaf etmiştir.

A. Vámbéry, Orta Asya seyahatini Mayıs 1862 tarihinde İstanbul'dan başlatır. Hedefi İran üzerinden bölgeye ulaşmaktır. Seyyah, İran yolculuğu sırasında kendisine gerekli kolaylıkları sağlayacak bir Osmanlı pasaportuna sahiptir. Aynı zamanda o, İstanbul'dayken konakladığı köşkün sahibi Rıfat Paşa'nın kendisi için Tahran'ın Osmanlı büyükelçisi Haydar Efendi'ye verilmek üzere yazmış olduğu bir tavsiye mektubunu yanında taşımaktadır¹⁷⁰.

Seyyahın İran'daki ilk durağı Tebriz'dir. O, 13 Haziran 1862 tarihinde Tahran'a yaklaşır, şehre vardıktan sonra Meşhed ve Herat'a doğru hemen yola çıkmak ister. Fakat Afgan Hükümdarı Dost Muhammed Han'ın Herat'daki vekili ve aynı zamanda damadı olan Sultan Ahmet Han ile savaş halinde olması ve bu nedenle tüm geçiş yollarının kapatılması sonucunda Vámbéry gezisini Mart ayına kadar erteler ve İsfahan ile Şiraz'a gider¹⁷¹. Ocak 1863 tarihinde Tahran'a geri dönen gezgin Osmanlı elçiliğinde konaklar. Bu süre zarfında karşılaştığı Türkmenlerle sohbet ederek onları

¹⁶⁸ Ondan bu görevi üstlenmesini isteyen Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl'dir. Herzl, Vámbéry aracılığıyla Osmanlı Padişahı Sultan Abdülhamit'e ulaşmaya çalışmış ve ondan Osmanlı'nın dış borçlarına karşılık Filistin bölgesinin Yahudiler'e tahsis edilmesini istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Theodor Herzl, *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, Neşre haz. Ergun Göze, Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 255-316.

¹⁶⁹ Vámbéry, *Sahte Derviş*, s. 10-13.

¹⁷⁰ Kutay, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁷¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 4-5,7,8.

yakından tanımaya çalışır¹⁷². Vámbéry, Batı Türkistan gezisini yirmi üç Özbek Hacılarının bulunduğu bir kafilayla sürdürmeye karar verir. Bu kabile Türkmen çölü içerisinde geçerek Hive ve Buhara'ya ulaşmayı hedeflemektedir. Onun kesin kararı üzerine Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi, Reşid Efendi adıyla tanınan seyyahı kafilade yer alan Hacılar emanet eder¹⁷³. Hacılarla sohbeti esnasında seyyah, onlara Batı Türkistan'a gezi düzenlemekteki amacının, İslami değerlerin kaynağını görme ve Hive, Buhara ve Semerkand'daki evliyaları inceleme isteğinden kaynaklandığını söyler¹⁷⁴.

Kervan, 28 Mart 1863 tarihinde Tahran'ın kuzey-doğusunda yer alan Sarı yerleşim birimine doğru yola koyulur¹⁷⁵. Gittikçe yükselen Elburz sıra dağlarının yamacında dört gün ilerler. Nihayet Irak-ı Acem'in son şehri Firuzkuh'a ulaşır. Bundan sonra Mazenderan güzergâhını¹⁷⁶ kullanan kervan Sarı şehrine ve buradan dokuz saatlik mesafede bulunan Karatepe'ye varır¹⁷⁷. Kervanın Karatepe'den Hive'ye ulaşması 2 ay sürecektir. Nitekim Karatepe'de bulunan bir Türkmen gemisi, kervan üyelerini ücretsiz olarak Hazar Denizi'nin ölü deniz olarak ifade edilen noktasında bulunan Aşur Ata

¹⁷² Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 9-10.

¹⁷³ Vámbéry'nin bir hacı kafilisiyle seyahate çıkma kararı, bu hacıların Batı Türkistan coğrafyasının en korkulu rüyası Buhara yönetimi ile en iyi anlaşan grup olmasından ileri geliyordu. Sohbet sırasında seyyah Tahran'dan Buhara'ya giden dört yolun mevcut olduğunu öğrenir. Bunlardan ilki Astrahan yoluyla Orenburg ve Buhara, ikincisi Meşhed yoluyla Herat ve Buhara, üçüncüsü Meşhed yoluyla Merv ve Buhara, dördüncüsü ise Türkmen çölü içerisinde Hive ve Buhara'ya giden yoldur. İlk iki güzergâh çok masraf gerektirdiğinden ve Herat'daki savaş devam ettiğinden kullanılamazdı. Son iki yol da tehlikeler içeriyordu. Meşhed yoluyla Merv ve Buhara güzergâhı diğerlerine nazaran en kısa yol olmasına rağmen tüm Türkmenler içerisinde en gaddar soy olarak bilinen Teke kabilelerinin arasından geçme zorunluluğundan dolayı bu yol çok fazla tercih edilmezdi. Dördüncü güzergâh üzerinde dürüst ve konuksever insanlardan oluşan Yomut Türkmenleri ikamet ediyorlardı. Güzergâhın tehlike arz eden yönü yaklaşık 40 istasyon kadar tek bir tatlı su kaynağının bulunmadığı çöl içerisinde geçmek zorunluluğundan kaynaklanır. Vámbéry'nin Hacı kafilisinden öğrendiği üzere Türkistan'daki yollar Türkiye ve İran'daki yollar kadar güvenli ve geniş değildir. Bu güzergâhta seyir halinde olan yolcular haftalar boyunca kalacak yer, ekmek hatta içecek için bir damla sudan bile yoksun kalırlar. Bunun yanı sıra yollar ölüm, esir olarak yakalanmak ve satılmak hatta kum fırtınaları altında canlı canlı gömülme riskleri taşımaktadır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 12.

¹⁷⁴ Seyyahın gezi amacı hacıları çok mutlu etmiştir. Kervanın sözcüsü Hacı Bilal, Vámbéry'nin bu açıklaması üzerine ona "Biz sadece senin arkadaşın değil aynı zamanda hizmetçin olmaya hazırız." demiştir. Seyyah kervanında yer alan hacıların Özbek olduğunu söyler. Aynı zamanda parantez içerisinde "Tatar" ismini kullanır. Şu durumda Vámbéry'nin Tatar ismini Özbek ismine alternatif olarak kullandığını ve bu iki farklı soy ile aynı kişileri kastettiğini söyleyebiliriz. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 12-18.

¹⁷⁵ Kervanda bulunan Hacılar; Bilal, İsa, Yusuf, Ali, Ahmed, Hasan, Yakup, Kurban, Said, Abdurrahman, Şeyh, Hüseyin, Ahmed, Salih Halife, Abdalbaki, Abdulkadir ve Kurban, Kari Mesud, Gıyasseddin, Mirza Ali, Ahrarkulu ve Nur Muhammed'dir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 20-24.

¹⁷⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 24, 25-26.

¹⁷⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 28,29.

köyüne ulaştırır¹⁷⁸. Aşur Ata'dan yola çıkan gemi Gürgen boğazına 1,5 mil uzaklıkta bulunan ve görüş mesafesinde Gümüštepe'nin yer aldığı noktada durur¹⁷⁹.

Gümüštepe'nin yöneticisi Han Can ile bura halkı, hacı ve dervişlerden oluşan kabileyi sevinçle karşılar ve misafirlerinin konaklamaları hususunda gerekli düzenlemeleri yapar¹⁸⁰. Seyyah ve hacı kafilesi Gümüštepe'de, farklı kişilerin evine konuk olmuştur. Vámbéry, burada kaldığı süre zarfında insanlara kurandan ayetler okuyarak ve muska yazarak üstlendiği derviş rolünü hakkıyla yerine getirmiş, Türkmenler nezdinde Avrupalı olma şüphesini yok etmiştir¹⁸¹.

A. Vámbéry, Gümüštepe'de kaldığı süre zarfında her yerde arkadaş edinir. Bu sayede bölgenin toplumsal ilişkileri ve kabile anlayışı hakkında bilinmeyenleri öğrenir. Üstlendiği derviş rolüne aykırı düşeceğinden ve aleyhinde şüpheler oluşmasına sebebiyet vereceğinden, bu dünya ile ilgili sorular sormaktan çekinen seyyah bunun yerine Türkmen halkının konuşmalarına kulak misafiri olmayı tercih eder¹⁸².

Bu sırada Hive'ye doğru ilerlemekte olan bir kervana katılan kabile¹⁸³ Gümüštepe yöneticisi Han Can'ın da izniyle yola koyulur. Kulhan isimli bir şahsiyetin rehberliğinde kervan, Etrek'e doğru ilerler¹⁸⁴. Han Can ve seyyahın Gümüštepe'deki diğer arkadaşları bir süre bu kervana eşlik ederler. Onların bu davranışları göçmenler arasında değer verdikleri misafirleri için uyguladıkları bir gelenekleridir.

Kuzey doğuya doğru yol alan seyyah, Kör Sufi ve Altın Tokmak adındaki tepeleri aştıktan sonra Gümüštepe'nin kuzeyinde yaklaşık 8 millik uzaklıkta bulunan Kara Sungur isimli sahil burnuna ve akabinde Etrek şehrine gider. Seyyah bura

¹⁷⁸ Bu deniz yolculuğu 10 Nisan 1863 tarihinde gerçekleşti. 11 Nisan tarihinde vardıkları Aşur Ata köyü, o dönemde Rusların Asya'da ilerledikleri en güney noktayı oluşturuyordu. Vámbéry, Türkmen kökenli bir isme sahip bu yerleşim biriminin yaklaşık 25 yıl önce Rusların eline geçtiğini bildirmektedir. Rusların burada hem Rus göçmenlerinin hem de Astrahan'dan gelen ticaret gemilerinin güvenliğini sağlaması bölgedeki Türkmen saldırılarını bertaraf etti. Her Türkmen gemisi Doğu sahilinden İran sahiline ilerleyebilmek için yıllık 8, 10 veya 15 duka değerinde altın ödeyerek geçiş iznine sahip olabilirdi. Bu geçiş izni her yılın sonunda yenilenmekte ve Aşur Ata'dan geçildiğinde izin belgesi gösterilmektedir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 37,39-40.

¹⁷⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 43,44.

¹⁸⁰ Seyyahın dâhil olduğu kafilenin Türkmenler tarafından sevinçle karşılanması, Türkmen kadınlarının, kendi cinslerinden veya ailelerinden ayırt etmeksizin kendisine ve kervandaki diğer hacılara sarılmaları ve bu yerleşim yerindeki keçeden yapılmış çadırların benzer şekilde inşa edilmiş olması ilk bakışta seyyaha ilginç gelen hususiyetlerdir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 46.

¹⁸¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 51.

¹⁸² Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 53-54.

¹⁸³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 58-59.

¹⁸⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 62, 69.

Türkmenlerinin nam salmış hırsızlar olduğunu ve birçoğunun çadırının önünde zincirle bağlanmış iki veya üç İranlıyı bulundurduğunu söyler¹⁸⁵.

Bu şehirden ayrıldıktan sonra Etrek nehrinin küçük bir körfezinde mola veren kervan Büyük Çölde yolculuk için hazırlık yapar. Nehir sahilinde kervana yeni üyeler katılmıştır. Bunlar arasında kervanbaşı da yer almaktadır¹⁸⁶. Böylece kervanın üye sayısı kırka ulaşır. Yolcuların yirmi altısını silahsız Hacılar oluşturuyorken geriye kalanlar Yomut kabilesinin savaşçı Türkmenleri ile birlikte bir Özbek ve bir Afgan'dır. Kuzeye doğru düz bir yolda ilerleyen kervan¹⁸⁷, 15 Mayıs tarihinde hendeklerin yer aldığı vahşi bir bölgeye girer. 16 Mayıs'ta ise kuzey doğu yönündeki Gören Dağı denilen bir dağ silsilesine varır. Bu dağ silsilesinin batı yakasında Antik-Yunan kalıntıları mevcuttur¹⁸⁸.

Gören Dağından doğuya doğru uzanan bölge çölden ibarettir. Burada en çok yaşanan sıkıntı su kıtlığıdır. 18 Mayıs'ta yolcular arasında yapılan hesaplamayla Büyük Balkan'a iki gün, buradan başlayarak Hive'ye ulaşmaya ise on iki gün olduğu anlaşılır. Yani Hive için toplam 14 gün daha yolculuğu sürdürmek gerekmektedir.

20 Mayıs'ta kervan güney-batıdan kuzey-doğuya uzanan Küçük Balkan sıra dağlarına ulaşır¹⁸⁹. 23 Mayıs tarihinde Koymat Ata istasyonuna varır. Burada bölgedeki diğer pınarlar gibi kurumuş bir pınar yer almaktadır. Vámbéry, bölge sıcaklığının öğleden önce çekilmez hal aldığını, güneş ışınlarına maruz kalan kumun sıcaklık bakımından Orta Asya halkının en dayanıklısı için dahi oldukça fazla olduğunu söyler. Gün ortasında Kahraman Ata istasyonuna yaklaşan kervan, nihayet 24 Mayıs sabahında

¹⁸⁵ Seyyahın belirttiği üzere Etrek'den itibaren Hive'ye giden üç farklı güzergâh vardır. İlk güzergâhın takip edilmesiyle Hazar kıyılarına varılacak ve sahil boyunca ilerlenerek Büyük Balkanların arkasından bu dağların kuzeyine doğru hareket edilecektir. 10 gün daha doğu istikametinde sürdürülen gezi, yolcuları Hive'ye ulaştıracaktır. Bu yol sadece küçük kervanlar için uygundur. Ancak bu güzergâh üzerinde suyun çok az olması ve bölgenin zaman zaman Kırgız veya Karakalpak yağmacılarının (Alaman) uğrak alanını teşkil etmesi yolcular için en önemli tehditti. İkinci rota Amuderya'nın eski kanallarına varıncaya kadar kuzeye doğru ilerler ve sonrasında Büyük ve Küçük Balkanların arasından geçerek Hive'ye doğru kuzey doğu istikametine yönelir. Üçüncü ve son güzergâh düzdür ve diğerlerinden daha kısadır. İlk güzergâh yolcular için 24 günlük bir seyahat gerektirmekteyken ikincisi 20 gün üçüncüsü ise 14 gün sürer. Etrek'den yola çıkan biri, yukarıda bahsi geçen güzergâhlara varmadan önce Göklen ve Teke Türkmenleri içerisinde geçmek durumunda kalacağı kuzey-doğuya doğru bir istikamette ilerlemek durumundadır. Seyyahın bu üç yoldan üçüncüsünü tercih ettiği görülmektedir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 70, 71, 75, 78, 80–81.

¹⁸⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 84–85.

¹⁸⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 88,89.

¹⁸⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 96,98,99.

¹⁸⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 104.

üç gün boyunca yürüdükleri çölün son sınırına ulaşır. Deli Ata denilen bu istasyondan itibaren Hive'ye kadar içme suyu bulmak mümkündür. Akşamüzeri Kalfan Kir yaylasının diğer tarafında bulunan hendeğe varmışlardır. Bu hendek Hive Hanlığına ait ülkenin başlangıcını oluşturmaktadır¹⁹⁰. Kalfan Kir'den hareketle bir günlük yürüyüş sonrasında yani 28 Mayıs sabahında kervan Şor Göl olarak isimlendirilen bir gölün kıyısına ulaşır¹⁹¹.

Dört saat süresince Yılgin denilen küçük bir ağaçlık bölgenin içerisinden geçen kervan üyeleri, 29 Mayıs sabahı ulaştıkları yerde Türkmen çadırlarıyla karşılaşır. Bura halkı "Safa Geldiniz" diyerek yolcuları karşılamışlardır¹⁹². Kervan, 30 Mayıs tarihinde Akyab'a bağlı bir Özbek köyüne girer. Burada Gümüştepe ile Hive arasındaki çöl tamamen sona ermiştir. Bu köyün yerlileri seyyahın görme fırsatı yakaladığı ilk Özbeklerdir. Seyyah köy halkını mükemmel insanlar olarak değerlendirir. O ve diğer Hacılar Özbek evlerini dolaşıp dualar ederler. Tabii ki bu duaların karşılığını da alırlar. Seyyah burada batıdan getirilen eşyalarla karşılaşır. Avel (Aul) veya Oram olarak isimlendirilen bir sonraki köy Hiveli Yomutlar tarafından iskân edilmektedir¹⁹³.

Yolcular burada kısa bir süre dinlendikten sonra merkeze doğru yürüyüşlerine devam ederler. Nihayet Gazavat üzerinden Hive'ye geçmeyi başarırlar¹⁹⁴. Hive'de yaklaşık bir ay kalan seyyah, buradaki son günlerini, Buhara'ya doğru gezisine devam etmek amacıyla hazırlıklarla geçirir. Bu sırada onu bu isteğinden vazgeçirmek isteyenler olur. Bunların başında Şükrullah Bey gelmektedir. Bu insanlar Vámbéry'nin korkunç Buhara Şerifi'nin gazabına uğramasından endişe etmektedirler. Ancak Vámbéry yoluna devam etmeye kararlıdır. Hive Hanı ve Şükrullah Bey başta olmak üzere burada tanıştığı insanlarla vedalaşarak Hive'den ayrılır¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 111,113,114.

¹⁹¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 116.

¹⁹² Yılgin taraflarında kervanın karşısına Hive'den gelen bir Özbek çıkar. O, kervan üyelerini buradaki mevcut tehlikeler ile ilgili olarak bilgilendirir. Aynı zamanda Hive Hanına karşı isyan başlatmış olan Çavdar Türkmenleri ve bir süredir Hive sınırlarına akınlar düzenleyen Çavdar yağmacıları için uyarıda bulunarak kervanın güvenliğinin sağlanmasına dikkat çeker. Bunun üzerine gerekli hazırlıkları yapan kervan üyeleri, 28 Mayıs akşamında yürüyüşlerine devam ederler. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 117,118.

¹⁹³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 119.

¹⁹⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 120.

¹⁹⁵ Hive'den Buhara'ya giden üç güzergâh vardır. İlki Hezâresb ve Fitnek taraflarından Amuderya'yı geçerek Kükürtlü'ye doğru ilerler, ikincisi Hanka ve Şaruhan taraflarından Amuderya'nın sağ sahilinden geçer ve bu nehirden sonra iki günlük çöl yolculuğunun tamamlanmasıyla Karakol'a ulaşır. Sonuncu güzergâhta ise nehir üzerinden geçilerek Eltchig'de karaya çıkılır ve çölün aşılması akabinde yine

Kervan, Hive'den yola çıktıktan sonra ilk geceyi Hive'ye 2 mil uzaklıktaki Guca'da geçirir. Burası önemsiz bir yerleşim birimi olmasına rağmen bir Kalenderhaneye sahiptir. Kervan Guca'dan sonra durmaksızın Hanka'ya kadar ekilmiş topraklardan geçer. Hanka'ya vardıklarında ilk karşılaştıkları şey haftalık olarak kurulan Pazar'dır. Pazarı geçen Vámbéry, kasabanın sonunda yer alan Kalenderhane'ye giderek orada konaklar¹⁹⁶.

Guca'dan itibaren Amu Derya sahilinde gezinen kervan, nehri Körlen-Hezaresb geçidinden geçmek için gerekli pasaportu temin ederler¹⁹⁷. Nihayet nehrin karşısına geçmeyi başaran kervan, Şaruhan sahilindeki Yapkenarı denilen mevkie gider¹⁹⁸. Daha sonra çöl kenarında yer alan ve iyi otlığa sahip Akkamish'e ulaşır. Kırgızlar'ın yaşadığı Akkamish'de kervanın mola verdiği sırada Vámbéry Kervanbaşı ile birlikte Şaruhan'ı ziyaret eder¹⁹⁹.

Seyyah bir süre sonra buradan ayrılarak Akkamish'e geri döner. Buranın sol tarafında Amu Derya, sağ tarafında ise korkunç Tatar çölü vardır. Kervan ertesi gün Amu Derya'nın yüksek bir sahilinde kamp kurar. Burası yılın belli aylarında Kırgızlar tarafından ikamet edilmektedir. Tekrar harekete geçen kervan, nehrin yakınlarındaki semtlerde durmaksızın yürüyüşe devam eder. Bu sırada seyyah, Buhara'dan gelen dört Hiveli tüccardan Buhara Emiri'nin ülkesinde olmamasından istifade eden Tekke Türkmenlerinin yollarda yağmalar yaptıklarını öğrenir. Kervanın bu noktadan sonra Buhara'ya varması altı veya sekiz gün sonra gerçekleşebilecektir.

Karakol mevkesine doğru ilerlenir. Kervan üyeleri mevsim şartlarını dikkate alarak en güvenli ve geçilmesi en kolay yol olan ikinci güzergâhı takip etmeye karar verdi. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 142, 143, 145.

¹⁹⁶ Seyyah Kalenderhane'ye benzer yapılarla Hive ve Hokand'ın en küçük köylerinde dahi karşılaştığını söyler. Ayrıca o, Guca ile Hanka arasındaki mesafenin mükemmel dut ağaçlarıyla kaplı olduğunu, bir dere kenarında yer alan Hanka'nın ise karaağaç ve kavak ağaçlarıyla çevrili bulunduğunu söyler. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 146

¹⁹⁷ Hem bu geçit hem de diğer geçitler Buhara hükümetinin özel mülkiyetidir ve özel kişilere geçiş hakkı verilir. Sadece Han'dan alınan bir pasaport, yabancıların nehrin karşısına geçmesine imkân sağlar. Bu pasaport ise küçük bir vergi karşılığında temin edilir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 147,148.

¹⁹⁸ Bir vaha olan Yapkenarı sekiz mil uzunluğunda ve beş-altı mil genişliğindedir.

¹⁹⁹ Verimli topraklarla çevrili Şaruhan o dönemde sadece birkaç eve sahipti. Ancak buradaki dükkân sayısı 300 adetti ve haftada iki defa pazar kurulurdu. Burası çevre ülkelerin halkı ve göçebeler tarafından sıklıkla ziyaret edilirdi. Şaruhan, Han'ın en büyük kardeşi Emirü'l Ümera'nın mülkiyeti altındadır. Şehir kapısı civarında Kalenderhane yer almaktadır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 150.

Bir sonraki gün Amu Derya'nın alt kısımlarında yer alan ve çok yeşil bir bölge olan Tünüklü'de kamp kurulur²⁰⁰. Tünüklü'den sonra yoluna devam eden kervan, şafak vaktinde iki yarı çıplak adamla karşılaşır. Bu kişiler yolun ilerisinde Teke Yağmacılarının olduğunu söyler. Onların verdiği bilgiye göre Teke Yağmacıları toplam 150 kişiden oluşmaktadır. Bunlar karşularına çıkan kişilerin kıyafetlerine, yiyeceklerine ve binek hayvanlarına el koyup sadece canlarını bağışlayarak geri göndermekte ve çevredeki Kırgız sürüleri üzerine yağma hareketleri düzenlemektedir. Bunun üzerine kaygılanan Kervanbaşı Tünüklü'ye geri dönülmesini kararlaştırır.

Burada sularını doldurarak ve çöl yolu için gerekli hazırlıkları yaparak Halata Çölüne girerler²⁰¹. Kervanın ilk vardığı istasyon Âdem Kırılğan mevkisidir. Seyyah, çölün korkunç görüntüsünden dolayı soğukkanlı Doğuluların bile metanetinin bozulduğundan, çölü başarıyla geçememenin kaygısını yaşadıklarından bahseder. Kervan çölün sonuna vardığında Buhara ovasından yollarına devam eder²⁰². Bundan sonraki ilk durak Kervanbaşının ikamet ettiği ve Buhara'dan sadece iki saatlik bir uzaklıkta bulunan Hakk-ı Emir köyüdür. Bir gece bu köyde kalan kervan, gümrük memurlarının ve araştırma memurlarının denetimlerinden sonra Buhara'ya doğru ilerler²⁰³. Buhara'ya geldiklerinde şehre İmam Kapısından girmek yerine şehrin kuzey-doğusundaki Tekke'ye ulaşabilecekleri şekilde şehir surlarını dolaşarak Mezar Kapısından giriş yaparlar²⁰⁴.

Seyyah, Buhara'da 22 gün kaldıktan sonra Semerkand'a doğru yolculuğa çıkar. Buhara'dan ayrıldıktan sonraki ilk durak, şehirden iki saatlik uzaklıkta bulunan Baveddin köyüdür²⁰⁵. Bir süre sonra da Buhara'ya beş fersah uzaklıkta bulunan Mezar

²⁰⁰ Tünüklü'nün Halata Çölü diğer adıyla Can Batur çölünün içinden geçerek kuzey doğuya doğru giden bir yolu mevcuttur. Ancak bu yoldan ilerlemek sadece kış aylarında mümkündür. Çünkü kış aylarında Amu Derya Nehri donmakta ve üzerinden geçişler daha kolay gerçekleşmektedir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 152–154.

²⁰¹ Bu çölde tek tehlike susuzluktan ölmek değildir. Bir diğer önemli problem doğudan gelen sıcak kasırga olan Tebbad'dır. Üstelik kervanın bu çölü geçmeye kalkıştığı ay Haziran ayıdır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 154,155,156.

²⁰² Çölün sonunda Buhara'ya varılmasını sağlayan üç rota mevcuttur. Bunlardan ilki Karakol'un yanından geçer ve bu noktadan itibaren Buhara'ya yaklaşık 22 millik bir mesafe söz konusudur. İkincisi Buhara'nın en yakınındaki ovanın içinden geçer ve buradan Buhara'ya ulaşmak için 18 mili aşmak gerekecektir. Üçüncü yol ise suyla karşılaşma imkânı bulunan dağlık bölgedir. Seyyahın dahil olduğu kervan bu güzergahlardan ikincisini takip eder. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 158, 161.

²⁰³ Hakk-ı Emir ekili topraklarla çevrilidir. Tüm bölge Zereşan nehrine bağlı kanallarla sulanmaktadır. Burada yaklaşık 200 ev mevcuttur. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 164,166.

²⁰⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 167.

²⁰⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 193,194.

şehrine varan Vámbéry, burada kısa bir süre mola verdikten sonra altı saat süreyle geçilebilecek kadar küçük bir çöl olan Melik Çölüne girer. Bu çölde bir kervansaray ile su deposu bulunur.

Sonraki durak Kermine'dir. Kervanın takip ettiği güzergâh üzerinde yaklaşık bir saatlik mesafede Pazarlı denilen küçük bir alışveriş yeri mevcuttur. Ayrıca birkaç tane han ve erzak satışı yapan evler yer alır²⁰⁶. Sonrasında kervan Mir Köyü ve daha ileride bulunan Kutta Kurgan'da dinlenir. Buradan Karşi'ye doğru olan güzergâhta sadece 4 saat süren küçük bir çöl mevcuttur. Çölü de geçtikten sonra kervan, Semerkand sınırındaki Davel istasyonunda mola verir. Davel'den sonra birkaç tepe aşar ve Chobanata Dağının yakınına ulaşır. Semerkand bu dağın aşağısında uzanmaktadır²⁰⁷.

Semerkand'da kaldığı süre içerisinde Emir'in bir memuru tarafından özel bir eve davet edilen seyyah bu sırada Emir'in birkaç gün içerisinde şehre geleceğini haber alır. Böylece seyyahın daha fazla ilerlemesine gerek kalmaz ve o, birlikte geri dönebileceği bir kervan arayışına başlar²⁰⁸. Emir şehre varınca Vámbéry'i huzura çağırır ve Osmanlı ülkesinden buralara kadar gelişinin sebebini sorgular. Vámbéry, her zamanki gibi bir Osmanlı hacısı gibi amacını açıklar ve bu şekilde Emir'in güvenini kazanır. Görüşmenin başarılı geçmesinden sonra seyyah Batıya doğru seyahate çıkar. Böylece altı aydır sürdürdüğü Doğu seyahatine Semerkand'da son vermiş olur.

Geri dönüş yolunda Seyyah Semerkand'dan çöl yoluyla Karşi'ye geçer. Aradaki mesafe 18 mildir ve kervan şehre 3 günlük yolculuk sonrasında varmayı başarmıştır. Kısa bir süre verdiği moladan sonra 14 mil uzakta bulunan Kerki'ye doğru yola koyulur. Burada Herat'dan gelmekte olan kervanı bekler. Kervanın gelmesi ve hazırlıkların tamamlanması üzerine çölden geçerek Andhuy'a ulaşır²⁰⁹. Andhuy ile dağlık bir bölge olan Meymaneh arası 22 mildir ve develerle yolculuk üç gün sürmektedir. Meymaneh'da sekiz gün kalan Vámbéry, Han'ın amcası ile yaptığı

²⁰⁶ Vámbéry'e göre bu civardaki köylerin karakteristik özellikleri İran ve Türkiye'nin köylerinden farklıdır. Çiftliklerin avluları dünyanın en iyi nimetleriyle dolu olup çevre de birçok ağaç bulunmaktadır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 198–199.

²⁰⁷ Kutta Kurgan güçlü surlar ve derin hendeklerle korunmaktadır. Geceleyin kimsenin kale içine girmesine veya kaleden çıkmasına izin verilmemektedir. Burada birçok yük arabası mevcut olduğu gibi var olan yollar, Buhara ile Hokand arasındaki nakillerde kullanıldığı için oldukça hareketlidir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 200–201, 202.

²⁰⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 203.

²⁰⁹ Burası 3.000 çadırın ve 15.000 kişinin yer aldığı bir yerleşim birimidir. Halkın büyük çoğunluğunu Özbeklerin de aralarına karıştığı Ali-Eli kabilesinden olan Türkmenler oluşturmaktadır. Aynı zamanda az sayıda Taciklere de rastlamak mümkündür. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 240.

görüşmede iki gün sonra Herat'a doğru yola çıkmayı kararlaştırır. Kervan altı saatlik bir yürüyüşün ardından güney batıda yer alan Almar istasyonuna varır²¹⁰. Burada birkaç saat geçirdikten sonra Narin'e gider. Narin istasyonundan sonra da Fehm-Güzar denilen köyün yakınlarında kamp yapar. Burası Meymaneh'ın İran'a doğru sınırını teşkil ettiği gibi aynı zamanda Türkistan'ın sınır kasabası durumundadır²¹¹. Seyyahın belirttiği üzere Meymaneh ve Andhuy bölgeleri oldukça tehlikelidir ve genellikle buradan geçen kervanlar Hanın emriyle yağmalanmakta, her şeylerini kaybetmektedirler. Kervan, Bala Murgab'dan gelen bir birlik tarafından koruma altına alınır. Çünkü oldukça geniş bir vadiye doğru ilerleyen güzergâhın sağ tarafında Sarık Türkmenleri, sol tarafında ise dağlı haydutlar yer almaktadır. Ancak Vámbéry, Buhara'dan buraya kadar olan yolculuğu sırasında böyle bir tehlikeyle karşılaşmamıştır²¹². Kervan, Murgab nehri sahilini geçmeden önce İran soyundan Cemşidilere ait kale yakınında kamp kurar²¹³.

Murgab sahilinde dört gün geçiren kervan, sonrasında Herat'a doğru ilerler²¹⁴. Seyyah buraya vardığında şehrin hala Dost Muhammed Han'ın kuşatması altında olduğunu görür²¹⁵. Vámbéry, buradan itibaren farklı bir kervanla yolculuğuna devam ettirecektir. O, 15 Kasım 1863 yılında Herat'dan büyük bir kervanla ayrılır ve Meşhed'e doğru yola koyulur. Meşhed'den sonraki durak, İran'ın merkezi Tahran'dır. Seyyahın bu şehre varış tarihi ise 20 Ocak 1864 tarihidir. Burada bulunduğu süre zarfında Osmanlı büyükelçisi Haydar Efendi ve İran Şahı ile görüşen seyyah, 28 Mart'ta

²¹⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 251,253.

²¹¹ Burada Hanının bir yüzbaşısı sınır bekçiliği yapmakta ve Hanın isteği üzerine bölgeden geçenlerden üçte bir oranında gelir vergisi tahsis etmektedir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 254.

²¹² Vámbéry'nin göçmen Özbek kabilelerine son olarak tesadüf ettiği Fehm-Güzar yakınlarındaki mevkidir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 255–256.

²¹³ Murgab vadisinin bu kısmı “Yukarı Murgab” manasında Bala Murgab olarak tanınmaktadır. Bala Murgab, Salor Türkmenleri tarafından ikamet edilen Merv-Şah'a kadar uzanmaktadır. Murgab'ın sol tarafında Afganistan yer alır. Vámbéry bölge halkını oluşturan Cemşidilerin giyim tarzlarını, yaşam biçimlerini ve kişilik özelliklerini Türkmenlere benzetmektedir. Yine onun belirttiği üzere Cemşidiler Afgan yöneticisine tabi iki hana sahiptir. Bunlar Allah Kulu Han ve Mehdi Han'lardır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 258, 259, 260.

²¹⁴ Dağlık bir yapı arz eden Bala Murgab ile Herat arası atlarla dört gün, develerle ise sekiz gün sürmektedir. Murgab'ın güneyinde iki derbend vardır. Bu derbendler diğerlerine göre daha dar, yüksek ve savunması daha kolaydır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 262–263.

²¹⁵ Herat diğer tüm doğu şehirlerinde olduğu gibi eski ve yeni yapılara sahip bir şehirdir. Seyyah önceki yapıların oldukça güzel olduğunu hatta mezar taşlarına ait kalıntıların eski Timur şehrinin kalıntılarını hatırlattığını belirtir. Herat pazarından da bahseden seyyah Hindistan, İran ve Orta Asya'ya has özellikleri bünyesinde birleştiren bu pazarda Afganlılar, Hintliler, Tatarlar, Türkmenler, İranlılar ve Yahudiler olmak üzere farklı ırktan birçok kişinin bulunduğunu söyler. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 265, 270–271.

Tahran'dan Tebriz yoluyla Trabzona doğru yola koyulur. 9 Haziran 1864 tarihinde ise Londra'ya ulaşır²¹⁶ (Vámbéry'nin seyahat güzergâhı için bkz. Harita 6).

C. Eugene Schuyler ve Seyahatnamesi

a) Hayatı

Seyyah 1840 yılında New York'un güney eyaleti Ithaca'da doğar. 1859 yılında Yale Üniversitesinden mezun olan Schuyler'in kaderini belirlemede, ülkede yaşanan iç savaş etkili olur. O, askeri birliğe katılmak yerine New York'da Columbia Üniversitesine bağlı Hukuk bölümünde eğitim görmeyi tercih eder. 1863 yılında hukuk bölümünden mezun olarak New York'da avukatlık yapmaya başlar. Bu tarihte Schuyler, New York'u ziyaret eden Rus donanmasının bir filosuyla karşılaşır. Bu tesadüf onun Rusya'ya ilgi duymasını ve Rusça öğrenmeğe başlamasını sağlar.

Kısa bir süre sonra diplomat olmaya karar veren seyyah Berlin, Paris, Viyana veya St. Petersburg'da Amerikan elçisi olarak çalışmak için büyük çaba sarf eder. Nihayet 1866 tarihinde Moskova'ya Amerikan konsolosu olarak atanır. Moskova'da kaldığı süre içerisinde Rus edebiyatının muayyen yazarlarından Ivan Turgenev ve Lev Tolstoy ile karşılaşır.

Moskova'da kaldığı iki yıl zarfında, Müslüman Orta Asya'yı fethetmeye çalışan Rus ordusunun konakladığı merkez olan Orenburg'a doğru kısa bir seyahat düzenleme fırsatı yakalar. Schuyler bu seyahati sırasında 700 millik bir mesafe kat etmiştir. O, Moskova'dan sonra bağımsız Estonya'nın merkezi olan Reval bugünkü ismiyle Tallinn konsoloslüğünde görevlendirilir. Bir yılın sonunda ise St. Petersburg'da Amerikan elçilik sekreterliğine ataması yapılır. Schuyler'in St. Petersburg'daki başarıları arasında, 1872 yılı Kasım ayında Amerika Dışişleri Bakanı Hamilton Fish'e Rusya'da yaşayan 2,5 milyon Yahudi hakkında hazırlamış olduğu raporu sunması yer alır. Schuyler, bu raporunda ülkede Yahudiler'e karşı uygulanan ayrımı ayrıntılarıyla açıklar.

E. Schuyler'in St. Petersburg'dayken en fazla arzu ettiği şey Batılılar tarafından neredeyse hiç bilinmeyen Orta Asya'yı görmektir. Burada kaldığı zaman diliminde Orta Asya'nın Rus askeri valisi General Konstantin Kaufman ile tanışan seyyah, 1873 yılının

²¹⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 286, 293–297.

Şubatında Kaufman tarafından makamına davet edilir. Onun bu gezisi 8 aydan fazla sürecek ve 1873 yılının sonlarına doğru St. Petersburg'a geri dönecektir. Seyahatine dair raporları Amerikan Dışişleri Bakanlığına gönderen seyyah, raporlarda gözlemlediği yanlış uygulamalara yer verir.

E. Schuyler, 1876 yılında hem başkonsolos hem de elçilik sekreteri olarak İstanbul'a gönderilir. Onun İstanbul'a varış tarihi 6 Temmuz 1876'dır. Bu sırada İstanbul'un gündeminde Nisan 1876 tarihinde Bulgarların Osmanlı Devletine karşı başlattığı isyan vardır. Bu isyanın başında yer alanlar İstanbul'daki Robert Kolejinden mezun olan Bulgarlardır. Bulgar isyanına karşı hükümetin şiddetli tepki gösterdiği bahanesiyle Robert Koleji müdürü George Washburn, Amerikan elçiliğinin müdahalesini ve durumun araştırılmasını ister. Bu istek üzerine Schuyler Bulgaristan'a gönderilir. Onun İstanbul'da kaldığı süre üç haftadan daha azdır. Schuyler'in kariyerinde Bulgaristan seyahati ve orada aldığı görevler çok önemli bir yer tutar. Seyahatin görünüşteki amacı Amerikanın yeni konsolosluğu için Bulgaristan'da bir mevki tespit etmektir. Gerçek amacı ise burada yaşananları raporlar halinde İstanbul'a İstanbul kanalıyla da Washington'a aktarmaktır²¹⁷. İsyan, Bulgarların bağımsızlıklarını ilan etmesiyle son bulmuştur. O dönemde Amerikalılar, bağımsızlığını kazanan Bulgar ulusunun ilk anayasasını İstanbul'daki Konsolosları Eugene Schuyler'a hazırlatır²¹⁸.

1878 yılına geldiğimizde Schuyler'ın İngiltere'nin Birmingham eyaletinde Amerikan konsolosluğu olarak görev aldığını görüyoruz. Sonra Roma'ya giden seyyah bir yılın üzerinde burada kaldıktan sonra 1880 yılında diplomat olarak Romanya'ya atanır. İki yıllık hizmetinden sonra Bükreş'den Atina'ya hareket eder ve burada da yaklaşık 2 yıl geçirir. Onun Amerikan elçisi olarak görev aldığı yerlerden biri de Sırbistan'dır. 1884 yılında emekli olan Schuyler, bu tarihte doğduğu yere yani New York'un Ithaca kasabasına geri döner.

1886 yılında Avrupa'ya giden seyyah İtalya sahili üzerine kurulu Alassio'ya yerleşir. 1889 yılında Mısır'daki Amerikan diplomatlığı ve başkonsolosluğu görevi ona

²¹⁷ Peter Bridges, "Eugene Schuyler, The Only Diplomatist", *Diplomacy and Statecraft*, n. 16, Routledge Taylor and Francis Group press, USA 2005, p. 13-18, Özcan Mert, "Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkistan'ı İle İlgili Eserleri", *Türk Kültürü*, Sayı 218/Yıl 19, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara Kasım-Aralık 1980, s. 194-195.

²¹⁸ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, 1994, 539-551.

tahsis edilmiştir. 1889 yılı Ekim ayında Mısır'a ulaşan Schuyler, Nil nehri üzerinde gerçekleştirdiği kısa bir seyahatten sonra hastalanır ve yedi ay süresince iyileşemez. Bu nedenle Mısır'ı terk ederek Avrupa'ya gider. Carslbad'da sağlığına kavuşacağını ümit etmektedir. Ancak 18 Temmuz 1890 tarihinde Venedik'te hayatını kaybeder.

O iyi bir diplomat olmasının yanı sıra iyi bir yazardır. Tanınmış Amerikan dergilerinde sayısız makalesi bulunmakla birlikte bizim çalışmamızın temel kaynaklarından birini oluşturan Turkistan isimli iki ciltlik eseri de XIX. yüzyıl Orta Asya tarih ve kültürü için mühim bir kaynaktır²¹⁹.

b) Seyahatnamesi

Eugene Schuyler'a ait "Turkistan Notes Of A Journey In Russian Turkistan, Khokand and, Khuldja" adlı çalışma araştırmamızın üçüncü temel eserini teşkil etmektedir. Eserin ilk baskısı 1876 yılında New York'da Scribner, Armstrong & Co tarafından yapılmıştır. Bizim yararlandığımız eserin üçüncü baskısıdır ve aynı yıl içerisinde Londra'da yayınlanmıştır. Çalışma iki ciltten oluşmaktadır. İlk cildi 411 sayfadan, ikinci cildi resimlerle birlikte 485 sayfadan oluşur. Her iki cildin sonunda Eugene Schuyler tarafından hazırlanan üç harita mevcuttur. Bunlar "Map of The Central Asia", "Map of The Khanates Of Bukhara, Khiva and Khokand and Part Of Russian Turkistan" ve "Map of The Region of The Kuldja"dır. Çalışmanın önsöz kısmı Schuyler tarafından İstanbul'da Kasım 1876 tarihinde kaleme alınmıştır.

Seyyah eserinin önsöz kısmında Orta Asya'ya yaptığı yolculuğunun amacını son zamanlarda Rusya tarafından ilhak edilmiş bulunan bölgenin sosyal ve siyasi şartlarını incelemek olarak açıklar. O, bu eserinin sadece gözlemlerine dayanmadığını aynı zamanda Ruslardan ve yerli halktan farklı sınıf ve konumda bulunan insanlardan bilgiler aktardığını, resmi dokümanlardan ve özel mektuplardan yararlanılarak oluşturulan tüm materyalleri kullandığını belirtir²²⁰. Nitekim bu çalışmanın kaynak bakımından zengin olması onun önemini bir kat daha arttırmaktadır.

İnsanların dikkatini Ruslar tarafından istila edilen Hanlık coğrafyasına çekmeye çalışan Schuyler'ın seyahate çıkışı ve takip ettiği güzergâhı izah edecek olursak; Schuyler çalışmasında Orta Asya'yı ziyaret etmeyi uzun zamandır istediğini ve böyle

²¹⁹ Bridges, *a.g.m.*, s. 19-21.

²²⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. V-VI.

bir fırsatı 1873 yılında yakalayabildiğini söyler. Ancak St. Petersburg'dan ayrılmadan önce General Kaufman'dan bu seyahat için izin alır²²¹.

23 Mart tarihinde St. Petersburg'dan ayrılan seyyah Moskova güzergâhını takip ederek 26 Mart'da Saratov'a ulaşır. Şehir karla kaplı olduğundan seyyah kızaklarla Uralsk üzerinden Orenburg'a geçer²²². Bir Başkırt (Bashkir) köyü olan Kuzebai²²³ ile Kutchambai'yi geçerek, Ural vadisini takip eder²²⁴. Nihayet Uralsk'a ulaşır. Schuyler bu şehrin kendisini hayal kırıklığına uğrattığını söyler. Şehrin yerli halkı Kazaklardır. Caddeler çoğunluğu develer üzerinde gezinen Kırgızlar ile doludur. Seyyaha göre Kırgızların sayısı Kazaklardan daha fazladır²²⁵.

Uralsk'dan sonra Rusya'nın sınır şehri Orenburg'a varan seyyah burada hem Doğulu hem de Batılılar ile karşılaşır. Şehir Taşkent ile Orta Asya ve Rusya arasında ticareti yapılan ürünlerin deposu durumundadır²²⁶. St. Petersburg'daki devlet memurları, Schuyler ve ekibinin stepler yerine Sibiryaya taraflarından Orta Asya'ya geçmesini önerirken Orenburg'da ise Hive'den gelen muhtemel Türkmen veya Kırgızların düşmanca saldırıları karşısında dikkatli olunması gerektiğine yönelik tavsiyelerde bulunur. Schuyler tüm seyahati sırasında Türkmen saldırılarıyla karşılaşmadığı gibi güzergâhı oldukça güvenli bulduğunu hatta bayanların tek başlarına seyahat edebilecekleri kadar emniyetli olduğunu söyler. Kazala'ya kadar onların yolculuklarını güçleştiren en büyük problem soğuktur²²⁷.

²²¹ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 226. Schuyler'in bu izni almadan yolculuğa çıkması oldukça tehlikelidir. Çünkü Rus Hükümeti 1867 yılında Türkistan'da işgal edilen bölgeleri içine alan "Türkistan Genel Valiliği" isimli bir yönetim sistemini oluşturduktan sonra bölgeye girip çıkanları General Von Kaufman'ın denetiminde kontrol etmektedir. Saray, *a.g.e.* s. 172.

²²² Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 1-2.

²²³ Seyyah Kuzebai evlerini tarif eder ve burada yaşayan Başkırtların menşei ile ilgili bilgiler de aktarır. Başkırtlar'ın Fin kökenli olduklarını duyan Schuyler, onların Tatar veya Türkçe dil ailesinden bir dile sahip olduğunu söyler. Başkırtlar Orenburg yönetiminin idaresi altında Ural Dağlarının her iki yakasında yaşamaktadırlar. Aynı zamanda bunların büyük bir kısmı Samara yönetiminde bulunur. Bu soya ait Türkmenlerin sayısı 500.000 kadardır. Başkırtlar yağmacı ve göçebe bir topluluktur ve sınır kuvvetleri olarak büyük yararlar gösterirler. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 3.

²²⁴ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 5.

²²⁵ Schuyler Avrupa'da Kazakların medeniyetsiz, yağmacılık ve barbarlık yapan vahşi bir soy olduğu şeklinde yanlış bilgilerin mevcut olduğunu belirttikten sonra müşahedelerine dayanarak onların misafirperver, yardımsever ve sevimli insanlar olduğunu hatta Rus medeniyetinin öncüleri kabul edilebileceğini belirtir. Ayrıca o, Kazak isminin Türkçe kökenli olduğunu fakat bu milletin Rus soyundan geldiğini söyler. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 6-8.

²²⁶ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 11-12.

²²⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 21.

Schuyler'in Orsk'dan Kazala'ya kadar yolculuğu 11 gün sürecektir. Aral Denizine doğru meyilli olan Kazak steplerinde yolculuğa devam eden seyyah seyahati sırasında Or ve İrgiz (Irghiz) nehirleriyle birlikte küçük akarsularla karşılaşır²²⁸. Kazala'ya 16 millik mesafede Yuniisk istasyonuna vardıktan sonra Kara-kum'dan ilerlerken Kırgız kervanıyla karşılaşmıştır. Bu grupların bir kısmı kış aylarını Kara-kum'da geçirirken çoğunluğu Hive sınırlarının yakınında Sir Derya'nın güney kısımlarında ikamet ederler. Schuyler'in belirttiği üzere Steplerin batısına yerleşen bu göçmen kabileler Isık Göl ile Hokand'ın dağlık bölgelerinde yaşayan gerçek Kırgızlardan değildir. Onlar kendilerine Kırgız değil Kazak demeyi tercih ederler. Kara Kırgız ismi Ruslar tarafından onlara verilmiş bir isimdir. Onların konuştukları dil ise Tatar lehçesinin en saf olanıdır²²⁹.

Orta Asya'nın tüm ticaret güzergâhlarının birleştiği yer olan Kazala'ya varan seyyah, Sir Derya'nın Kazala'ya doğru akan akarsu kolu üzerinde bir kale ile karşılaşır. Bu kale 1855 yılında Ruslar tarafından şehri düşman saldırılarından özellikle de Hiveli ve Türkmen akınlarından korumak amacıyla yaptırılmıştır. Orenburg'dan başlayan yol Kazala'da Hive, Buhara ve Taşkent'e uzanan yollarla birleşir. Orenburg Buhara ve Hive ticaretinin doğal merkezidir. Hiveli ve Buharalı tüccarların ya şahsen Orenburg'da bulunmaları ya da şehirle sürekli bağlantı halinde olmaları gerekir. Schuyler, Buhara ve Hive Hanlıklarının Orenburg ile ilişkisi sonucunda Kazala şehrinin ticari bir merkez olduğunu bu ilişki sürdükçe Kazala'nın rolünün değişmeyeceğini iddia eder²³⁰. Mac Gahan'ın belirttiği üzere 1870'li yıllarda şehrin nüfusu 5.000 kadardır. Şehir ahalisinin büyük bir kısmını Tacik, Buharalı, Kırgız ve Karakalpaklar oluşturmakta olup hâkim din İslamiyet'tir. Bunların yanı sıra nüfusu oluşturanlar arasında Ruslar da yer almaktadır²³¹.

Schuyler 22 Nisan tarihinde Kazala'dan ayrılır. Burdan sonraki ilk iki durak birkaç ailenin yaşadığı Kırgız yerleşim birimleridir²³². Sir Derya nehrinin güney

²²⁸ Or nehri Orsk yakınlarındaki Ural nehrine akarken, Aral'a kadar devam edemeyen İrgiz ise Tchalkar Gölüne akar. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 22.

²²⁹ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 28-30, Rosonyı Kazak-Kırgız olarak da bilinen bu milletin Kazak soyundan olduğunu, Rusların Rus Kazaklarından ayırt etmek için onları Kazak-Kırgızlar olarak isimlendirdiğini söyler. Bkz. Laszio Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr. 39, Ankara 1971, s. 271.

²³⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 44-46.

²³¹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 10.

²³² Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 60.

cihetinde Kızılıkum çölüyle karşılaşan seyyah bu çölün kuzey ve güney istikametinde ilerleyen kervan yollarıyla kesiştiğini söyler. Kuzey yolu, Kuzey Asya ile Hive ve Buhara arasındaki ulaşımın gerçekleştiği ana yoldur. Yol boyunca sayısız su kaynakları görülür. Bu su kaynakları bölgedeki halkın yaşamasını mümkün kılar²³³.

Seyyah, Sauran'dan bir önceki istasyonda Sir Derya sahilinden uzaklaşarak Taşkent istikametini takip eder. Bu yol üzerinde Türkistan şehrine ait meyve bahçeleri ve ağaçlıklarla karşılaşır. Şehir içerisinde ve kale çevresinde kısa bir yürüyüşten sonra Orta Asya'nın en ünlü evliyalarından biri olan Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu camiye ulaşır²³⁴. Schuyler Türkistan'dan ayrıldıktan sonra Ikan isimli oldukça büyük bir şehre gider. Şehir 1864 yılında Rusların saldırısına uğramış ve bu sırada harap olmuştur. Çimkent'in de Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine Alim Kulu başkanlığında Hokandlılar karşı saldırıya geçip bu şehirlere tekrardan hakim olmuşlardır.

Schuyler için bir sonraki durak Çimkent'dir. Çimkent'in ilerisinde ise Taşkent yer almaktadır. Taşkent Schuyler için New York'un merkezinde yer alan sessiz, küçük bir kasaba gibidir. Geniş ve tozlu caddelerinin her iki yakasında ağaçlar yer almaktadır. Her taraftan su sesi duyulmaktadır. Buradaki evler çitlerle çevrili olup küçük ve beyaz renktedir. Evlerin önünde ağaçlar bulunur. Kare şeklindeki bahçeler çim ve çiçeklerle kaplıdır. Schuyler şehrin gündüz vakti Batı Amerikanın bir şehri gibi görüldüğünü söyler. Burada daha çok cübbe ve türban giyinen Sartlar yaşar²³⁵.

Schuyler güzel görünümlü bir şehir olan Eski Taşkent'i ziyaretinden sonra Sir Derya nehri üzerinde bulunan Tchinez'a gider. Tchinez'da bir feribot iskelesi vardır. Nehrin buradaki genişliği iki üç mil kadardır. Nehirden sonra Cizzak'a kadar uzanan mesafe seksen mil genişliğinde çorak bozkırdır. Nehrin 15 mil ötesinde Malek istasyonu yer alır. Seyyahın Malek'den sonraki durağı Murza-Rabat kervansarayıdır. Bu kervansaray hakkında açıklayıcı bilgiler verdikten sonra seyyah, Cizzak kasabasına

²³³ Kızılıkum çölü tamamen çıplak olmayıp çeşitli bitkilerle özellikle de saksaul ve çalılarla kaplı küçük kum tepelerine sahiptir. Çöl kış aylarında özellikle Kırgızlar tarafından iskân edilir. Kırgızlar Sirderya'nın sağ tarafındaki bozkırlardan göç ederek buraya gelirler. Onlar sonbaharda donmakta olan nehri buz üzerinde yürüyerek geçerler. Baharda ise buzlar erimeden önce yine bozkır topraklara geri dönerler. Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 67-69.

²³⁴ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 69-70.

²³⁵ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 73, 75-76.

vardığını söyler ve şehir hakkındaki izlenimlerini izah eder²³⁶. Cizzak'dan Zerefşan Vadisine inen Schuyler, Jambai isimli büyük bir köye ulaşır²³⁷.

Takip ettiği bu güzergâh onu Semerkand'a oradanda Buhara'ya götürecektir. Semerkand'dan sonraki güzergâh 16 millik dağlık bir araziden oluşmaktadır. Bu 16 mili aştıktan sonra Karatepe'ye varan seyyah burasının Semerkand dağ silsilesinin eteklerinde yer alan küçük bir köy veya kış aylarında ikamet edilen bir kışlak olduğunu söyler. Karatepe Şehri Sebz yönünden gelebilecek saldırılara karşı inşa edilmiş olan bir sınır kalesi ile çevrilidir. Yaklaşık bin kişilik bir yerleşim yeri olan bu köyün dikkate haiz bir itibarı ya da gücü yoktur. Seyyah akabinde Şehri Sebz'in sınırları içerisinde olan Kitab ve Shaar kasabalarına varacaktır²³⁸.

Şehri Sebz'den sonra yolculuğuna devam eden Schuyler göçmen Özbek kabilesine ait bir yerleşim yeri olan Karabak'a gider. Burası çok da önemli olmayan bir yerleşim birimidir. Buradan sonraki durağı ise Karşi şehridir. Karşi geniş bahçeleriyle diğer Orta Asya şehirlerine benzer²³⁹. Karşi'den Buhara'ya doğru gerçekleştirilen yolculuk aşırı güçlükler içerir. Çünkü bu mesafede sadece kum ve içilemez su kaynakları mevcuttur. Bölgede sıcaklık çok şiddetli olup, aşırı rüzgârlar görülmektedir²⁴⁰.

Karşi'den sonra Karaul istasyonunu da geçen seyyah nihayet Buhara'ya ulaşır ve burada haftalarca kalır. Bu süre içerisinde şehri baştanbaşa atla dolaşır pazar yakınında bulunan cami ve medreseleri ziyaret eder²⁴¹. Buhara'dan sonra Kerminah'a giden seyyah dört cami ve bir medresenin yer aldığı bu küçük kasabada bir gün kaldıktan

²³⁶ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 226, 227-232.

²³⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 232.

²³⁸ Her ikisi de eskiden Kesh adıyla bilinen bir surla çevrilidir. Ünlü bahçeleriyle tanınan bu yerler sonraları Şehri Sebz olarak ifade edilecektir. Şehrin sahip olduğu verimli araziler bir çölle Buhara'dan bir dağ silsilesiyle de Semerkand'dan ayrılır. Buhara Hanlığına tabi Semerkand valisi Şehri Sebz'e sahip olmayı başarıp beş yıl süresince burayı yönetmiştir. Rahim Bey'in ölümünden sonra şehirde isyan çıkmış ve Şehri Sebz buraya yakın bir bölgede yaşayan Özbek kabilelerinden *Kairosally* ailesinin yönetimi altına girmiştir. Kairosally ailesi 1811'den 1836'ya kadar toplam 25 yıl burada hüküm sürmüştür. 19. yüzyılda Şehr-i Sebz'in en dikkat çekici ve başarılı yöneticisi Daniar Atalık'dır. O dönemde Haydar Bey ve oğlu Nasrullah ülkeyi ele geçirmeye çalışmış ancak Daniar Bey'in güçlü savunmasıyla karşılaşmış ve bu planlarından vazgeçmişlerdir. Sonraki süreçte Nasrullah Bey yılda iki kez Şehri Sebz'e saldırı düzenlesede başarılı olamaz. 1866 yılında şehre bağlı Shaar, Buhara hanlığının eline geçmiş ancak Nasrullah Han'ın ölümü akabinde Şehri Sebz'de çıkan isyan Shaar ile Kitab'ın, Keninghez kabilesi tarafından yönetilmesiyle sonuçlanmıştır. Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 61-62, 64, 71-73.

²³⁹ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 76-77.

²⁴⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 80.

²⁴¹ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 85-86.

sonra yolculuğuna devam eder²⁴². Isık göl nehrine vardıktan sonra nehrin güneyinde uzanan Tanrı dağlarını takip eder. Balkaş gülünü geçerek Kuldja'ya varır²⁴³. Schuyler'in Orta Asya seyahati burada son bulur. Çalışmasının bundan sonraki kısımlarında Orta Asya'da kurulan Rus yönetimi hakkında bilgiler verip bölgeye dönük Rus dış politikasını izah eder (Schuyler'in seyahat güzergâhı için bkz. Harita 7).

Çalışmamızın esas kaynaklarını teşkil eden bu seyahatnamelerin dışında 19. yüzyıl Orta Asyasını anlatan başka seyahatnameler de söz konusudur. Dönem içerisinde bölgeyi en fazla ziyaret etmiş millet, Büyük Petro'dan itibaren Orta Asya'yı tanımayı amaç edinen Ruslar'dır²⁴⁴. Rusya'ya Hanlıklar hakkında bilgi aktaran kurum ise elçiliklerdir. Rusların Türkistan Hanlıklarını incelemeleri 19. asrın ilk yarısında kayda değer başarılar sağlamıştır. Buhara ve Hive'ye yapılan yolculuklar genellikle Orenburg üzerinden, Hokand Hanlığına yönelik seyahat ise İrtiş hattında bulunan bazı noktalardan gerçekleştirilmektedir. Mesela 1820 yılında bir Rus elçilik heyeti Buhara'ya gönderilmiştir. Bu heyette yer alan elçilik sekreteri Subay Mayendorff gözlemlerini Fransızca olarak aktarmıştır. Doğa bilimci Eversman ise Almanca bir eser meydana getirmiştir²⁴⁵.

1813–1814 yılları arasında Philippe Nazarov, Petropavlovks'dan Hokand'a gider. “Orta Asya'daki Bazı Halklar ve Toprakları Hakkında Hatıralar” adlı çalışmasını bu yolculuğun sonucunda kaleme almıştır²⁴⁶. 1819 yılında Kafkasya taraflarından Hive'ye doğru yola koyulan Rus elçilik heyeti Balhan körfezinden Türkmen yaylalarına buradan da Hive'ye ulaşmayı başarır. Elçilik heyetinde yer alan Nicolas Mouraviev gezi izlenimlerini “Hive Hanlığının Tasviri” adlı kitapta anlatır. Fransızca ve Almanca olarak da basılan bu çalışma Avrupalılar için Hive ile ilgili yegâne bir çalışmadır²⁴⁷.

²⁴² Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 115-117.

²⁴³ Burası eskiden Çin yönetimi altında bulunan, fakat Müslümanlar tarafından idare edilen bir şehirken 1870'li yıllarda Rus yönetiminde bulunmaktadır. Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 132-133, 155,192.

²⁴⁴ 18. yy'ın başlangıcından itibaren başta Büyük Petro olmak üzere dönemin Rus Çarları Türkistan Hanlıklarını kendisine denk görmüyordu. Hive Hanını Rusya'nın hizmetçisi olarak görüyor ve 1700 yılında Şah Niyaz'a 1703 yılında ise Arap Muhammed isimli Hive Hanlarına bu düşünce doğrultusunda mektuplar gönderiyorlardı. Çarlık Rusya'nın buna cesaret etmesi bölge hakkında edindiği bilgiler ile mümkün olmuştur. Nitekim bu dönemde Türkistan Hanlıkları iç karışıklıklar yaşamakta ve hanlar kısa sürede değişmektedir. Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 333.

²⁴⁵ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 403.

²⁴⁶ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 409.

²⁴⁷ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 407.

1834 yılında Tatarca Profesörü Baran Desmaisons Molla kılığına bürünerek Orenburg'dan Buhara'ya seyahat eder.

Buhara Hanının isteği üzerine şehre doğru yola çıkan Rus mühendisler ile birlikte hanlığı ziyaret eden şarkiyatçı Khanykov 1843 yılında “Buhara Hanlığının Tasviri” adlı çalışmasıyla gezi ve gözlemlerini yayınlamıştır. Kitapta ülke nüfusu ve özellikle de ülkenin idari örgütlenmesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Semerkand ve Buhara şehirleri ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Barthold bu çalışmanın hanlıklar hakkında yazılmış en iyi kitap olma özelliğini günümüze kadar koruduğunu söyler²⁴⁸. 1878 tarihli bir diğer seyahat General Kaufmann'ın Fergana bölgesinin tarımsal ve ekonomik açıdan incelenmesi talebi üzerine akademisyen Middendorff tarafından gerçekleştirilir. Middendorff bu gezisinin sonucunda “Fergana Vadisine Kısa Bir Bakış” isimli çalışmasını hazırlar²⁴⁹.

19. yüzyılda birçok ilim adamının yetiştiği, Batı'da eğitimi yapılan doğu dillerinin sayısının arttığı, yayınlanan, tercümesi ve tefsiri yapılan orijinal eserlerin çoğaldığı dikkate alındığında bu yüzyılın İngiltere ve Fransa başta olmak üzere pek çok Avrupa ülkesinde Oryantalizmin en parlak çağı olduğunu söyleyebiliriz. Âlimlerin yanı sıra bir takım cemiyetler de bu fikri faaliyete büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bunlar 1822 yılında kurulan Societe Asiatique, 1823 yılında kurulan Royal Asiatic Society ve 1842 yılında kurulan American Oriental Society'dir²⁵⁰. Oryantalist çalışmaların yüzyıllara göre hız kazanması aynı şekilde Avrupalıların Doğu'ya yönelik seyahatlerini de arttırmıştır.

Bunların yanı sıra geçmişini 13. yüzyıla dayandırabileceğimiz misyonerlik çalışmaları da söz konusudur. Bu amaçla yapılan seyahatin son ayağını Joseph Wolff oluşturmaktadır. Wolff, Buhara şehrini 1830 ve 1844 yılları arasında iki kez ziyaret etmiş ve bu ziyaretleri sırasında Buhara ve Afganistan Yahudilerinin Hristiyan dinini kabul etmeleri için çaba sarfetmiştir²⁵¹. Onun seyahatine dair maceralarını anlattığı “Travels and Adventures of Joseph Wolff” isimli çalışması 1860 yılında neşredilmiştir. Bunun dışında Londra ve New York'da yayınlanan “A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly” isimli

²⁴⁸ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 404.

²⁴⁹ Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s. 410.

²⁵⁰ Said, *a.g.e.*, s. 131,135.

²⁵¹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 119-120.

çalışması ile 1835 yılında Malta’da yayınlanan “Researches and Missionary Labors Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects Between 1831 and 1834” adlı çalışması büyük ilgi görmektedir²⁵².

Burnes’den bir yıl sonra yani 1833 yılında Buhara Hanlığına gitmeyi başaran Fransız Doğu Bilimci Jean-Jacques Pierre Desmaison, ondan istenen yirmi beş konu hakkında istihbarat bilgilerini elde etmeye çalışacaktır. Orenburg askeri valisi Vasili Aleksiyeviç Perovski tarafından bu göreve tayin edilen Desmaison, Orta Asya’da Buhara Hanına mektup getiren bir ulak olarak tanınır. Ancak o, Buhara Hanlığı ve oraya ulaşmayı sağlayan yollar hakkında bilgiler toplayacak, bunun yanı sıra Buhara Hanlığı, komşu hanlıklar, Buhara ile Kaşgar, Doğu Türkistan, Afganistan, İran arasındaki kervan ticaretine dair malumatlar, Rus esirlerinin durumu, Buharalıların Ruslar ve İngilizlere karşı düşüncelerini öğrenecektir. Bu görevini başarıyla yerine getirmek ve bu sırada şüphe uyandırmamak için Desmaison sekiz aylığına Tatar Mirza Cafer olmaya karar verir. Bu şekilde hem Türk hem molla rolü üstlenen seyyah, Aralık 1833 tarihinde Buhara’ya ulaşır. Burada kaldığı süre zarfında camilere, tekkelere ve medreselere ziyaretler düzenler. Böylece İslamın merkezlerinden biri olan Buhara’yı din ve eğitim kurumları aracılığıyla daha da yakından tanır. Bu tür istihbarat çalışmaları diğer hanlıklar için geçerli olmakla birlikte Desmaison’dan sonra da devam etmiştir²⁵³.

Buhara’nın 19. yüzyılda Avrupalılar tarafından keşfedilmesinden sonra Avrupalılar için iki olumsuz hadise gerçekleşmiştir. Bunlardan biri 1842 yılında Buhara Hanı Nasrullah’ın emriyle Charles Stoddart ve Arthur Conolly isimli iki İngiliz askerinin din değiştirmeye zorlanmaları ve nihayetinde idam ettirilmeleridir. Diğeri yine Nasrullah Hanının emriyle dinini değiştirmeyi kabul etmeyen Parma’lı Giovanni Orlandi’nin öldürülmesidir²⁵⁴.

Amerikalı I. A. Mac Gahan’ın da Hive seyahatini anlattığı bir çalışması söz konusudur. Bu şahsın bölgeyi ziyareti Schuyler ile aynı tarihe tesadüf eder. Mac Gahan’ın Hive seyahatine çıkmak arzusu onun çalıştığı Newyork Herald Gazetesindeki muhabirlik görevinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu gazete seyyahın yol giderlerini ve her türlü masraflarını da karşılamıştır. Mac Gahan’ın amacı Rusların Hive’yi işgali

²⁵² Joseph Wolff hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Victor Rousseau Emanuel, “Joseph Wolff”, *The Jewish Encyclopedia*, 2002, s. 552–553. <http://www.jewishencyclopedia.com> (15.01.2006).

²⁵³ Zarcone, *a.g.e.*, s. 28-36.

²⁵⁴ Zarcone, *a.g.e.*, s. 119.

sirasında orada bulunarak gelişmeleri kaydetmektedir²⁵⁵. O, Rusların Hive'ye asker sevk ettiğini haber aldığı sırada Londra'da bulunmaktadır. Bu haber üzerine hemen St. Petersburg'a gelerek ve Amerika'nın buradaki sefaretnamesinden Rusların Orta Asya fetihlerinin yöneticisi General Kaufmann'a verilmek üzere bir tavsiyename olarak Aral Denizi sahiline doğru yola çıkar. Bu sırada yanında yer alan kişi, Amerika'nın St. Petersburg'daki sefaretnamesinin ikinci başkâtibi ve bizim çalışmamızın temel kaynaklarından birinin sahibi Eugene Schuyler'dır²⁵⁶.

E. Schuyler ve Mac Gahan, Perovski iskelesine kadar birlikte seyahat ederler. Bu noktadan sonra Schuyler Taşkent istikametinde yolculuğunu sürdürürken Mac Gahan Hive'ye doğru gider²⁵⁷. Doğal olarak seyahatlerinin ilk aşamalarına dair aktardığı bilgiler birbiriyle benzerlik göstermektedir. Bunun dışında Mac Gahan eserinde Hive'ye anlatmaktadır (Mac Gahan tarafından yapılan Hive Haritası için bkz. Harita 3).

1877 yılında ise Hive'yi ziyaret etmek amacıyla İstanbul'dan hareket eden bir Osmanlı Efendisi dikkatimizi çekmektedir. Mehmed Emin Efendi adlı bu zat, 1877 yılında İstanbul'dan Karadeniz'e açılan bir Rus vapuruyla yola koyulur. Rusya üzerinden hareketle Hazar'ın doğusunda yer alan Türkmen kabilelerine ulaşır. Gümüştepe'den sonra Hive'ye akabinde Taşkent, Hokand ve Kaşgar'a gider. Geri dönüş yolculuğunu Afganistan üzerinden gerçekleştiren seyyahın son durağı yine İstanbul'dur. Emin Efendi bu seyahatini "İstanbul'dan Asya-yı Vüstaya Seyahat" isimli eserinde ayrıntılarıyla dile getirir ve çalışması 1878 yılında İstanbul'da Kırkanbar matbaasında yayınlanır. Bizim yararlandığımız nüshası Rıza Akdemir tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek 1986 yılında yayınlanmıştır. Emin Efendi eserinde özellikle Türkmen kabilelerinin kamplarına yaptığı ziyaretler ile Özbek Hanları tarafından yönetilen Hive Hanlığına ziyareti üzerinde çok durmaktadır²⁵⁸.

²⁵⁵ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 15, 61.

²⁵⁶ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 3.

²⁵⁷ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁸ Bkz. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.* E. Schuyler da çalışmasında kendisinin tespit ettiği kadarıyla 19. yy'da bölgeye gelen gezginlerin bir listesini hazırlamıştır. Yüzyılın başından 1860'lı yıllara kadar seyyahları ve eserlerini kronolojik olarak sıralayan Schuyler'ın bu listesinde; 1800 yılında Pospidof ile Burnashof, "Tashkent"; 1813–1814 yıllarında Nazarov, "Tashkent and Khokand"; 1819 yılında Muravief, "Khiva" ; 1820 yılında Negri and Baron Meyendorf, "Bukhara"; 1821–1822 yıllarında Fraser, "Khorasan"; 1830 yılında Potanin, "Khokand"; 1831–1833 yılları arasında Burnes, "Bukhara"; 1834 yılında Honiberger, "Bukhara"; 1834 yılında Desmaison, "Bukhara"; 1836 yılında Vitkevitch, "Bukhara";

Bu yüzyılda seyyahların sayısında görülen artış ve bölgeyi ziyaret edenlerin milliyetlerinden yola çıkılarak Avrupalı devletlerin bölgedeki siyasi emelleri doğrultusunda hızla harekete geçtikleri ve bölgenin gizemine son vermek arzusuyla zor şartlar altında dahi olsa gördüklerini kaydettikleri bilinmektedir.

1840 yılında Abbott, “Khiva”, 1840 yılında Thomson, “Khiva”; 1840 yılında Shakespeare, “Khiva”; 1841 yılında Nikiforof, “Khiva”; 1841 yılında Connolly, “Khiva, Khokand and Bukhara” 1841 yılında Stoddart, “Bukhara”; 1841-1842 yıllarında Khanikof, Lehmann ve Butenief, “Bukhara and Samarkand”; 1842- 1843 yıllarında Eversmann, “Khiva”; 1843 yılında Dr. Wolff, “Bukhara”; 1851 yılında Kliutcharef, “Tashkent”; 1858 yılında Admiral Butakoff, “The Oxus to Kungrad”; 1858 yılında General Ignatieff, Lerch ve Kühlewein, “Khiva and Bukhara” gibi isimler yer alır. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 361.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATI TÜRKİSTAN HANLIKLARI

I. 16. Yüzyıla Kadar Batı Türkistan'ın Tarihine Genel Bir Bakış

Batı Türkistan'ın ilk yerlileri hususunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bir kısım kaynaklar bölgenin ilk yerleşikleri olarak İranlılara işaret ederken diğerleri bu bölgeyi de içine alarak Türklerin ana yurdunu geniş bir coğrafyaya oturtur²⁵⁹.

Batı Türkistan, MÖ. 1300–1000 yıllarından itibaren Türk ırkından birkaç kavime yurt olmuşsa da²⁶⁰ Sakalardan önce Batı Türkistan'da yaşayan Türk kavimlerinin adı tespit edilememiştir²⁶¹. MÖ. 5. yüzyılda doğu seferine çıkan Büyük İskender Türkistan'a kadar uzanmış, Sakaları yenilgiye uğratarak memleketi istila etmiştir. İskender'in seferinden sonra Belh merkez olmak üzere bölgede Baktria İmparatorluğu kurulmuştur. Bu sırada Amu Derya ve Sir Derya ile Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe yarı medeni olarak yaşayan Türk kabilelerinin bir kısmı kuzeye ve doğuya doğru çekilirken bir kısmı da Maveraünnehir bölgesinde varlığını devam ettirir²⁶².

Hun Devleti MÖ. 177 yılında Mete Han komutasında Hazar Denizine kadar ilerleme kaydederek Batı Türkistan'a hâkim olmuştur²⁶³. Hunlardan bayrağı devralan

²⁵⁹ Türklerin anayurdu ile ilgili olarak Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 1998, s. 48-49 ve A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi yay., İstanbul 1981, s. 44-51. Batı Türkistan bölgesi ile ilgili en eski bilgilerin yer aldığı İran milli efsanesi, bölge halkıyla ilgili olarak Türklere işaret eder. Efsaneye göre Feridun Şah, Türkistan ve Çin bölgesini Türklerin ataları olarak kabul edilen Tūr isimli oğluna bırakmıştır. Cemal Anadol, *Orta Asya Türk Devletleri Tarihi*, Kamer yay., İstanbul 1996, s. 8-9.

²⁶⁰ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi yay., nr. 4, İstanbul 1993, s. 12.

²⁶¹ Togan, *Bugünkü Türkîli*, s. 86.

²⁶² Baktria İmparatorluğunun kurucusu Yunan kavimlerinden Greko-Baktria ismini taşıyan bir sülaledir. Togan, *Umumi Türk*, s. 38,45.

²⁶³ Togan, *Umumi Türk*, s. 40–41.

Göktürk Devleti, Bilge Kağan'ın idaresi altında fetihlerini Soğd ülkesine kadar genişletmiş hatta Bilge Kağan sekiz yaşında Soğd halkını bozguna uğratmıştır²⁶⁴.

Arap fetihlerinden önce Soğd ülkesi Tarhun adlı bir yöneticinin idaresindeyken²⁶⁵, Maverünnehir ise arazi sahibi aristokratlar ve cesur silahşorlar tarafından idare edilmektedir²⁶⁶. Bölgede ilk olarak yağma maksatlı akınlar düzenleyen Müslüman Araplar, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim idaresinde 713 yılında Buhara, Kiş, Nese夫 ve Harez m halkını yönetimi altına alır²⁶⁷.

Emevi kuvvetlerinin baskıcı tutumu karşısında 715 yılından itibaren isyan eden Maverünnehir halkı, Tür gışlerin desteği ile Arapları Maverünnehir'den atar²⁶⁸. Fakat onlar 738 yılında Tür gış Hakanını öldürerek ve bölgedeki Türkleri dağıtarak İslamiyeti Batı Türkistan'da üstün konuma getirmiştir²⁶⁹. Bunun sonucunda da bölgedeki ilk güçlü devlet olan Samanioğulları kurulmuştur. Bu hanedan idaresindeki Batı Türkistan bölgesi çok sayıda Türk nüfusa sahiptir ve bunlar çoğunlukla askeri sınıfı teşkil etmektedir. Sâ mâni ordusu içerisinde önemli sayıda Türk kumandanları da vardır²⁷⁰. Devlet, 999 yılında Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han'ın Buhara'yı ele geçirmesi ile son bulur ve ülke Karahanlılar ile Gazneliler arasında paylaşılır²⁷¹.

1097–1128 tarihleri arasında Büyük Selçuklu Devletine tabi bir bölge olan Harez m, Selçuklu ve Karahitay Devleti arasında gerçekleşen Katvan savaşı (Eylül 1141) neticesinde Maverünnehir ile birlikte Karahitay yönetimine girer. Bölgedeki Karahitay hâkimiyeti 80 yılı aşkın bir süre devam eder.

1157 yılını müteakip kurulan Harzemşehlar Devleti, 1182 yılında Karahitayları mağlub ederek Buhara'yı zapt eder. 1210 yılında ise tüm Maverünnehir'e hâkim

²⁶⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul 1998, s. 43-45. MS. 4–8. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Soğd ülkesi güneyde Amu Derya'dan kuzeyde Tanrı dağı eteklerine kadar uzanmakta, halkı ise genel olarak Semerkand tacirleri olarak tanınmaktadır. Etienne de la Vaissiere, "İpek Yolunun Bilinmeyen Efendileri Soğdlar", çev. A. Ufuk Kılıç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 135, Ankara 2005, s. 70-75.

²⁶⁵ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Dizgi yay., Konya 1996, s. 43.

²⁶⁶ Küçük emirlikler ve teşkilatsız silahşörlerin birbirleriyle mücadele halinde bulunması bölgenin siyasi varlığını olumsuz etkilemektedir. Yine bu tarihlerde Dihkan denilen mahalli toprak sahibi aristokratlar da mahalli yöneticiler olarak hüküm sürmektedir. Kitapçı, *a.g.e.*, s. 30.

²⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilasası*, s. 195–201, Kitapçı, *a.g.e.*, s. 31.

²⁶⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.144.

²⁶⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 32,36.

²⁷⁰ Bu kumandanlardan biri de Gazneliler Devletinin kurucusu Alptegin'dir. V. F. Büchner, "Sâ mâniler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1980, s. 140–142.

²⁷¹ Karahanlılar için daha ayrıntılı bilgi için bkz. Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" *İslam Ansiklopedisi*, C.6 MEB. yay., İstanbul 1955, s. 251-273.

olur²⁷². Ancak 1215 tarihinde Cengiz Han idarasında Türkistan seferine çıkan Moğol kuvvetleri tarafından 1218 yılında Otrar yakınlarında mağlub edilir. Moğolların Batı Türkistan seferleri 1220 Şubatında Buhara şehrinin, Mart ayında Semerkand'ın 1221 tarihinde ise Ürgenç'in ele geçirilmesiyle tamamlanır²⁷³. Ölmeden önce ülkesinin taksimatını yapan Cengiz Han, Harezm bölgesini büyük oğlu Cuci'ye bırakır²⁷⁴. Onun soyundan gelen Moğol Beylerinin kurduğu Altın Ordu Devleti 1312–1340 yılları arasında Özbek Han tarafından yönetilmiş ve bu tarihten sonra Cuci İli, “Özbek İli” olarak anılmıştır²⁷⁵.

Maveraünnehir'e hâkim olan Çağatay Hanlarının 1340'lı yıllarda etkili şahsiyetler olmaması Türk asilzadelerini ön plana çıkarmıştır. Nitekim bu tarihten sonra Çağatay Hanları, güçlü Türk asilzadelerinin desteği ile han olabilmişlerdir²⁷⁶. Bu Türk asilzadelerinden biri de Aksak Timur'dur. O, tüm Harzem bölgesine hâkim olarak 1379 tarihinde Türkistan İmparatorluğunu kurmuştur²⁷⁷.

15. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Harezm bölgesinde Özbek Hanlığı ortaya çıkmıştır. 1428 yılında Ebu'l-Hayr²⁷⁸ tarafından kurulan hanlık, onun torunu Muhammed Şibani idaresinde 1494 yılının sonlarına doğru Horasan'ı da kapsayacak şekilde Maveraünnehir bölgesini içine alarak genişlemiştir²⁷⁹. 1500 yılında Semerkand ve Buhara'yı ele geçiren Şiban Han, 1504 yılında Fergana'yı zapt ederek Timurilerin Türkistan'daki hâkimiyetine son vermiş ve tüm Maveraünnehir'e hâkim olmuştur. 1505 yılında ise Harezm'in fethine başlamıştır. Nitekim on aylık mücadeleden sonra

²⁷² Harzemşahlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Harzemşahlar Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Editör: Kenan Seyithanoğlu, Çağ yay., C.9, İstanbul 1989. Grousset çalışmasında 12. asrın sonunda Asya coğrafyasındaki yönetimlerin sınırlarını çizerken Maveraünnehir ve hemen hemen bütün İran topraklarını Harzem İmparatorluğu içerisinde gösterir ve ülke halkını soyca Türk, dini bakımdan Müslüman, kültür olarak da Arap-Fars karışımı olarak tanıtır. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken yay., İstanbul 1980, s. 186.

²⁷³ Grousset, *a.g.e.*, s. 224-235.

²⁷⁴ Grousset, *a.g.e.*, s. 371,376.

²⁷⁵ B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam yay., Ankara 2002, s. 275. Harezm'deki Moğol hâkimiyetinin Türk tarihi için en önemli sonucu “Horezmliler” olarak tanınan bölge halkının 13. yüzyılda Türkleşerek kendi kimliklerini kaybetmeleridir. Togan, *Umumi Türk*, s. 60.

²⁷⁶ Grousset, *a.g.e.*, s. 327-328.

²⁷⁷ Timur Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Aka, *a.g.e.*

²⁷⁸ Ebülhayr Han hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, “Ebülhayr”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, MEB. Yay., İstanbul 1948.

²⁷⁹ Bu sırada Şiban Han, Timur ahfadından Babur ile bölge hâkimiyeti üzerine mücadeleye başladı hatta bir ara Semerkand'ı kaybetti. Ancak Babur çok fazla mukavemet edemedi ve Hindistan'a doğru çekildi L.Bouvat, “Şeybani Han”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, MEB. yay., İstanbul 1979, s. 454-456, Grousset, *a.g.e.*, s. 444-446.

Ürgenç'in de alınmasıyla Harezmi, Şiban Hana tabi olmuştur. Onun zamanında Özbekler en güçlü devrini yaşamışlardır. Şiban Han zamanında Deşt-i Kıpçak'da yaşayan göçebe Özbek kabilelerinin büyük çoğunluğu Fergana, Harezmi ve Maveraünnehir'de yaşayan medeni Türklerin arasına gelip yerleştiler ve sonraki dönemde kurulacak Hanlıkların başlıca nüfusunu oluşturdular²⁸⁰.

Grousset Şibani Hanedanlığını, hâkim oldukları bölgenin dil ve kültür özelliklerinden etkilenmeleri suretiyle Türkleşmiş Moğollar olarak tanıtır²⁸¹. Barthold ise onları Moğol Hükümdarlarından Batu Han'ın kardeşi Şayban'ın soyuna dayandırır²⁸². Netice itibariyle ailenin soy itibariyle Moğol hükümdarlarına dayandığı kabul edilse dahi bölgenin çok eski tarihlerden itibaren Türk yerleşim birimlerinden birini oluşturması ve Türk nüfusun sahip olduğu askeri ve idareci özellikler, onları kısa sürede yönetici kademeye taşımış ve 16. yüzyıldan itibaren bölgede kurulan hanlıkların Özbek-Türk hanlığı olarak anılmasını sağlamıştır.

II. Hanlıkların Ortaya Çıkışı ve Sonrasındaki Siyasi Gelişmeler (19. Yüzyıla Kadar)

A. Hive Hanlığı

Şiban Han'ın idaresindeki Özbek Hanlığı, 1510 yılında İran hükümdarı Şah İsmail ve Timurlu Babür Han'ın ittifakıyla oluşan ordu karşısında gücünü kaybeder. Şiban Han'ın ölümüyle içeride bir bölünme yaşanır. Özbeklerin bir kısmı Yomud Türkmenleri ile birleşir²⁸³ ve Batı Sibiryaya Özbek hanlarından Yadigar Han'ın oğlu İlbars Han'ın etrafında toplanarak 1511 yılında Harezmi bölgesini işgal eder. İlbars Han ile birlikte 1511 yılından 1740 yılına kadar Harezmi bölgesi "Yadigar Şibanlılar" sülalesi tarafından yönetilir. Bu tarihten itibaren ülkeye pek çok Özbek sülalesi gelip yerleşir. Bunlar arasında Kongrat, Mangıt, Nayman, Kıpçak, Uygur, Kanlı, Kıyat ve Nüküz isimli Özbek taifeleri yer alır. Bazı araştırmacılar tarafından Harezmi bölgesinin gerçek ahalisi olarak ifade edilen Sartlar da bu hanlık yönetiminde varlıklarını

²⁸⁰ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 42–56.

²⁸¹ Grousset, *a.g.e.*, s. 447.

²⁸² Barthold, "Şeybaniler", s. 456.

²⁸³ Saray, *Özbek Türkleri*, s. 15.

sürdürürler²⁸⁴. Hive Hanlığı içte beylikler üzerinde otorite kurmaya çalışırken dışarıda da Kazak yağmacılarıyla mücadele etmektedir. Mesela 16. yüzyılın sonlarında Kazaklar üç farklı şekilde Hive Hanlığı aleyhine faaliyette bulunmuş ancak Hivelilerin zamanında müdahalesi Kazakların mağlubiyetine sebep olmuştur.²⁸⁵

Rusların özellikle Çarı I. Petro (1672–1725) dönemi itibariyle Hive Hanlığıyla siyasi ve ticari ilişkiler içerisinde olduğu görülmektedir. 17. yüzyıl sonlarında Hive üzerinden Hindistan ile ticari ilişkilere başlayan Ruslar, aynı zamanda bölgeyi ele geçirmeye yönelik girişimlerde de bulunmuşlardır²⁸⁶.

Hive Hanlığı, 1740 yılında II. İlbarz Han'ın saltanatı sırasında Nadir Şah tarafından yenilgiye uğrattırılır. Bu tarihten sonra Hanlığın başına onun tayin ettiği kişiler geçer²⁸⁷. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü üzerine Hive üzerindeki İran nüfuzu son bulur²⁸⁸. 1740'lı yıllarda Hive ile İran arasındaki mücadelelerin yanı sıra ülke Rusların teşvikiyle Küçük Orda Kazak Hanlığı tarafından da işgal edilir. Ancak Nadir Şah faktörü nedeniyle Kazak Hanı Ebul Hayr kısa süre sonra geri çekilme kararı alır. İran hükümdarının ölümü üzerine tekrar Hive'ye gelen Kazaklar buranın idaresini ele geçirir²⁸⁹. 1747–1770 yılları arasında Hive Hanlığının yönetimi Üst Yurt bölgesindeki küçük Kırgız (Kazak) göçebe aşiretinin elindedir²⁹⁰. Hive'deki Kazak hanedanlığı

²⁸⁴ Togan, Sartları Harezmi'nin yerli Türk ve Türkleşmiş Harezmi ahalisi olarak tanıtır. Z. V. Togan, "Hârizm", İslam Ansiklopedisi, MEB. yay., V/1 İstanbul 1968, s. 253. Vambery de Sartların Harezmi'nin en eski ahalisini temsil ettiklerini söyler ancak Togan'dan farklı olarak onların İran soyundan geldiğini belirtir. Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 349.

²⁸⁵ Frederick Burnaby, *A Ride To Khiva Travels and Adventures in Central Asia*, Oxford University press., New York, 1997, s. 248. İngiliz seyyah ve asker Frederick Gustavus Burnaby 3 Mart 1842 tarihinde Bedford'da bir rahibin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1859 yılında Royal Horse Guards'da görev almış ancak aktif olarak çalışma şansı elde edemeyince İspanya ve Rusya'ya doğru seyahate çıkmıştır. 1874 yılının yazında The Times gazetesi muhabiri olarak Çarlık birliğine katılmıştır. 1875 Martında İngiltere'ye geri dönerken at üzerinde Rusya Asyasından Hive'ye doğru seyahat etmeyi planlamıştır. 1875–1876 yılları arasında gerçekleştirdiği Hive gezisini "A Ride To Khiva Travels and Adventures in Central Asia" isimli çalışmasında izah etmiştir. Bunun dışında yine at üzerinde Anadolu coğrafyasını da Üsküdar'dan Erzurum'a kadar gezen seyyah Rus sınırlarına kadar varmış ve buraları gözleme fırsatı yakalamıştır. Burnaby 17 Ocak 1885 tarihinde Abu Klea savaşında vefat etmiştir. http://en.wikipedia.org/wiki/F._G._Burnaby, (28.03.2006).

²⁸⁶ Mesela Prens Bekovitch Tcherkassky komutasında Hive üzerini sefere çıkan Ruslar, öncü birlikler göndererek Hazar Denizi sahillerinde bir mevki tayin ettiler ve burada kale inşa ettiler. Akabinde Üst Yurt bölgesini geçerek Hive ülkesine doğru ilerlediler. Ancak Amu Derya sahilini geçtikten sonra Hiveliler tarafından mağlub edildiler. Burnaby, *a.g.e.*, s. 249-250.

²⁸⁷ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 350, Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV yay., İstanbul 1998, s. 167.

²⁸⁸ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Edit. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 570.

²⁸⁹ Saray, "Hive Hanlığı", s. 168.

²⁹⁰ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 350.

arasında kısa sürede anlaşmazlık peyda olması, tahtta sürekli değişiklikler meydana gelmesine neden olmuştur. Bu durum Hanlığın tebaasını oluşturan Özbek, Türkmen ve Karakalpak boyları arasında bir rekabet ortamı oluşturur. Bir müddet sonra da boy beyleri hanlığı arka planda yöneten kişiler olurlar. Bunlardan biri de Özbeklerin Kongrat sülalesinden Muhammed Emin İnak'dır. O, 1763 yılında mevcut hanı tahttan indirerek yerine Gaib Han'ın küçük oğlu Ebulgazi'yi çıkarır ve yeni hanın adı altında ülkeyi yönetmeye başlar.

Emin İnak, ülkede salgın hastalıkların, açlık ve sefaletin yaşanması üzerine bir süre Buhara'ya sığınmışsa da Buhara Emiri Daniyalın düşmanca tavırları sonucunda Özbekler arasından güçlü bir birlik oluşturarak Hive'ye geri dönmüştür. Yomutlar ile uzun süren mücadeleler sonrasında onları bozguna uğratarak Hive'yi ele geçirir ve şehri hanlığın merkezi yapar. Hive ile birlikte tüm Harezmi Hanlığı Muhammed Emin İnak'ın hâkimiyeti altına girer. Bu dönemde birkaç iç isyanın ve muhalefetin dışında Hive'de barış ve huzur dolu günler yaşanır. Aynı zamanda ülkede yaşanan şiddetli kıtlık da sona erer²⁹¹. Muhammed Emin İnak ile birlikte Hive'nin idaresi yeni bir hanedanlığın yani Kongrat sülalesinin eline geçmiştir²⁹².

Muhammed Emin İnak Kasım 1788 tarihinde en kıymet verdiği beylerinden Fazıl Bey'in kendisi için düzenlediği ziyafet sonrasında hastalanır. Bu tarihten itibaren yaklaşık beş ay süreli yatakta kalan Han 1 Şaban (15 Nisan 1790) tarihinde vefat eder²⁹³. Emin İnak'ın ölümü üzerine Hive tahtına oğlu İvaz İnak geçer. O, saltanatı süresince devletin gelişmesi ve büyümesi için iyi bir zemin hazırlayacaktır²⁹⁴.

²⁹¹ Munis'in aktardığı rivayete göre İnak bir gün rüyasında Hz. Ali'nin soyundan gelen Rizavi Seyidlerinin liderini ve onunla birlikte birkaç Seyidi gördü. Seyidler ona "tekrar güçlen ve geri dön, sen hanlığını devrettiğinden bu yana düşmanların ülkeni harap ettiler" dedi. Muhammed Mirab Munis-Muhammed Rıza Mirab Agahi, *Firdaws al-iqbal History of Khorezm*, Çağataycadan çev. Yuri Bregel, Brill press, USA 1999, s. 111-119.

²⁹² Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 350, Alpargu, *a.g.m.*, s. 570-571. Vambéry'nin Hive Hanlığının 19. yüzyılı hakkında aktardığı bilgileri incelediğimizde, kronolojik hataların ve bazı bilgi eksiklerinin var olduğunu görüyoruz. Mesela Muhammed Emin İnak'ın saltanat dönemi için 1792-1800 yılları arası gösterilmektedir ve oğlu İvaz Hanın yönetiminden hiç bahsedilmeden Emin İnak'ın halefi olarak İltüzar Han'ın ismi zikredilmekte ve başa geçiş tarihi olarak 1800 yılı verilmektedir. Burada aktarılan bilgiler tamamen yanlıştır. Bkz. Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 350-351.

²⁹³ 29 Recep 1204 Cuma (13 Nisan 1790) günü kendisini biraz iyi hisseden Muhammed Emin İnak, en büyük ulemayla görüşmek istemiştir. Bu görüşmede saygın saray mensupları, soylu yöneticiler ve şehzadeler de Hanın huzurunda bulunur ve Emin İnak kendisinden sonra başa geçecek kişinin en büyük oğlu İvaz Bey olmasına yönelik vasiyetini bildirir. Sonra İvaz Bey'e bakarak şunları söyler: "*Sevgili oğlum Ben bu hanlığı sayısız sıkıntılar ve büyük zorluklarla ömrüm boyunca uğraşarak elde ettim ve dünya üzerinde bize düşman devletleri mahvetmeyi başardım. Eğer sen de benim gibi saltanat sürmek*

İvaz İnak zamanında yaşanan ilk hadise Muhammed Emin İnak tarafından Kongrat valiliğinden kovulan Seyid Nazar Bey'in oğullarından Hoca Murad ve Töre Murad Sufi'nin idaresinde gerçekleştirilen ayaklanmalardır. İsyanın gerekçesi her iki kardeşin devlete vergi ödemek istememeleridir. 1793–1794 yılları arasında Kongrat'da gerçekleşen ayaklanma, isyancıların devlete itaatiyle son bulur. Ertesi yıl Hoca-eli Valisi, İvaz İnak'a itaatsizlik eder ve kaleyi Hive'den gelen vergi memurlarına kapatır. Ayrıca Seyid Nazar Bey'in oğullarına mektup göndererek onların itaatine girmek istediklerini bildirir. Bunun üzerine Hoca-eli Valisi görevden alındıysa da şehir bir süre daha Töre Murad Sufi ile Hive yönetimi arasında el değiştirir. Sufilerin isyanı kesintilerle birlikte toplam 7 yıl devam eder²⁹⁵. 40 yaşında Hive tahtına çıkan İvaz İnak'ın 12 yıl 11 ay süren saltanatı, yakalandığı hastalık dolayısıyla 12 Mart 1804 tarihinde vefatıyla son bulur²⁹⁶.

B. Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığının tarihi Z. Kitapçı tarafından İslam fetihlerinden önceki dönemlere kadar götürülür. Bu hususta Narşahi'nin “Tarihu Buhara” adlı çalışmasından yararlanan Kitapçı İslam fetihleri sırasında Maverâünnehir bölgesinin müstakil hanlıklara ayrılmış olduğundan bahseder. Bu hanlıklardan biri de Türk hükümdar ailesinin idaresinde bulunan Buhara Hanlığı'dır²⁹⁷. Bu tarihten itibaren Maverâünnehir daha öncede bahsettiğimiz üzere, farklı zamanlarda farklı milletlerin idaresine girmiştir. Nihayet Özbeklerin bir kısmının Yedigâr Şibanilere bağlanarak Harezm'e gitmesi üzerine Maverâünnehir Özbekleri, Buhara Hanlığı adıyla eski Özbek Hanlığının mirasçısı olarak varlığını sürdürür. Bu Özbekleri yöneten sülale ise Şibani soyundan Ebul Hayr oğullarıdır.

istiyorsan altın ve hazineye güvenme, çünkü zenginlik yok olabilir. Askeri kuvvetlerin gücünü kaybedebileceği için onlara da bağlı kalma. Tüm meselelerde incelik ve kibarlığını, cömertliğini ve iyilikseverliğini devam ettir. Gerçek dinin koruyucusu ve inancın kaynağı olan bu büyük ulemayı sevindirmeli ve hoşnut etmelisin, senin samimi arkadaşların olan ve hanlığın için duacı bu değerli yöneticilerin mevkilerini yükseltmelisin. Onlarla görüşmeksizin herhangi bir devlet veya diğer meseleler hakkında teşebbüslerde bulunmamalısn...” Munis, a.g.e., s. 144–145.

²⁹⁴ Munis, a.g.e., s. 147–149.

²⁹⁵ Munis, a.g.e., s. 151–157.

²⁹⁶ Munis, İvaz Bey İnak için, “Özbek hanedan sülalesinin en saygın şahsiyeti, Kongrat sülalesinin en mükemmelidir” der. Munis, a.g.e., s. 164–65.

²⁹⁷ Kitapçı, a.g.e., s. 56.

1598 yılında Şibani soyundan Özbek Hakanı II. Abdullah öldüğü zaman Belh’de vali olarak görev yapan oğlu Abdu’l-Mumin tahta çıkar. Ancak onun saltanat dönemi sadece birkaç ay sürecektir. Hanedanlıkta yaşanan iç karışıklıklar neticesinde Abdu’l-Mumin tahttan indirilerek öldürülür. II. Abdullah’ın yönetimi devralacak başka yetişkin erkek çocuğu olmadığından II. Abdullah’ın eniştesi Can Muhammed Bey tahta geçer. O, Astrahan Hanedanlığından Buhara tahtına çıkan ilk yönetici olup hanedanlık tarihinde yeni bir devrin başlangıcını oluşturur²⁹⁸.

Muhammed Han’ın saltanatının ilk yıllarında hanlığın sınırları oldukça küçüktür. Çünkü bu dönemde taht mücadelelerinden istifade eden Kazaklar, kuzey ve kuzeydoğuda Buhara topraklarına el koymuşlardır. 1602 tarihinde İran hükümdarı Şah I. Abbas, Buhara aleyhine doğu yönünde sefere çıktıysa da başarılı olamaz. 1603 tarihinde Kunduz ve Belh şehirleri hanlık sınırlarına dahil edilir²⁹⁹. Aynı yılın sonbaharında Can Muhammed vefat edince oğlu 17 Kasım 1603 tarihinde tahta geçer. Buhara’yı ülkenin başkenti yapan Baki Muhammed, 1605/1606 yılında vefat eder. Böylece bir taht değişikliği tekrar yaşanır.

Halefi İmam Kulu zamanında (1611–1643) hanlık güçlenir ve ülkenin refah seviyesi artar. Halefi Nezir Muhammed Han iki yıl süren saltanatını, oğlu Abdülaziz’in muhalefeti nedeniyle 1645 tarihinde terk etmek durumunda kalır. Ancak o, bu sırada boş durmaz, tekrar tahta çıkabilmek için Babürlü Hükümdarı Şah Cihan’dan yardım ister. Şah Cihan ise Canoğullarına ait toprakları istila etmeye başlar. Bu büyük tehlikeden korunma gerekliliği bu sefer Nezir Han’ı Osmanlı’ya yöneltir. Yardım talebini olumlu karşılayan Sultan IV. Mehmed, Nezir Han’ın ölmesi üzerine oğlu Abdülaziz’in tahta çıkmasını destekler³⁰⁰. 1645–1680 tarihleri arasında hüküm süren bu hanın yönetiminde ülke en parlak devrini yaşar. Ancak bundan sonra ülkenin birliği sağlanamaz ve güçlü Türk beyleri müstakil birlikler halinde yaşamını sürdürür³⁰¹.

1681 tarihinde Hive Hanı Ebu’l-Gazi Han’ın oğlu Enuş Han, Buhara’yı zapt ederek adına hutbe okutur. Akabinde iki defa Semerkand’ı ele geçirir. Bu sırada

²⁹⁸ Can Muhammed 1556 yılında Rusların Astrahan Hanlığını işgalinden sonra Buhara’ya gelerek Şibani Sultanına sığınan Yar Muhammed Bey’in oğludur. Onun tahta geçmesini sağlayan, İskender Hanın kızı ve II. Abdullah’ın kız kardeşi ile evli olmasıdır. Svat Soucek, *History of Inner Asia*, Cambridge University Press, New York 2000, s. 177., Grousset, *a.g.e.*, s. 448.

²⁹⁹ Alpargu, *a.g.m.*, s. 565.

³⁰⁰ Abdülkerim Özaydın, “Canoğulları”, *İ.A.*, C. VII, TDV. yay., İstanbul 1993, s. 154.

³⁰¹ Mirza Bala, “Buhara Hanlığı”, *İ.A.*, C. II, MEB. yay., İstanbul 1979, s. 768.

devletin başında Subhan Kulu Han bulunmaktadır. Onun döneminde Özbek kabileleri Canoğulları aleyhine güçlenmişlerdir.

1702 tarihinde Buhara Hanlığının başına geçen Ubeydullah Han, merkezi hükümeti güçlendirip, devlet otoritesini yeniden tesis etmek istediye de takip ettiği ekonomik politika nedeniyle ülke içinde isyan çıkar. Nitekim bu isyan bir kısım Özbeklerin Maverâünnehir'den ayrılarak Hokand Hanlığını kurmalarına sebep olacaktır. Nitekim Ubeydullah Han'ın 1712 tarihinde öldürülmesi hanlığın beylikler şeklinde parçalanmasıyla sonuçlanır. 1740 yılında Nadir Şah'ın saldırısına uğrayan Buhara Hanlığı, Ebulfeyz'in itaati nedeniyle İran'a tabi olur. Bunun üzerine Buhara yönetimi kendisine bırakılır. Nadir Şah'ın ölmesi akabinde ise Ebulfeyz'in öldürülmesi Buhara'da hanedan değişikliğine sebep olmuştur. Bu tarihten sonra ülke Mangıt isimli bir Özbek ailesi tarafından yönetilecektir³⁰².

Astrahanlı yöneticiler zamanında Buhara ve Hanlık, yönetim olarak klasik Müslüman devleti modeli kazanır. Yani geleneksel değerler ön planda tutulduğu gibi Avrupalılar tarafından başlatılan önemli değişiklikler reddedilir. Başta Sultan Abdülaziz (1645–1681) olmak üzere Hanların birçoğu Buhara'yı cami ve medreseler ile donatan, dini kurumları himaye eden iyi bir yönetici ve samimi bir Müslüman'dır. Sultanlar Buhara'ya olduğu kadar Semerkand'a ve Hanlığın diğer politik ve dini merkezlerine aynı ilgiyi gösterip, aynı şekilde ihya ederler³⁰³. Aynı zamanda Müslüman Sünni bir aile olan Canoğulları, hâkimiyetleri döneminde sürekli olarak Şii İran'ın yayılma faaliyetlerini durdurma yönünde çaba sarf ederler³⁰⁴. 1753–1758 tarihlerinde Buhara Hanlığında vezir (atalık) olarak görev yapan Mangıt sülalesinden Muhammed Rahim Han gerçekte devlet yönetimini elinde tutmaktadır. 1758 tarihinde Rahim Han'ın yerine geçen oğlu Daniyal Bey 1785'de resmen hanlığını ilan edecektir. Bu tarih aynı zamanda onun ölüm tarihidir³⁰⁵.

1785 tarihinde başa geçen Şah Murat'ın saltanatı 1800 yılına kadar sürmüştür. O saltanatının başlarında kardeşleriyle taht mücadelesine girişmiştir. Aynı zamanda ülke

³⁰² Özaydın, *a.g.m.*, s. 155.

³⁰³ Soucek, *a.g.e.*, s. 177.

³⁰⁴ Özaydın, *a.g.m.*, s. 155.

³⁰⁵ Bala, *a.g.m.*, s.768. B. Spuler ise Hanlığını ilan eden ilk Mangıt beyinin Muhammed Rahim Bey olduğunu belirtir. B. Spuler "Central Asia From The Sixteenth Century To The Russian Conquests", The Cambridge History Of Islam, C.I, Edit. P.M. Holt, Cambridge University pres., London 1970, s. 485.

yönetiminde İslami kuralların egemen olması için çaba sarf etmiştir. Dışta ise İran ve Afgan ülkeleriyle savaş halindedir. İran ile savaşı 12 yıl sürecek ve bu mücadele sonrasında Şah Murad, Meşhed'e kadar ilerleyecektir. Onun Afgan topraklarına seferiyle başlayan Buhara-Afgan mücadelesi ise bir uzlaşmaya varılmasıyla son bulacaktır³⁰⁶.

C. Hokand Hanlığı

18. yüzyıla geldiğimizde Maverâünnehir Özbeklerinin bir kez daha kendi içerisinde bölündüğünü görüyoruz. 1710 tarihinde Ming kabilesine bağlı Şahrüh Han Fergana bölgesini ele geçirip hâkimiyetini ilan eder. Böylece “Hokand Hanlığı” olarak tanınan yeni bir Özbek hanlığı ortaya çıkar. 1728 yılında Şahrüh Han'ın ölümü üzerine yerine Abdürrahim Han geçer. Onun halefi Abdülkerim döneminde hanlık Çin tehdidiyle karşılaşır ancak bu tehdit bertaraf edilir³⁰⁷.

1758 tarihinde Kalmuk İmparatorluğunun çökmesiyle Çin ordusu tekrar Hokand sınırlarına dayanır. Hokand Hanı İrdana (Erdeni) Çin ordusunun baskısı üzerine Çin'e tabi olmayı kabul eder. Bir süre sonra Çinlilere karşı dönemin Afgan yöneticisiyle ittifak yapar. Bu ittifak üzerine Afganistan hükümdarı Ahmed Şah Durrani 1763 senesinde ordusunun başında Türkistan'a gelerek Hokand ile Taşkent arasındaki bölgeyi işgal eder. Ancak Durrani'nin bu hareketi İrdana Han'ın talep ettiği gibi bir sonuç yaratmaz. 1774/1775 tarihinde Hokand tahtına çıkan kişi Narbuta Han'dır. Bu dönemde Hanlığın Çin'e tabiiyeti devam etmektedir³⁰⁸. Bu nedenle Hokand'ın kurucusu olarak bazı kaynaklarda Narbuta Han'ın oğlu Alim Han gösterilmektedir.

Bu kaynaklardan biri de Holdsworth'un “Turkestan In The Nineteenth Century” isimli çalışmasıdır. Holdsworth, Hokand Hanlığının 1798–1876 yılları arasında varlık gösterdiğini, kurulduğu aşamadan yıkılışına kadar Min olarak ifade edilen bir Özbek sülalesinin yönetimde bulunduğunu söyler³⁰⁹.

³⁰⁶ Alpargu, *a.g.m.*, s. 567.

³⁰⁷ Enver Konukçu, “Hokand Hanlığı”, *İ.A.*, TDV. Yay., İstanbul 1998, s. 215.

³⁰⁸ W. Barthold, “Hokand”, *İ.A.*, MEB. yay., C.5/I, İstanbul 1968, s. 553-554.

³⁰⁹ Mary Holdsworth, *Turkestan In The Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Centre press, 1959, s. 5. Burnes, Hokand Hanlığı Yüz kabilesinden bir Özbek tarafından yönetildiğini, Özbek yöneticilerinin ise soylarını, Babür'ün nesline dayandırdıklarını söyler. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 236-237, 266. Burnes'ün Hokand Hanlığının kurucu

III. 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları

A. Hive Hanlığı

Yerliler tarafından “Orgunje” şeklinde ifade edilen Hive Devletinin bulunduğu mevki Amu Derya Deltasıdır. Devletin merkezi olan Hive, Buhara'nın batısında yer almakta, kuzey batı istikametinde yaklaşık 200 millik bir alanı kapsamaktadır. Verimli topraklara sahip olmasına rağmen hacim itibariyle küçüktür. Ülkenin genişliği kuzeyden güneye iki yüz mil doğudan batıya yüz mil kadardır. Hive Hanlığı 19. yüzyılın başlarında iktidar sahasını Hazar'a kadar genişletmiş, Amu Derya'nın ve Merv'in güneyindeki Türkmen aşiretleri üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Hanlığın merkezi Hive, Amu Derya'dan yaklaşık 6 mil uzakta bulunmaktadır³¹⁰.

19. yüzyılda Hive yönetiminin başına toplam yedi han geçmiştir. Sırasıyla İltüzer Han (1804-1806), I. Muhammad Rahim Han (1806-1825), Allah Kulu Han (1825-1843), Rahim Kulu Han (1843-1845), Muhammad Emin Han (1845-1855), Seyid Muhammad Han (1856-1864) ve II. Muhammad Rahim Han (1864-1910) Kongrat Özbek sülalesinden Hive Hanı olmuş kişilerdir.

a) İltüzer Muhammed Bahadır Han

1804 yılının Martında vefat eden İvaz Bey İnak'ın defnedilmesinden sonra oğlu İltüzer Han divan-hane-i âli'ye gelir, halkın ve soyluların desteği ile hükümdarlığın sorumluluğunu üzerine alır. İlk önce büyük komutanların ve daha önceki devrin valilerinin görevini devam etmelerine izin verir. Hatta bazılarını terfi ettirerek ve maaşlarını arttırarak onurlandırır³¹¹.

sülalesi hakkındaki verdiği bilgi Togan ve Holdsworth tarafından çürütülmektedir. Özbekleri 92 boya ayıran “Nesebnâme” adlı eserden yararlanarak çalışmasında bu boyların isimlerini zikreden Togan, 19. yüzyılda Özbek uruklarından Kongratların Hive’de, Mangıtların Buhara’da, Min Hanedan sülalesinin de Hokand’da hakim olduğunu söyler. Togan, *Türkistan*, s. 42–43.

³¹⁰ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 382. Hive Hanlığının tarihi seyri içerisinde devletin merkezi sırasıyla Vezir, Ürgenç ve Hive şehirleri oldu. Özbekler Harezm’e geldikleri zaman önemini yitirmekte olan Vezir şehri yerini Ürgenç’e bırakır. Ürgenç de Amu Derya'nın Deryalık ve Özboy kolunu besleyen akımının kesilmesi ile yerini Hive'ye terk eder. 1602 tarihinde Arap Muhammed Han'ın saltanat dönemi içerisinde Hanlığın merkezi olan Hive, bu siyasi teşekkülün yıkılışına kadar başkent olarak kalır. Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 215, 217.

³¹¹ Munis, *a.g.e.*, s. 177.

İvaz Bey İnak'ın ölümünden hemen sonra Yomut Türkmenleri baskı ve yağmalarını Hive'nin tüm eyaletlerine yaymış ve halkın mallarına el koymuştur³¹². Dönemin bir diğer önemli hadisesi Horasan Türkmen kabilelerinden Yemreli'nin isyanıdır. Teke Türkmenleri ile mücadelesi sonrasında bir süre çöllerde dolaşan ve İvaz Bey İnak döneminde Harezm bölgesine gelerek ülkeye yerleşen Yemreli kabilesinin Hanlığa ilk zararı Rusya'dan geri dönen Buhara kervanlarını yağmalamasıdır. İvaz Bey İnak'ın ölümünden sonra gerçekleşen bu hadise üzerine Buhara Hanı, Hive'ye bir mektup gönderir. Bu mektupta Buhara tüccarlarından zorla alınan emtiaların sahiplerine iadesinin iki hanlık arasındaki dostane ilişkilerin gereği olduğu vurgulanır. Buhara Hanının bu isteğini kabul eden Hive Hanı İltüzer, Yemreli kabilesine birisini göndererek emtianın iadesini talep eder. Ancak onlar bu talebi geri çevirirler. Bunun üzerine Hanlık kuvvetleri Yemreli kabilesi üzerine harekete geçer ve onları itaat altına alır³¹³.

Harezm bölgesindeki Yomut kabilesinin Orus-Qoshchi uruğuna bağlı Kılıç Kem isimli biri, Yomut ve Yemreli kabilesi arasında bir süre gezinerek çevresine pek çok isyancı toplar. Ayrıca Horasan sınırında yaşayan Hive Hanına itaat edip haraç ödeyen Teke Türkmenleri üzerine saldırı düzenler. Akhal bölgesindeki kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere pek çok masum insana zarar verir. Bunu duyan İltüzer Han, Beylerinden Kılıç İnak ile Sultan Mirab'ı bu Yomut isyancılarını yakalamaları amacıyla harekete geçirir. Hiveli kuvvetlerin saldırısı sonucu isyancıların bir kısmı yakalanır, esirler ve tüccarların malları ele geçirilerek Hana iletilir. İltüzer Han, Yomut kabilesi reisinden geriye kalan isyancıların ve onların başı Kılıç Kem'i kendisine teslim etmesini ister. Ancak o, bu emri yerine getirmez. Bunun üzerine Hive Hanı bu sefer Yomutlara saldırmak üzere bir ordu hazırlar ve 25 Eylül 1804 tarihinde ordunun başında Hive'den yola çıkar. İki ordunun karşılaştığı yerde Yomut ve Yemreli kabilesinin liderleri Hive Hanının yanına gelerek atının toynakları önünde alınlarını yere sürüp ona bağlılıklarını sunarlar³¹⁴.

9 Ekim 1804 tarihinde tekrardan ayrılıkçı hareketlerin başlaması üzerine Hive Hanı Akgöl'e doğru birliklerini gönderir ve isyancıları mağlup eder. Kamp alanına geri

³¹² Munis, *a.g.e.*, s. 177.

³¹³ Munis, *a.g.e.*, s. 178–179.

³¹⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 186–188.

dönen Han kısa süre sonra isyancı Türkmenlerin Kuba Dağının güneyinde toplandıklarını öğrenir. Kılıç Kem'in idaresindeki 200 kişilik Yomut ve Yemreli isyancıları, Akkum'da yaşayan Khitay halkı üzerine ani bir baskın düzenler. Bu haber üzerine Han tekrar isyancılar üzerine harekete geçer ve çiftçi Khitayların öcünü alır³¹⁵.

Yemrelilere karşı kazandığı zaferden sonra İltüzer Muhammed Bahadır Han, sarayın karşısına bir divanhane binası inşa etme kararı alır ve bu binayı büyük vezir ve danışmanı Muhammed Yusuf Mehter'in idaresine verir³¹⁶. 22 Kasım 1804 tarihinde divanhanenin yapımı tamamlanır ve bunun şerefine bir ziyafet tertip edilir. Üç gün süren ziyafetin son günü yani 25 Kasım 1804 tarihinde İltüzer Han, Ebu'l Gazi Han Cengiz'den Hive'nin tacını alır ve kendisini resmen Hive Hanı ilan eder³¹⁷.

Bu tarihten sonra İltüzer Han'ın hedefi Aral'a doğru harekete geçmek ve buradaki isyancı Sufileri ortadan kaldırmaktır. Nitekim merkezde vekil olarak Kutlug Murad Bey'i bırakan Han, 25 Ocak 1805 tarihinde sefere çıkar. Hocaeli şehrini ele geçirip, Sufileri cezalandırmak amacıyla Kongrat şehri üzerine yürür. Hemen hemen üç ay süren bu sefer sonucunda Hive Hanı bölgedeki isyancıların hepsi üzerinde hâkimiyet kurar ve daimi bir zafer elde eder³¹⁸. Kongrat'ın fethinden sonra Hive'ye geri dönen İltüzer Han iki ay dinlenmenin ardından 22 Haziran 1805 tarihinde tekrar Kongrat üzerine harekete geçer. Düzenlenen baskın neticesinde birçok isyancı öldürülür ve pek çok ganimet ele geçirilir. Han burayı ele geçirdikten sonra restore edip Hive'ye geri döner³¹⁹.

Hive Hanlığının gücünü doruk noktasına taşıyan İltüzer Han'dan çekinen Buhara Hanı Mir Haydar, bir süre Hive'ye karşı barışçıl yaklaşmışsa da duyduğu kıskançlık nedeniyle tekrardan Hive aleyhine girişimlerde bulunmuştur. İki hanlık arasındaki çatışmanın ilk sebebi Yemreli kabilesinden yağmacıların Buhara kervanına saldırmasıdır. Bu olay üzerine Buhara Hanı, İltüzer Han'dan Yemrelilerin cezalandırılmasını ister. O da bu isteği yerine getirir. Ancak Buhara Hanı, İltüzer Bey'e teşekkür etmek yerine onu suçlularla işbirliği yapmakla itham etmiş ve elçiyle birlikte

³¹⁵ Munis, *a.g.e.*, s. 190–195.

³¹⁶ Munis, *a.g.e.*, s. 201.

³¹⁷ Munis, *a.g.e.*, s. 203. Saray İltüzer Han'ın resmen hanlığını ilan ettiği tarih olarak 17 Kasım 1804'e işaret eder ve onun tahttan indirdiği kişiyi de V. Ebulgazi b. Yedigâr olarak tanıtır. Saray, "Hive Hanlığı", s. 168, Tekin, "Kaynaklar", Togan, "Hârizm", s. 255.

³¹⁸ Munis, *a.g.e.*, s. 204, 211.

³¹⁹ Munis, *a.g.e.*, s. 213-216.

bir mektup göndererek tekrar mallarının iadesini istemiştir. İltüzer Han, Emir Haydar'ın bu tavrı karşısında sessiz kalmayı tercih eder.

İkinci hadise Merv'den geçerek Meşhed'e ilerleyen büyük bir Hive kervanının Sarakhs'da yaşayan ve Buhara Hanına itaat eden Salor Türkmenlerinden bazı yağmacıların baskınına uğramasıdır. Bu olay karşısında Emir Haydar yağmacıları cezalandırmak yerine onlara iyi muamele eder. Hatta Harezmi kervanlarının tekrar yağmalanmalarına dair onları cesaretlendirir. Ayrıca Töre Murad Sufi'nin Aral bölgesinde gerçekleştirdiği isyanı destekleyerek yardımcı kuvvetler gönderir.

Bir başka hadise Mir Haydar'ın güvenemediği ve Merv valiliği görevine son verdiği kardeşi Din Nasır Töre'nin Buhara'ya karşı Hive'den yardım istemesi ve hutbeyi İltüzer Han adına okutmasıdır. Bu son olay üzerine İltüzer Han 21 Aralık 1805 tarihinde Buhara üzerine 2.000 kişilik bir birlik gönderir. Bu kuvvetler Karagöl ve Vardanzi'deki Buhara tümenlerine saldırıp yol üzerindeki Buhara kervanlarını yağmalar. Elde ettikleri çok sayıda ganimeti ise merkeze taşırlar. Hive'nin bu tür akınları ilkbahara kadar devam etmiş, Buhara hanedanlığı sınırlarında önemli zayıflıklar oluşturulmuştur³²⁰. Vámbéry ise iki hanlık arasındaki anlaşmazlığın kaynağı olarak, Buhara Hanlığının Kazak yönetimini desteklemesi ve İltüzer Han'ın Buhara seferindeyken Mir Haydar'ın kışkırtmalarıyla Yomut Türkmenlerinin Hive'yi yağmalamasını gösterir³²¹.

İltüzer Han Kongrat'ı ele geçirdikten sonra Hoca Murad Bey'i Aral bölgesinin valiliğine getirir. Murad Bey günden güne idaresi altındaki bölgenin sınırlarını genişletmekte ve Aral'ın tüm soylularına hâkimiyetini kabul ettirmektedir. Mevcut durumu kabullenemeyen Töre Murad Sufi bu sırada İltüzer Hanı öldürme planları yapmaktadır. Bunun üzerine Şah Niyaz Atalık, Töre Murad'ı yakalayarak 27 Mayıs 1806 tarihinde Kongrat'a gönderir. Töre Murad ise oğulları ve hizmetindeki kişilerle birlikte Harezmi Denizinin batı sahili boyunca ilerler. Ancak Deşt-i Kıpçak bölgesinde maiyeti ile birlikte Kazaklara yakalanarak atları ile eşyalarına el konulur. Bir süre sonra bazı Kazak şeflerinin arabuluculuğu sayesinde özgürlüğüne kavuşur. İlk önce Mangıt Karakalpakları lideri Orun Bey tarafından himaye edilen Töre Murad'a daha sonra

³²⁰ Munis, *a.g.e.*, s. 217–219.

³²¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 351.

Buhara Hanı tarafından güzel bir yerde ev tahsis edilir. Ancak Şah Niyaz Atalık, Töre Murad Sufi'yi bulunduğu yerden çıkarıp sınır dışı eder³²².

17 Haziran 1806 tarihinden itibaren Mir Haydar Padişahi büyük bir askeri birlik toplar ve Hive aleyhtarı isyancılarla birlikte Harezm'e doğru harekete geçer. Bunu duyan Hive Hanı da isyancıları geri püskürtmek üzere yola koyulur. Dönemin veziri Nizamü'd-devle ve'd-din Muhammed Yusuf Mehter'in idaresinde Hive ordusu 3 Temmuz 1806 tarihinde gemilerle nehrin karşı kıyısına geçer. 4 Temmuz 1806 tarihinde başlayan savaş³²³ uzun süren mücadelelere sahne olmuştur. Neticede Hive Hanlığı mağlup edilmiş savaş esnasında pek çok soylu Hive Beyi ve komutanı vefat etmiştir. İltüzer Han bu mağlubiyetten sonra ordusundan geriye kalan askerleri tekrar toparlayıp mücadele etmeğe çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Nitekim Uygurların ihaneti ve Hive ordusunun sayıca az olması Buhara Hanlığını savaşın galibi yapmıştır.

Munis'in duyduklarından yola çıkarak aktardığı bilgiye göre Hive kuvvetleri bu yenilgi sonrası savaş meydanını terk edip ordugâhlarına geri dönmüştür. Kısa bir süre sonra burası da Buharalılar tarafından baskına uğramıştır. Sandallarla nehri aşmaya çalışan İltüzer Han ve askerler sandalların aşırı yüklü olması nedeniyle nehirde boğularak ölmüştür. Böylece İltüzer Han'ın saltanatı iki yıl üç ay ve yirmi üç gün sürmüştür³²⁴. İltüzer Han kısa süren saltanatı süresince boylar arasındaki ihtilafi gidermeğe çalışmadığı gibi boy beylerini devlet yönetiminden uzak tutarak onların desteğini kaybetmiştir. Hanlığın yönetimini Sart kökenli memurlarla birlikte üstlenmesi ve ülkede tam bir diktatörlük kurması da onun içte pek çok isyanla karşılaşmasına ve ölümüyle sonuçlanan bir mağlubiyete neden olmuştur³²⁵.

b) I. Muhammed Rahim Bahadır Han

İltüzer Han'ın ölümünden iki gün sonra yani 6 Temmuz 1806 tarihinde Hive tahtına şehzadelerden Muhammed Rahim geçer. O hemen hükümetin dizginlerini eline alarak, memleket işlerine girişir³²⁶. Vámbéry, Rahim Han'ın "Medrehim" ismiyle de

³²² Munis, *a.g.e.*, s. 223–224.

³²³ Munis, *a.g.e.*, s. 224–226.

³²⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 228–231. Munis'in verdiği bu bilgi Vámbéry tarafından da doğrulanmaktadır. Seyyah İltüzer Han'ın ölümünü bu kadar ayrıntılı anlatmamakla birlikte Amu Derya'da iki taraf arasındaki mücadele esnasında gerçekleştiğini aktarır. Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 351.

³²⁵ Togan, "Hârizm", s. 255, Saray, "Hive Hanlığı", s. 168.

³²⁶ Munis, *a.g.e.*, s. 239.

tanındığını söyler³²⁷. Burnes Hive Hanlığının Rahim Han zamanına kadar Buhara'nın bir müstemlekesi olarak düşünüldüğünü belirtir³²⁸. Bu düşünce büyük ihtimalle batıda yaygın olmalıdır. Ancak bunu gösterir hiçbir yazılı vesika ya da tabiliği bildirir bir uygulama söz konusu değildir.

Medrehim'in saltanatı sırasında yaşanan ilk hadise Beş Kal'a Özbeklerinin itaatsizliği ve Tacik ordusuna katılmalarıdır. Bu isyankârlar 16 Temmuz 1806 tarihinde Hive şehri üzerine sefere çıkar ve şehri her taraftan kuşatır. Bunun üzerine şehirdeki kuvvetler hemen harekete geçer ve bu saldırının intikamını alarak isyancıları dağıtır³²⁹. 27 Temmuz 1806 tarihinde Rahim Han, Cengiz soyundan Ebu'l Gazi'yi Hanlığın merkezine yani Hive'ye getirterek tekrardan Hive Hanı ilan eder³³⁰. Ancak Ebu'l-Gazi'nin hanlığı oldukça kısa sürecektir. Rahim Han, 17 Aralık 1806 tarihinde onu tahttan indirip saltanat tacını tekrar kendisi giyer. Munis günden güne güçlenen Rahim Han'ın cömertliği ve adaletinin dünyanın her köşesine yayıldığını söyler. 1806'nın son günlerinde tek başına hüküm süren Rahim Han 9 Ocak 1807 tarihinde amcası Muhammed Rıza Bey'in isyanına tanık olur. Bu isyanın sebebi Muhammed Rıza Bey'in saltanat arzusudur³³¹.

Hive Hanlığı, 29 Ocak 1809 tarihinde Abdullah İnak komutasında oldukça güçlü bir orduyla Karakalpak soyundan olan Hasan Bay kabilesini kuşatır. İki ordu Kongrat ile Karakalpak yerleşim birimi arasında bir mevkiye karşılaşır. Hive'nin güçlü ordusu karşısında korkuya kapılan Karakalpaklar isyanlarına son verip Hive Hanından affedilmelerini dilemişlerdir. Bunun üzerine Rahim Han hem Hasan Bay'ı hem de diğer isyancıları bağışlamıştır. Bundan sonraki düşüncesi Töre Murad Sufi'nin idaresindeki Aral isyancılarını kontrol altına almak olan Han, hemen Kongrat kasabasına doğru yola koyulur³³². Bu sefer sonucunda Sufi isyancıların çoğunluğu öldürülür.

Kongrat'ın ikinci kez kuşatılması 2 Şubat 1809 tarihinde gerçekleşiyse de başarı sağlanamadan geri dönmüştür. Rahim Han'ın saltanatının beşinci yılı da yine isyanları

³²⁷ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 351, Burnes Rahim Han'ın saltanatı ele geçirmek için iki kardeşiyle taht mücadelesine giriştiğini söyler. Burnes, *a.g.e.*, s. 383.

³²⁸ Burnes, *a.g.e.*, s. 385.

³²⁹ Munis, *a.g.e.*, s. 240–241.

³³⁰ Munis, *a.g.e.*, s. 241.

³³¹ Munis, *a.g.e.*, s. 243–245.

³³² Hive Hanı Aral isyancı birliklerine saldırmadan önce namazını kıldı, sonra dört bir tarafını korumak üzere zırhını giyer, silahını kuşanır, beline bir hançer ve kılıç takılı olan kuşağı sarar, başına altın kaplama bir başlık giyer ve çadırından çıkarak yola koyulur. Munis, *a.g.e.*, s. 276-277.

bastırma çalışmalarıyla geçer. Bu yılın ilk isyanı Töre Murad Sufi'nin abisi Hoca Murad Bey tarafından gerçekleştirilir. İsyanın başında yer alan bu kişi, beş oğluyla birlikte öldürülerek isyana son verilir³³³. Kardeşinin idam haberini alan Töre Murad Sufi diğerlerine nazaran daha büyük bir isyan başlatmak için Buhara Emiri'nden yardım ister. Rahim Han ise isyancıları cezalandırmak üzere Aral yönetimine karşı sefere çıkma kararı alır. Hive'den ayrılmadan önce 1 Haziran 1809 tarihinde yerine abisi Kutlug Murad İnak'ı vekil olarak tayin eder³³⁴. İsyancı kuvvetler üzerine düzenlenen seferlerde bir başarı elde edilemeyince Kutlug Murad İnak seferlerin başına geçirilir. Rahim Han ise 11 Temmuz 1809 tarihinde Hive'ye geri döner³³⁵. Hive ordusu Aral bölgesindeki Karakalpak ve Yomut Türkmenlerinin isyanlarını tam manasıyla bastırmakta muvaffak olamadığı için bu isyanlar uzun süre devam eder.

10 Temmuz 1810 tarihinde Kongrat Karakalpaklarının yoğun olarak buldukları Shor-köl mevkisine doğru harekete geçen Rahim Han burayı ele geçirir³³⁶. Eylül 1810 tarihinde Töre Murad Sufi, Gurlen'de bulunan Hive güçlerini yenilgiye uğratarak burayı fethetmeye çalışır. O bu işte yalnız değildir. Buhara'dan gelen destekçi kuvvetlerin yanı sıra Aral ve Çavdar kabileleri de onun bu hareketine ortak olur. Ancak bu kalabalık kuvvetler Kutlug Murad İnak tarafından yenilgiye uğratılır.

Ekim 1810 tarihinde Hezaresp bölgesindeki Teke isyancıları, Hanlığın idaresi altındaki Kuruk bölgesine saldırır ve burayı yağmalar. Kutlug Murad İnak bunu haber alınca emirlerinden birini bölgeye gönderir. Nitekim Tekeli isyancılar yakalanarak cezalandırılır³³⁷.

18 Şubat 1811 tarihinde Rahim Han, emrindeki en güçlü ve en tanınmış beylerini Töre Murad Sufi'yi cezalandırmak üzere Kongrat üzerine gönderir. Bu beylerden Saka Serdar Astrabad bölgesine akınlar düzenlemekle, Salih Shaki ise Kongrat bölgesinin fethiyle görevlendirilir. Salih Bey 20 Mart 1811 tarihinde Rahim Han'ın emri ve Kutlug Murad İnak'ın görevlendirmesi üzerine, seçilmiş 100 savaşçıyla

³³³ Munis, *a.g.e.*, s. 281–283.

³³⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 286–287.

³³⁵ Munis, *a.g.e.*, s. 292.

³³⁶ Munis, *a.g.e.*, s. 310.

³³⁷ Munis, *a.g.e.*, s. 313–325, 327–329.

birlikte Kongrat'a karşı harekete geçer. Şubat-Mart aylarını müteakip bir diğer önemli sefer 12 Eylül 1811 tarihinde gerçekleştirilir ve pek çok isyancı öldürülür³³⁸.

Bu sırada Buhara Hanlığı, Hive aleyhine sürekli ülkedeki iç isyanları desteklemekte, bu ise iki hanlık arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Nitekim Buhara Hanı 1811 yılının Eylül ayında Hive Hanına iki ülke arasındaki ilişkileri dostane bir şekilde yürütme teklifi yapması için elçilik heyeti gönderir. Buhara'nın önemli emirlerinin de aralarında yer aldığı bu elçilik heyeti 18 Eylül 1811 tarihinde Hive'ye ulaşır³³⁹. Her iki taraf Töre Murad Sufi'nin öldürülmesine karar vererek ilişkilerini düzeltme yoluna gider. Bu karardan sonra Aral bölgesindeki Sufiler üzerine harekete geçilir ve başta Töre Murad Sufi olmak üzere isyancıların büyük çoğunluğu öldürülür. Sufi'nin malları ile hazinesi müsadere edilerek Hive'ye taşındığı gibi destekçisi olmaya kendilerini adayın Kongrat soyluları da idam edilmek üzere Hive'ye götürülür. Bunlar arasında Kongratların Sufi'den sonraki ikinci liderleri olan Ötep Bay'da yer almaktadır³⁴⁰.

Töre Murad Sufi'nin ölümünden sonra Hive Hanlığına karşı itaatsiz davranan ve çok sayıda suç işleyen isyancılar ülkeden kaçar. Kongrat'ın altmış kadar soylusu da Hive şehrini tehlikelerden korumak amacıyla sınır dışı edilir. 29 Eylül 1811 tarihinde Hive Hanlığının zaferini bildiren bir fetihname hazırlanarak elçilerle birlikte komşu ülkelere gönderilir. Aynı gün Muhammed Rıza Kuşbeyi Kongrat kalesini yıkmakla görevlendirilir ve yıkım çalışması üç gün boyunca devam eder.

Aral bölgesinin fethinden sonra Rahim Han 1 Ekim 1811 tarihinde Hive'ye geri döner³⁴¹. Onun bundan sonraki hedefi Deşt-i Kıpçak bölgesini ele geçirmektir. Bunun nedeni bölgedeki Kırgız kabilelerinden Chomekey'nin Maveräünnehir, Harezmi ve Rusya'ya ait kervanları yağmalaması ve pek çok masum insanı öldürmesidir. Chomekey kabilesinin yağma faaliyetleri özellikle 1808 yılından itibaren son üç yılda yoğunluk kazanmıştır. Yağma faaliyetlerinin sebebi kabilenin yaşadığı bölgede yoğun kıtlık görülmesidir. Nitekim açlığa dayanamayan kabile üyeleri kısa süre sonra Harezmi sınırlarında yaşayan halka huzursuzluk vermeye başlamıştır. Ayrıca onlar Hive

³³⁸ Munis, *a.g.e.*, s. 347–363. Görüldüğü üzere Rahim Han'ın saltanatı süresince Hive kuvvetlerinin Aral üzerine akınları süreklilik arz etmektedir.

³³⁹ Munis, *a.g.e.*, s. 370.

³⁴⁰ Munis, *a.g.e.*, s. 371–374.

³⁴¹ Munis, *a.g.e.*, s. 375–377, 379.

kanunlarına aldırılmadan kış mevsiminde Yangi-Derya bölgesine yerleşmişlerdir. Burası Hive Hanedanlığının savunma bölgesidir. Chomekey kabilesinin bu düşmanca tutumu Deşt-i Kıpçak bölgesine Rahim Han'ın saldırı kararı vermesiyle sonuçlanmıştır. Merv Türkmenlerinden Teke yağmacıları da kendi sınırlarını geçerek hanlık aleyhine faaliyete geçince Hive Hanı Kazaklar üzerine akın yapmaktan geçici olarak vazgeçerek Teke Türkmenlerine yönelir.

Bu sırada Buhara'da bulunan Hive elçileri, Mir Haydar Padişahi tarafından gönderilen elçilerle birlikte Buhara'dan döner. Buhara elçileri Mir Haydar'ın Hive Hanı için gönderdiği mektubu, kıymetli hediyeleri ve altın işlemeli cübbeyi teslim eder. Bu mektup Mir Haydar'ın Hive Hanına sadakatini ve onunla arasındaki ittifakı izah eder niteliktedir. Mir Haydar iki hanlık arasındaki dostane ilişkilerin devam etmesini içtenlikle istemektedir. Ayrıca o bu mektubunda Kazak ve Teke Türkmenlerine karşı birlikte hareket etmeyi ilk önce Kazakları cezalandırmayı sonra Teke Türkmenleri üzerine baskın düzenlemeyi teklif eder. Hive Hanı bu teklifleri geçerli kılmak için Berdi Bey isimli birini Buhara elçileriyle birlikte Buhara'ya gönderir. Berdi Bey, Mir Haydar Padişahi tarafından çok iyi bir şekilde karşılanır. O, Teke Türkmenlerini cezalandırma, ellerinde bulunan Harezmi esirleri ile malları geri alarak Hive'ye iade etme taahhüdünde bulunduğu mektubunu Berdi Bey ile birlikte Hive Hanına gönderir.

Buhara Hanının tavsiyesini dikkate alan Rahim Han, Teke Türkmenleri üzerine akın yapma planını değiştirip, ilk önce Kazakların üzerine harekete geçer. Hive Hanı, Can Muhammed isimli Beyi Deşt-i Kıpçak'a elçi olarak gönderir ve Harezmi esirlerin kendilerine iade edilmesini ister. Bu sırada Chomekey kabilesi Kuvang ve Yangi-Derya sahillerinde bulunmaktadır. Allah Berdi Hoca ise Orta Cüz Kazakları üzerine gönderilir ve Hive Hanına itaat etmesi istenir. Ancak Kazak lideri bu teklifi kabul etmez. Bunun üzerine sefer hazırlıklarına başlayan Rahim Han, Kutlug Murad İnak'ı vekil olarak Hive'de bırakır. 26 Ocak 1812 tarihinde Hive'den Deşt-i Kıpçak'a doğru yola çıkar³⁴².

Hasan Kale'yi geçen ve Kazak yerleşim birimine doğru ilerleyen Hive ordusu gerçekleştirdikleri akınlarda başarı gösterip onları yerlerinden ederler. Deşt-i Kıpçak seferi Hivelilerin 40.000'den fazla deve ile 100.000'den fazla koyun ele geçirmelerini

³⁴² Munis, *a.g.e.*, s. 388–392.

sağlar. Yakaladıkları esirler arasında ise 500 kadar genç Kazak kızları ile Orta Cüz hükümdarı Bölekey Han'ın oğullarına ait haremlerde yer alan kızlar bulunmaktadır³⁴³.

Rahim Han Deşt-i Kıpçak bölgesini fethettikten sonra Hive'ye geri döner. Hanedanlık ordusu Deşt-i Kıpçak bölgesinde iken komşu ülkelerden büyükelçiler Hive'ye gelmekte, bir kısmı Hive Hanlığına itaatini bildirirken geriye kalan kısmı dostane ilişkiler ve ittifak halinde olduğunu açıklamaktadır. Bunlar arasında İran hükümdarı Baba Han Şah'ın Harezm'deki vekili olan oğlu ile Sarık, Teke kabilelerinin elçileri yer almaktadır³⁴⁴. Muhammed Rahim Bahadır Han 1813 yılının Ocak ayında ikinci oğlu Rahman Kulu Töre için sünnet şöleni tertip eder ve büyük bir ziyafet verir. Bu ziyafete dünyanın her yerinden insanlar çağırarak onlara cömertlik ve misafirperverliğini sergiler³⁴⁵.

Agahi'nin belirttiği üzere Hive Hanları bölgedeki siyasi hakimiyetlerini korumanın yanı sıra bir İslam fütühatçısı olarak kafirlere karşı da savaşmaktadır. O, devlet hazinesinin büyük çoğunluğunu askeri birliklerin ihtiyaçları için ayırmakta, hanedanlık sarayında hizmet veren tüm görevlilere bol miktarda hediyeler sunmaktadır. Hive Hanlığının cihat anlayışıyla sefer düzenlediği devletler arasında ilk sırada İran yer almaktadır. Özellikle İran'a bağlı Horasan vilayeti Hive'ye yakın olması dolayısıyla bu seferlerden en fazla etkilenen yerleşim birimi olmuştur. Rahim Han, 12 Aralık 1813 tarihinde Horasan'a sefere çıkar. Her zamanki gibi ordusunun başında yer aldığı için Kutlug Murad İnak'ı vekil olarak atayarak Hive'de bırakır.

Çeşitli yerlerde kamp kurarak Kazgan nehrine kadar ilerleyen Hive kuvvetleri karşısında ilk önce Chilegan valisi aman dilemiş, sonra Lutfabad kasabasının en yaşlılarından Rüstem Bey kendilerinin Hive hanlığına itaat edeceğini açıklamıştır. 16 Ocak 1814 tarihinde Mirkale kuşatılmıştır. Ancak bu sırada yine içte isyan çıkmış ve sefer tamamlanmadan geri dönmüştür³⁴⁶.

İç isyanın baş kahramanı Hazaresp valisi Abdullah İnak'tır. O Hive Hanlığı karşısında yer alan kişilerin kışkırtması sonucu Rahim Han'a olan bağlılığını bozup Buhara Emiri Mir Haydar'a itaat edeceğini bildirmiştir. Bunu öğrenen Kutlug Murad

³⁴³ Munis, *a.g.e.*, s. 398.

³⁴⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 402–403.

³⁴⁵ Munis, *a.g.e.*, s. 408–409.

³⁴⁶ Munis, *a.g.e.*, s. 411–416.

İnak, Abdullah İnak'a kendisinin oraya geleceği mesajını gönderip hazırlık yapmasını istemiştir. Nihayet Kutlug Murad İnak şehre varmış ve Vali İnak'ın ikametgâhında kalmıştır. Abdullah İnak bu ziyaretin iyi bir amaçla olmadığını anladığı için şehirden gizlice ayrılp Buhara'ya gitmiştir. Bunu müteakip 1814 yılının Şubat-Haziran ayları içerisinde Buhara ile Hive arasında sürekli elçiler gelip gitmiştir³⁴⁷.

Rahim Han, Aral gölü çevresinde avcılıkla meşgulken çevre ülkelerden elçiler gelerek hükümetlerinin Hive'ye karşı dostluklarını bildirmişlerdir. Bunlar arasında Meşhed yöneticisi Muhammed Vali Mirza'nın, Buhara Emirinin ve Turbat valisinin elçileri yer almaktadır³⁴⁸. Bu sırada Horasan bölgesindeki Teke kabilesi 1816 yılında Hive'ye olan bağlılığını bozup, hanlığın kurallarını çiğneyerek isyan çölüne doğru ilerler. Bunun üzerine Rahim Han 28 Şubat 1816 tarihinde bizzat Horasan'a doğru yola koyulur³⁴⁹.

Teke isyancıları üzerine iki defa akın düzenleyen Hive savaşçıları kılıçla ve mızrakla bu isyancıların çoğunu öldürür. Geriye kalan kısım güçlkle dağlar arasına kaçıp kurtulur. Buldukları vadide isyancı topluluğun çevresini saran Hive kuvvetleri tüfek, kılıç ve mızrakla isyancıları yok eder³⁵⁰. Rahim Han bundan sonra bölgedeki Kızılbaşlar üzerine yönelir. O, Yomut ve Göklen askerleriyle birlikte Sultan Han'ı Kızılbaşlara karşı gönderir. Şiddetli mücadeleler sonucunda İranlıların büyük çoğunluğu öldürülür. Agahi'nin ifade ettiği üzere bu savaş sonucunda yeryüzü kanla boyanmıştır³⁵¹.

Rahim Han'ın Hive'ye döndükten sonra karşılaştığı bir diğer problem Merv bölgesinde yaşayan Türkmen isyancılarının Hive hanedanlığının koruması altındaki malları çalmak için harekete geçmesidir. Ceyhun nehrine doğru ilerleyen isyancılar nehir sahiline vardıkları zaman Sadvar bölgesindeki iki çobanı öldürmüş ve hayvanlara el koymuşlardır. Hazaresp'in valisi Kutlug Murad İnak bu hadiseyi öğrenince 100 kişilik bir kuvveti onların üzerine gönderir. Bu kuvvetler Türkmen isyancılarını yakalamayı başarmıştır³⁵².

³⁴⁷ Munis, *a.g.e.*, s. 416–420.

³⁴⁸ Munis, *a.g.e.*, s. 425.

³⁴⁹ Munis, *a.g.e.*, s. 430.

³⁵⁰ Munis, *a.g.e.*, s. 432–433.

³⁵¹ Munis, *a.g.e.*, s. 437–439.

³⁵² Munis, *a.g.e.*, s. 441.

Bir diğ er önemli hadise Teke Türkmenlerine karşı 200 askerden oluşan bölüğün gönderilmesidir. Bu birlik Merv Nehrinin aşağı tarafındaki Göktepe mevkinde konumlanmış ve buradaki Tekelilerden 20–30 tanesini öldürdüğü gibi kırka yakın kadın ve çocuğu da esir almıştır.

1816 tarihinde Soyun Bahadır Han'ın idaresindeki Hive kuvvetleri Kazaklara karşı sefer düzenlemişlerdir. 1817 yılında ise Hanlık Teke kabileleriyle mücadele içerisindedir³⁵³. 1818 yılında başlıca hedef Horasan bölgesinin fethidir. Bu amaçla Hive kuvvetleri üç kez Horasan'a sefer düzenlemiştir. Bunlardan ilki 18 Nisan 1818 tarihinde gerçekleştirilir. Rahim Han Hive'den beraberinde top ve cephanelik de getirir. Rahim Han'ın huzuruna gelen Akhal Tekelilerinden dört kişi ona hediyeler sundular. O da bu elçiler eşliğinde Teke şefine bir mektup göndermiştir. Bu sırada Tekeliler buldukları mevkiden ayrılarak Hive kuvvetlerine karşı yardım arayışlarına girer. Hiveliler her taraftan Teke Türkmenlerini sarar ve Yomut ile Çavdar Türkmenlerinin de yardımıyla onları yenilgiye uğratır³⁵⁴.

4 Ağustos 1819 tarihinde Sumbar Serdar idaresindeki seçilmiş 150 Hive savaşçısı devlet aleyhinde çalışan Kürtler üzerine harekete geçer. Hive kuvvetleri Kürt bölgesine vardığı zaman Kürt şefleri Hive Hanına itaat etmeyi kabul edip, Hana değerli cübbeler hediye ederek huzurunda etek öperler. Kürtlerin bu davranışları üzerine Rahim Han onları bağışlar³⁵⁵.

29 Kasım 1818 tarihinden itibaren dikkat çeken en önemli hadise gerek Yomut kabilesi gerekse diğ er Türkmen kabilelerinin desteğiyle Teke Türkmenleriyle gerçekleştirilen mücadelelerdir. Özellikle de Merv bölgesindeki Akhal Tekelileri bu dönemde devletin başını en fazla ağrıtan Türkmen uyuğudur³⁵⁶.

19 Ekim 1819 tarihinde Gürcistan ve Tiflis valiliğinden Nikolai Nikolaich isimli bir Rus elçisi Hive'ye gelir. Rahim Han bu elçinin karşılanması üzere iki kişiyi görevlendirir. Bunun dışında 12 Kasım 1919 tarihinde ise Kazak soylularıyla birlikte Can Gazi Töre İbn Şir Gazi Han, hanedanlık eşliğini öperek Rahim Hana saygısını gösterir. Şir Gazi Han, Rahim Han tarafından Kazak kabilesinin yöneticisi olarak atanır.

³⁵³ Munis, *a.g.e.*, s. 442, 444–456.

³⁵⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 459, 461, 465.

³⁵⁵ Munis, *a.g.e.*, s. 469–470.

³⁵⁶ Munis, *a.g.e.*, s. 475–481.

Rahim Han daha sonra Rus elçisini huzuruna kabul eder. Akabinde Yakup Bey ile Ish Nazar Shibirghan'ı Rus elçisinin yanına katarak elçinin ülkesine dönmesine müsaade eder.

10 Şubat 1820 tarihinde Rahim Han Deşt-i Kıpçak üzerine yeni bir sefere çıkar. Ordu, 14 Şubatta buzlanmış Amu Derya'nın üzerinden yürüyerek karşıya geçer. 25 Şubatta Hive kuvvetleri Yangi-Derya sahiline ulaşır. Onlar iyice yaklaştığı sırada Arang Gazi Han'ın liderliğinde Kazaklar buldukları bölgeyi terk ederler. Hive Hanı idaresindeki kuvvetler ise onları takip etmektedir. Bu takip sonucunda güzergâh üzerindeki Kazak kampları Hivelilerin saldırısına uğrar, bölgedeki Kazaklar ya öldürülür ya da esir edilir. Rahim Han Hive'ye döndüğünde Kürtlerin Hanı bir elçisini onun huzuruna gönderir. Aynı zamanda Kızılbaşlar karşısında hanlığı destekleyen Göklen Türkmenlerine mensup bir soylu da Hanı ziyaret eder.

Bundan sonraki gelişme Sarık Türkmenleri üzerine düzenlenen akındır. Bunun sebebi Sarık Türkmenlerinin Hive Hanına karşı saygıda kusur etmesi ve hanlığa karşı isyan girişiminde bulunmasıdır. İlk seferde Sarıklar buldukları yeri terk eder. Hive askerleri de onların hayvanlarına ve mallarına el koyar. 1 Temmuz 1820 tarihinde Yomut, Göklen, Çavdar, Yemreli ve Karadaşlı serdarları çok sayıda askerle Sarıklara karşı bir sefere çıkar. Bu bölük birkaç Sarık Türkmenini öldürüp çok sayıda deveye el koyarak geri döner. 13 Temmuz'da ise Yomutlardan oluşan askeri birlik Sarıklar üzerine yürür. Yomutlar Sarık Türkmenlerinden çok sayıda esir ve deve elde ederek seferlerini sonlandırır³⁵⁷.

1820 yılının en önemli hadisesi Buhara ile Hive arasındaki anlaşmazlıkların gün yüzüne çıkmasıdır. Seyyah Vámbéry de dönemin en önemli hadisesi olarak bu olaya işaret eder. Ancak o, Buhara seferinin sebebini Agahi'den farklı olarak Rahim Han'ın, Amu Derya'da boğularak ölen babası İltüzer Han'ın intikamını almak isteğine dayandırır³⁵⁸.

Buhara seferine giden süreci Agahi'den aktaracak olursak, Chomekey Kazakları arasındaki isyancılar Hive kurallarına aykırı icraatlarda bulduklarından Hive Hanı 1820 yılı içerisinde onları cezalandırmak üzere Deşt-i Kıpçak'a sefer için hazırlıklara

³⁵⁷ Munis, *a.g.e.*, s. 481–486.

³⁵⁸ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 353.

başlar. Bu sırada Merv bölgesindeki Tekeliler Hive topraklarında hırsızlık yapıp Hazaresp yakınında bir eve zorla girer. Bunun üzerine Hive Hanı ilk önce Merv üzerine sefere çıkmayı tasarlar. Merv meselesi dolayısıyla Buhara ile Hive arasında uzun süre mektuplaşmalar olur, elçiler sürekli gelip gider. Hive Hanı bir defasında Merv valisi Berdi Bey'i Buhara Hanı Mir Haydar Padişahi'ye elçi olarak gönderir. Berdi Bey bu ziyaretinde Mir Haydar'a Merv ve Deşt-i Kıpçak bölgesindeki gelişmeleri izah eder ve kendisinden Kazak ve Tekelilerin cezalandırılıp cezalandırılmamaları hususunda tavsiye almak istediğini bildirir. Bu durum karşısında büyük bir memnuniyet duyan Mir Haydar, Teke isyancıları üzerine sefere girişeceği ve Teke isyancılarının ele geçirdiği esirleri, hayvanları ve malları Hive'ye iade edeceğini Berdi Bey'e taahhüt eder. Elçiye büyük bir hürmet göstererek ülkesine geri gönderir.

Mir Haydar'ın tavsiyesini dikkate alan Rahim Han böylece Merv'e karşı sefer düzenlemekten vazgeçer ve Kazakları cezalandırmak üzere Deşt-i Kıpçak'a doğru yola koyulur. Bu sefer sonucunda Kazaklar yenilgiye uğratıldığı gibi bölgedeki Kazak otoritesi de yıkılır.

Bu sırada Mir Haydar'ın verdiği sözde durmadığı görülür ve Hive'den Buhara'ya bir elçi daha gönderilir. Mir Haydar bu elçiye alaycı bir şekilde Türkmenlerin korkusuz ve inatçı şahsiyetler olduğunu, herhangi birisi Türkmenlerin mallarını yağmalayacak olursa onların her yere dağılacaklarını ve bu şekilde Türkmen isyancılarını bulmanın imkansız olacağını söyler. Ayrıca Hive Hanı isterse onları cezalandırmak amacıyla sefere çıkabileceğini de sözlerine ekler.

Bu sözler karşısında çok sinirlenen ve çılgına dönen Rahim Han, Merv ülkesinin yıkılmasına ve Tekelilerin cezalandırılmasına karar verir. Ancak tehlikelerden sakınmak gayesiyle sabırla ve sessizce birkaç yıl bekler. Bu süre sonunda Akhul bölgesindeki Tekeliler ile dağ eteklerinde yaşayanlar üzerine sayısız sefer düzenler ve onlarla uzun süreli savaflara girişir. Nihayet dağınık Teke kabilesi mağlup edilir ve bölgenin şehir ve kaleleri ele geçirilir.

Kazaklarla mücadele ederek isyancıları yenen Rahim Han Harezmi bölgesinin tüm sınırlarında sükûneti ve huzuru sağlamak için Merv'deki Tekelileri cezalandırmayı istemektedir. Bu amaçla Tekeliler üzerine seferler için bir Yomut Bey'i olan Yar Kulu

Pehlivan, Yermeli liderlerinden Adı Vekil, Arap Serdar Ali ve Nadir Bey, Çavdar şeflerinden Safer Bey, Bayli Yüzbaşı ve Kurbal-Geldi'yi görevlendirir³⁵⁹.

Buhara Emiri verdiği sözde durmamakla birlikte Hive'nin Türkmenler üzerine akınları sırasında da onlara destekçi kuvvet gönderir. Mesela 10 Mayıs 1821 tarihinde Sakhar kabilesi üzerine saldıran Hive kuvvetleri karşılarında Sakharlar ile birlikte 500 kişilik Buhara ordusunu bulur³⁶⁰.

Bunun üzerine Rahim Han 17 Haziran 1821 tarihinde Bir Mangıt Beyinin idaresinde hazırladığı Hive ordusuna 7.000 kişiden oluşan Özbek, Yomut, Çavdar ve Yemreli askerlerini de ekleyerek Buhara seferine gönderir. Ancak bu kuvvetler yollarını kaybedip birkaç gün avare bir şekilde gezinirler. Bu sırada pek çok at ve 40 kadar kişi susuzluktan ölür. Bir kısmı ise Buharalıların eline geçer. Murat Serdar'ın idaresindeki 50 kişilik Hive kuvveti ise Buhara Hanlığının Hoca Kenefsi kalesine saldırır. 15 Buharalıyı öldürdüğü gibi çok sayıda mala da el koyar.

1821 yılının Ağustosunda Niyaz Bahadır idaresindeki Yomut askerleri Buhara'nın Eljik bölgesine akın yapmak üzere gönderilir. Bu sırada Mir Haydar Padişahi ise 200 Tacik süvarisinin başına Kurban Bay Toksaba'yı atayarak, Harezmi topraklarına akın düzenlemek ve hanlık sınırındaki göçmen ve çobanlara saldırmak amaçlı sefere gönderir. Buhara birliği Kızkale'de dinlenirken Hive ordusu bu mevkie varır ve onlar üzerine saldırır. Çatışma sonucunda Tacikli süvarilerden bir tanesi dahi hayatta kalmaz.

Bunların dışında Çavdar komutanlarından Bahadır Abdal, Safer Bey ve Bayli Yüzbaşı ile Karakalpaklar arasından Tölegen Yüzbaşı ve Töre Bey Yüzbaşı beraberlerinde çok sayıda askeri kuvvetle Buhara'ya doğru sefere çıkar. Vardanzi mevkinde pek çok Buharalı öldürülür ve 300 deve ele geçirilir. Vardanzi'den sonra geriye dönen Hive ordusu Buharalı kuvvetler tarafından takip edilir. Aniden Hive kuvvetlerinin karşısına çıkan Buharalılar mağlup olurlar³⁶¹.

10 Kasım 1821 tarihinde ise Rahim Bahadır Han'ın bizzat kendisi Buhara üzerine sefere çıkar. Amu Derya sınırındayken 20 kişiden oluşan Yomut, Teke ve Yemreli nökerlerini Amu Derya'nın ötesine Buhara'ya doğru gönderir. Hanın bunu

³⁵⁹ Munis, *a.g.e.*, s. 488–490.

³⁶⁰ Munis, *a.g.e.*, s. 492.

³⁶¹ Munis, *a.g.e.*, s. 494–496.

yapmaktaki amacı onların Buhara sınırından yakalayacakları bir esiri sorguya çekmektir. Nitekim bu askerler bir Buharalıyı yakalayarak Hanın huzuruna çıkarırlar. Bu sırada Mir Haydar ordusuyla birlikte Amu Derya'nın kuzeyinde ordugâhını kurar. Böylece iki taraf arasındaki mücadeleler resmen başlar. Hiveliler bir yandan Buhara ordugâhına saldırmakta diğer taraftan kendilerine yakın Buhara şehirlerine akınlar düzenlemektedir. Bu şehirlerden biri de Hayri-abat'tır. 31 Aralık 1821'de şehre giren Hiveliler Hayri-abat'taki tüm kadın ve çocukları esir alıp, hayvanlara ve mallara el koyar. Aynı gün Özbek, Çavdar ve Karakalpak askerlerinden oluşan bir bölük Buhara üzerine sefere çıkar. Toplam 4.000 kişiden oluşan bu birlik Amu Derya'yı geçer. Yomut Türkmenlerinden Murad Serdar'ın ölümünden sonra Rahim Han Burli'den ayrılır ve Sadvar mevkisine ulaşır. Burada Sarık kabilesinin lideri Rahim Hanın huzuruna çıkarak Hana bağlılığını bildirir. Akabinde Rahim Han Hive'ye geri döner. Amu Derya'yı geçen Hive birliği ise Vardanzi'ye kadar olan yerleri yağmalar.

1 Mart 1822 tarihinde 700 kişilik askeri birlik Buhara üzerine tekrar sefere çıkar. Karagöl bölgesine vardıklarında Buharalı kuvvetler geriye çekilirler. Bunun üzerine Hive Hanı merkeze geri döner. Ondan iki gün önce Buhara Emiri Mir Haydar tarafından Rahim Han ile görüşmekle görevlendirilen Padişah Hoca isimli bir elçi Hive'ye ulaşır. Bu kişi Rahim Han'a Mir Haydar'dan gelen mesajı iletacaktır. Bu mesajda Mir Haydar, kendisi Hitay Kıpçaklarına karşı seferdeyken ülkesine saldırılmaması durumunda amcası Rahim Han'a minnettar olacağını söyler.

Agahi Mir Haydar'ın bu mesajını dostluk çağrısı olarak izah eder. Rahim Han Buhara elçisi Padişah Hoca'yı huzuruna kabul etmez. Kendi adamları vasıtasıyla Buhara hanının mektubunu alır. Hive Hanının bu mesaj karşısında Mir Haydar'a gönderdiği mektup ise şunları içermektedir. *“Şu anda Recebin (Mart 1822) son günleri, Allahın izniyle 23 Şaban Çarşamba (14 Mayıs 1822) günü Hive'den yola çıkmaya ve Charjuy'a karşı hareket etmeye niyet ettik. Oraya vardıktan sonra Yüce Tanrının izniyle ya dostluk ya da düşmanlık belirginleşecektir.”*³⁶²

Rahim Han gerçekten 14 Mayıs 1822 tarihinde kalabalık bir orduyla Charjuy'a karşı sefer için Hive'den ayrılır. Sayyad havalisinde mola veren Rahim Han bu süre içerisinde Herat valisi Mahmud Şah tarafından gönderilen elçiyi huzuruna kabul eder.

³⁶² Munis, *a.g.e.*, s. 498–504.

Bu elçi Mahmud Şah'ın Hive Hanına karşı duyduğu dostluğu dile getirdiği bir mektubu hediyelerle birlikte Rahim Han'a sunar. Aynı zamanda Sarık kabilesinden birkaç kişi Hanın huzuruna çıkarak Merv'in fethedildiği haberini vererek içerisinde hanlık cübbesinin de yer aldığı çeşitli hediyeler sunar.

Sayyad'dan yola devam eden Rahim Han, 20 Mayıs 1822 tarihinde Muhammed Rıza Kuşbeyi'ni Hive'yi tehlikelerden korumakla görevlendirerek merkeze gönderir. Hive ordusu Yalanq-Senger (Keng-qayir olarak da bilinir) diye bilinen yerde kamp kurdukları zaman Hitay valisi Anna-Kulu Bey Parvanachi ile Kıpçak valisi Ma'mur Parvanachi'den birer elçi Hive ordugâhına gelir. Onlar Kıpçak ve Hitay'ın Rahim Han'a olan bağlılıklarını ve tabiiyetini açıklayan bir mesajla gönderilmişlerdir³⁶³.

31 Mayıs'da Kutlug Murad İnak komutasındaki çok sayıda kuvvet Darghan Ata mevkisinde Hive kuvvetlerine katılır. Haziran ayında Mir Haydar'ın oğlu Umar Han idaresindeki çok sayıdaki Buhara askeri Amu Derya kıyısında Hive ordusunun tam karşısında sıraya dizilmişlerdir. Hive kuvvetleri Buhara askerleri üzerine top atışlarına başlamıştır. Hiveliler bir taraftan da Charjuy kasabasını ele geçirmeye çalışmaktadır. Nitekim düşman kuvvetler yenilgiye uğratılmış ve Rahim Han Hive'ye geri dönmüştür.

1823 yılında Muhammed Rahim Han yine Buhara meselesini çözüme kavuşturma çabası içindedir. O, 1 Şubat 1823'de güçlü bir orduyla ve sefer için tüm gerekli hazırlıkları yaparak Hive'den ayrılır³⁶⁴. İki taraf arasındaki mücadeleler 1825 yılına kadar devam eder. Bu akınlar nedeniyle Buhara'da pek çok şehir ve halk yok edilir. Hiveliler, Buhara'nın çeşitli bölgelerine her ay üç veya dört kez akınlar düzenlemekte bölgeyi yağmaladıkları gibi mevcut halkı da öldürmektedirler. 1825 yılında hemen hemen bütün Buhara harap bir vaziyettedir. Nihayet Mir Haydar düşmanca tutumlar sergilemekten vazgeçer ve yeniden dost olma isteğini dile getirir. Ayrıca yaşanan olaylardan duyduğu pişmanlığı dile getirdiği bir özür mektubu gönderir. Bu mektupta Hive Hanından kafasında Buhara ile ilgili tüm düşmanca fikirleri silmesi ve Buhara ülkesine Hive askeri göndermemesini ister. Mektup Hive sarayına 17 Nisan

³⁶³ Munis, *a.g.e.*, s. 505, 506–507.

³⁶⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 513, 519.

1825 tarihinde ulaşır. Rahim Han, Buhara Emirinin isteğini kabul eder ve ona bunu belirten bir mektup gönderir. Mektubu ise Nur Bey isimli bir elçi Buhara'ya ulaştırır³⁶⁵.

Bu sırada hasta olan Rahim Han'ın durumu her geçen gün biraz daha kötüleşmektedir. Özellikle Buhara'ya Nur Bey'i gönderdikten sonra hastalık onu daha da zayıf düşürecektir. Uygulanan tüm tedavi çeşitlerine bünyesi cevap vermez ve 6 Mayıs 1825 tarihinde vefat eder³⁶⁶. Rahim Han arkasında yedi oğul bırakmıştır. Onların isimleri Ebul Gazi Allah Kulu Muhammed Bahadır Han, Rahman Kulu İnak, Huday Kulu Töre, Seyyid Mahmut Töre, Seyyid Ahmed Töre, Seyyid Muhammed Töre ve Tengri Kulu Töre'dir³⁶⁷.

Rahim Han saltanatı süresince ülke içerisinde kabilecilik anlayışı gütmemiş, mevcut tüm boyların gönüllerini kazanarak ülkedeki huzursuzluğa son vermiştir. Onun bu ılımlı tutumu çevre ülkelerde de etkisini gösterir. Mesela Merv bölgesi Türkmenleri 1822 yılında Buhara Hanlığı karşısındaki itaatine son vererek Hive hâkimiyetini tanır³⁶⁸.

Diğer örneğimizi İran'a tabi Türkmenler oluşturmaktadır. Rusya 1813 yılında Türkmen Reisi Sultan Han'a Ermeni bir tüccar göndererek Türkmenleri Rusya tarafına çekmeye çalışır. Ancak görüşmeler sırasında istenilen sonuca ulaşılamaz ve Türkmenlerin bir kısmı İran'a tabiiyetini devam ettirirken Sultan Hanın da başında olduğu diğer grup Hive egemenliğini tanır³⁶⁹ (Muhammed Rahim Bahadır Han'ın Resmi için bkz. Resim 8).

³⁶⁵ Munis, *a.g.e.*, s. 536–537. Vambery de Medrehim'in gerçekleştirdiği seferler sonucunda Buhara'ya büyük zayıf olduğunu söyler. Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 353. İki ülke arasında Buhara Hanının barış mesajlarıyla başlayan elçilik ziyaretleri Burnes tarafından farklı lanse edilmiştir. Seyyah pişmanlık bildiren ve ateşkes isteyen taraf olarak Hive Hanını göstermektedir. Ancak yukarıda da izah ettiğimiz üzere durum bundan farklıdır. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 384.

³⁶⁶ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 384.

³⁶⁷ Munis, *a.g.e.*, s. 537–538. Burnes Rahim Han'ın altı olduğunu söyler ve onların en büyüğü olarak Allah Kulu Han'ı gösterir. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 384.

³⁶⁸ Saray, "Hive Hanlığı", s. 168. Mehmet Saray Rahim Hanı ılımlı bir politika takip eden lider olarak tanıtırken Feridun Tekin özellikle Hive Hanlığı sınırlarını genişletme ve burada yaşayan kabileleri birleştirme hususunda Rahim Han için "sertliğe dayanan bir politika izlemiştir" der. Tekin, "Hive Hanlığı", s. 635. Rusya 1716–1717 yıllarında iki defa Hive Hanlığı üzerine sefer düzenlemiş ancak Rus askerleri başarısız olmuş ve Özbekler tarafından yakalanarak kılıçtan geçirilmişlerdir. Bu tarihten sonra Rusların Hive karşısındaki politikası Türkmen ve Kazak gruplarıyla anlaşarak Hiveli Özbekler aleyhinde harekete geçmelerini sağlamak olmuştur. Ali Suavî, *Hive Hanlığı ve Tuekistan'da Rus Yayılması*, Haz. M. Abdülhâlik Çay, Orkun yayınevi, İstanbul 1977, s. 23–24.

³⁶⁹ Suavî, *a.g.e.*, s. 24–25.

c) Allah Kulu Han

Muhammed Rahim Han'ın vefatından sonra yerine oğlu Allah Kulu Han geçer. O babasından bu hanlığı devraldığında Hive, komşu uluslar üzerinde güçlü bir nüfuz kurmuş olmakla birlikte hazinesi de tamamen doludur. Vámbéry'nin izah ettiği üzere Allah Kulu Han kendisine miras kalan bu güçlü ülkeyi koruma heyecanı ile farklı savaflara girişir. 1826 tarihinde Buhara Emiri değişir. Emir Nasrullah Buhara Hanlığı tahtına çıkan isimdir. Enerji dolu olan yeni Emir, babasının utanç verici bir şekilde mağlup edilmesinin öcünü alma yollarını araştırır. Nitekim Buhara ile Hive arasında savaş başlar ve Hive Hanı, Emir Nasrullah tarafından mağlup edilir.

Allah Kulu Han'ın hükümdarlığı sırasında en önemli amacı ülkesinin gücünü ve hazinesini korumaktır. Bu nedenle İran ve Hive arasındaki bölgeye yerleşen Türkmen aşiretlerini itaat altına almaya çalışır. Hive Hanlığı mevcut konumu sayesinde Türkmen aşiretler üzerinde hakimiyet kurabilmek hususunda İran veya Buhara'ya nazaran daha avantajlıdır. 1832 yazında Allah Kulu Han Hive'den Merv'e tüm askeri birliğiyle yürür ve Türkmen aşiretlerinin en büyüğü olan Teke kabilesinden (Tuka) vergi toplar. Ayrıca Salor Türkmen kabilesinin iskân ettiği Shurukhs ve Tuka'da gümrük daireleri kurdurtur ve buradan geçen kervanlardan vergi alır³⁷⁰.

Allah Kulu Han'ın saltanatı döneminde (1839) Rusların Orenburg'dan hareketle Hive üzerine bir çıkartması söz konusudur. Aynı zamanda onlar Buhara Hanlığını, Hive aleyhine kışkırtmakta iki ülke arasındaki dostluğu da baltalamaktadır. Gelen bilgilere göre Moskova'nın gücü 100 top ve 80.000'den daha fazla askerden oluşmaktadır. Allah Kulu Han idaresindeki Hiveliler Herat'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım talep etmişler ancak bu talepleri olumlu karşılanmamıştır. Nihayet yaklaşık 10.000 süvariden oluşan Hive kuvvetleri Hoca Niyaz Bey komutasında Ruslar üzerine sevk edilmiştir³⁷¹.

Burnaby, General Perovsky idaresinde gerçekleştirilen Hive seferinin amacını Hive memleketinin keşfedilmesi olarak açıklar³⁷². Perovsky komutasındaki Rus birlikleri Üghe ovasından Kongrat'ın 6 mil uzağındaki Atyolu gölüne kadar ki

³⁷⁰ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 385.

³⁷¹ Vambéry, *Travels in Central Asia.*, s. 353-354.

³⁷² Burnaby, *a.g.e.*, s. 250. Vambéry'nin seyahatnamesi başta olmak üzere birçok kaynakta Perovsky ismi "Perowszky" olarak da kaleme alınmıştır.

yolculukları sırasında oldukça zorlanırlar. Nihayet bu iki ordu karşı karşıya gelir ve savaş Rusların aleyhinde neticelenir. Mağlup olan Rusların bir kısmı Hazar'ın doğu sahillerine doğru kaçarken pek çoğu da Hivelilere esir düşer. Vámbéry Hive'de bulunduğu sırada bu savaştan sonra Hive'de kalan ve daha sonraki bir tarihte dinini değiştirerek Müslüman olan iki Rus askeriyle karşılaşır. Bu kişiler Han tarafından hediyelerle taltif edilip özgürlüklerine kavuşan hatta evlenmelerine dahi izin verilen Ruslardır³⁷³.

Allah Kulu Han, Ruslar karşısındaki bu zaferinden sonra Dövkara'nın yakın bölgelerinde siperler oluşturur. Ayrıca Hive birlikleri Hoca Niyaz Bey'in komutasında olmak suretiyle bölgeye yerleştirilir. Bu sırada Buhara-Hive savaşı devam etmektedir.

Allah Kulu'nun bir diğer faaliyeti Göklen Türkmenlerinin Hive Hanlığına tabiiyetini sağlamaktır. Akabinde bu Türkmenlerin yerleri değiştirilecek ve hanlık sınırları içerisinde başka bir yere yerleştirilecektir. Vámbéry bu geleneğin eski bir devlet politikası olduğunu söyler. Devletin amacı ise karışıklık yaratmasından şüphe duyulan grupların gözlem altında tutulmasını sağlamaktır. Nitekim Göklenlerin gönderildikleri yerde her türlü ihtiyaçları karşılanmaktadır³⁷⁴.

Burnes'ün Orta Asya seyahati sırasında Hive Hanlığının başında Allah Kulu Han bulunur. Burnes, seyahatnamesinde Rahim Han ve Allah Kulu Han hakkında kısa bilgiler sunmuştur. Buna göre Rahim Han, saltanatı süresince her zaman adaleti sağladığı gibi düşmanlarına karşı da zalimane bir tutum sergilemiştir. Nitekim hanlık onun döneminde büyük saygınlık kazanmış ve en güçlü dönemini yaşamıştır. Allah Kulu Han ise babasına nazaran daha müsamahakâr ve barışçıldır. Aynı zamanda o, hanedan üyelerini yok etmek yerine onlarla ittifak halinde olmayı tercih eden bir liderdir³⁷⁵.

³⁷³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 354. Ali Suavi, General Perowszky idaresindeki Rus birlikleri ile Hive arasındaki mücadelenin gerçekleştiği dönemde Hive Hanının, Rahim Kulu Han olduğunu söylemiş hatta onun ismini Rahman-kulu olarak zikretmiştir. İki taraf arasında antlaşmaya varılan tarih olarak da 1840 yılının Haziran ayını işaret etmiştir. Bu bilgi yanlıştır. Çünkü belirtilen tarihte Hive hanlığının başında Rahim Kulu'nun babası Allah Kulu bulunmaktadır. Ali Suavi'nin aktardığı bilgi için bkz. Suavî, *a.g.e.*, s. 26. Aksini ifade eden ve Allah Kulu Han'ın hakimiyet süresini 1825-1842 tarihleri arasında gösteren kaynaklar için bkz. Vambéry, *a.g.e.*, s.353-355, Saray, "Hive Hanlığı", s. 168, Togan, "Hârizm", s. 255.

³⁷⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 355.

³⁷⁵ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 383-384.

d) Rahim Kulu Han

1843 yılında devletin başına Rahim Kulu Han geçer³⁷⁶. O, ilk önce 10.000 çadırdan oluşan Hiveli kuvvetler ile birlikte Murgab nehrinin doğu sahilinde yaşayan Cemşid (Djemshidi) isimli İran kabilesi ile mücadele etmek durumunda kalır. Diğer taraftan Merv’de yaşayan Sarık Türkmenleri Özbeklerle mücadele etmeye başlar. Hanın küçük kardeşi Medremin İnak 15.000 kadar atlı birliklerle Sarık Türkmenlerinin üzerine gönderilir. Fakat Merv ile Hive arasında gerçekleşen zor yolculuk askerlerin güç kaybetmesine neden olacaktır³⁷⁷. Sarık Türkmenlerinden sonra Hazaresp üzerine harekete geçen Medremin İnak, şehri kuşatır. Mağlubiyeti kabullenen Hezarsp yöneticisi ile Hive Hanlığı arasında antlaşma yapılarak mücadeleye son verilir. Tam bu tarihlerde Rahim Kulu Han vefat eder.

e) Muhammed Emin Han

Şehzade Muhammed Emin 1845 yılında tahta çıkmıştır. Onun döneminde Harezmi Krallığı yeniden canlanır. Ülke hemen hemen 400 yıl önceki sınırlarına ulaşır. Hatta hanlık komşu bölgelerdeki tüm göçmenleri itaat altına alır. Böylece hem Hanın şöhreti hem de devletin gelirleri büyük artış gösterir.

Sarık Türkmenlerine karşı harekete geçen Emin Han Merv bölgesini de ele geçirir. Ancak Hanın merkeze dönmesi akabinde bu Türkmen kabilesi yeniden isyan çıkarır. Merv’in idaresi için görevlendirilen Hiveli komutan ve tüm askeri birlik isyan sırasında öldürülür³⁷⁸.

f) Seyid Mehmed Han

1855–1856 yılları arasında Hive tahtına iki Kongrat hanedan üyesi çıkar. Ancak her ikisinin de saltanatı çok kısa sürecektir. Bunlar sırasıyla Abdullah Han ile Kutlug Murad Han’dır. Sonuncusunun saltanat süresi sadece üç aydır³⁷⁹. Yomutlarla uzun süredir mücadele halinde olan Hive ordusu bu seferde Kutlug Murad idaresinde mücadeleye devam eder. Bu sırada Yomut kabilesi lideri hem Hive’ye tabi olacaklarına

³⁷⁶ Vambery Rahim Kulu Han’ın saltanat süresini 1841–1843 yılları arasında göstermektedir. Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 355.

³⁷⁷ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 356.

³⁷⁸ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 356–357.

³⁷⁹ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 358–359.

hem de tutsak ettikleri hanedan üyesini teslim edeceklerine dair söz verir. Kutlug Murad ve Mehter onun bu sözüne itimat ederler. Serbest bırakılan yeğenine sarıldığı sırada Kutlug Murad hançerle saldırıya uğrar ve yere düşer. Akabinde Mehter Hive surlarına çıkarak savaş ilan eder. Altı gün süren bu mücadeleler şehrin tüm sokaklarının kanla boyanmasına neden olur.

Ülke sekiz gün hansız kalır. Taht için ilk önerilen isim Seyid Mahmud Töre'dir. Yetenekli bir şehzade olmasına rağmen, uyuşturucuya olan düşkünlüğü onun önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle kendisi tahta çıkma hakkından feragat ederek küçük kardeşini destekler. Böylece 1856 yılının üçüncü Hive Hanı Seyid Mehmed Han olmuştur. 1864 tarihine kadar tahtta kalan bu şehzade için Vámbéry "*onun beceriksizliği çok iyi bilinmektedir*" der. Nitekim Seyid Mehmed Han'ın saltanat dönemi içerisinde ülke Yomutlarla gerçekleştirilen iç savaşlar sonucunda harap olmuştur. Ayrıca Yomutlar ve Özbekler birbirleriyle harp halindeyken karşılıklı iki tarafın kadın ve çocukları hızla köleleştirilmiş, Kitsdj'den Fitnek'e kadar tüm Hive yağmalanmıştır. Yomut-Özbek savaşı ülkede kolera, veba gibi salgın hastalıklara ve sefalete neden olduğundan barış yapılması gerekli görülmüştür. Bu tarihten sonra Hive üzerinde Rus nüfuzunu da hissetmek mümkündür³⁸⁰.

Hive 1717 ve 1839 yıllarında gerçekleştirilen Rus saldırılarını çok iyi bir şekilde bertaraf etmiş ve Ruslar uzun yıllar böyle bir şeye bir kez daha cesaret edememişlerdir. Ancak bu durum 1870'li yıllarda değişecek, 1873 yılında General Kaufman idaresindeki Rus birlikleri Hive üzerine harekete geçecektir³⁸¹. Nihayet fetihlere başlayan Rus orduları Ceyhun nehrinden 10 mil ve Hive'ye 40 mil uzakta bulunan Hazaresb şehrini hiçbir mukavemetle karşılaşmadan ele geçirir. Burası Hivelilerin birinci derecede önem verdikleri şehirlerdendir³⁸².

Rusların ilerleyişi sırasında Hive Hanı General'e ulaştırılmak üzere sefir vasıtasıyla bir mektup gönderip Rus askerlerinin Hive Hanlığı sınırlarına tecavüz ettiklerini ve bu duruma en kısa zamanda son verilmesini ister. Mac Gahan bu elçilerin sonuncusunun 10 Haziran'da yani Hive'ye 10 gün kala Ruslara ulaştığını belirtir. Han

³⁸⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 360–361.

³⁸¹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 68.

³⁸² Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 119.

elçi vasıtasıyla Kaufmann'a kendilerinin Ruslara zaten tabi olduklarını bu durumda Hive'ye girmemeleri gerektiğini iletir³⁸³.

Rus İmparatoru Hive seferi için ordusunu dört kısma ayırır. Oluşturulan bu cepheler Miralay Markosoff'un kumandasında Kafkas, Orenburg muhafızı olan Krysanovsky'nin vekili General Verevkin'in kumandasında Orenburg, Lamakin'in kumandasında Hazar Denizi sahilindeki Kindirli Körfezi ve son olarak General Kaufmann'ın kumandasında Taşkent cepheleridir. Ancak Kafkas cephesi planlandığı gibi gerçekleştirilemez. Miralay Markosoff, birliği ile birlikte geri çekilir. Bu durumu haber alan Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadır Han, General Kaufman'a karşı koyma fikrinden vazgeçer. O tüm cephelerden saldırarak Rusların Hive'yi kuşatacakları korkusuna kapılır³⁸⁴.

14 Mayıs tarihinde Orenburg birlikleri Hive sınırları dahilindeki Yeni Kale mevkesine varırken 1 Haziran'da ise Kaimakam Verevkin idaresindeki birlikler Hivelilerin terk etmiş oldukları Kongrad kasabasına ulaşır. Verevkin burayı zapt edip bir miktar Kazak askeri bıraktıktan sonra Hive'ye doğru hareket eder³⁸⁵.

General Kaufmann 26 Mayıs'da Kara Baylı mevkesine ulaşır. Burdan itibaren yolculuğu sırasında birçok defa Hive birliklerinin saldırısına maruz kalacaktır. Yalnız kullandıkları silahların eski ve kullanışsız olması Hivelilerin başarısını engeller. Mangıt kasabasında Rus ordusu Hiveli süvarilerden mukavemet görünce kasabayı kuşatmakla kalmaz, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere mevcut ahaliyi katleder. Hiveliler tüm zayıyata rağmen yine de Rusları durdurmaya çalışmış ancak Rus toplarının şiddetine dayanamayıp her defasında geri çekilmişlerdir. 9 Haziranda Hive üzerine hareket eden Rus birlikler şehir kalesinin yakınına geldiklerinde iki taraf arasında savaş başlamıştır. Bu mücadelede üstün taraf Ruslardır. Hive Hanı her mağlubiyetten sonra ateşkes istemekte ancak karşı taraf bunu kabul etmemektedir³⁸⁶.

Rahim Han, Hive Rus istilasına uğradığı vakit buradan uzaklaşarak Türkmen kabilelerine sığınır. Hive halkı onun yerine Rahim Han'ın kardeşi Seyyid Ahmet Atacan Tura'yı lider seçer. Bu sırada Rahim Han'ın amcası Seyyid Ahmet Tura'nın liderliğe

³⁸³ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 122.

³⁸⁴ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 123–124.

³⁸⁵ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 126–129.

³⁸⁶ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 133–146.

soyunması halk arasında ikilik yaşanmasına neden olur. Kısa süre sonra da Ahmet Tura şehri Ruslara teslim eder³⁸⁷.

General Kaufman Seyyid Muhammed Hana mektup yazarak ondan şehre geri dönmesini ister. 14 Haziran'da Hive'ye gelen Bahadır Han General Kaufman tarafından yeniden ülkenin başına geçirilir. Kaufman Hanla görüşmesi sırasında ülkenin kuşatılma sebebini "Rusya Devletinin gücünü ve şanını göstermek" şeklinde açıklar³⁸⁸.

Ruslar bundan sonra Türkmenler üzerine harekete geçecektir. Bunun iki sebebi bulunmaktadır. İlki Hive seferi sırasında Türkmenlerin Rus birliklerine saldırımları diğeri Türkmenlerin ileride Rusya için büyük bir problem teşkil edeceği düşüncesidir³⁸⁹. 1873 tarihindeki bu Rus istilası sonucunda Hive Hanı ile Ruslar arasında on sekiz maddeden oluşan bir antlaşma imzalanır. Antlaşmaya göre Hive Hanlığı Rusya İmparatorluğuna tabi olacaktır ve diğeri Türkistan Hanlıklarıyla ittifak edemeyeceği gibi Rusya'nın Taşkent Valisinden izin alınmadığı müddetçe onlarla harbe de giremeyecektir. Ceyhun nehri üzerinde gemi ve kayık işletmesi sadece Rusya Devletine ait olup Hive ve Buhara ahalisinden birisi bu imkândan yararlanmak isterse Rusya'nın Orta Asya Valisinden ruhsat belgesi almak ve gemisine Rus bayrağı çekmek mecburiyetindedir. Rus tüccarlar Hive Hanlığının sınırları içerisinde serbest hareket edebilecektir. Hive'de bulunan tüm esirler serbest bırakılacağı gibi bir daha bu tür faaliyetler içerisine girilmeyecektir. Bu durum bizzat Hive Hanı tarafından kontrol edilecektir. Ayrıca Hive Hükümetinin kötü idaresinden dolayı sevk edilecek Rusya askerinin toplam masrafı için de Hivelilerden 2.200.000 ruble tazminat alınacaktır. Bu tazminatın bir miktarı tek seferde Hive Hanından alınacaktır. Geri kalan kısmı ise belirli aralıklarla ve % 5 faiz uygulanarak Hive hükümetinden temin edilecektir³⁹⁰.

General Kaufman'ın Hive Hanıyla anlaşmaya vardığı bir diğeri husus Hanlık sınırlarındaki tüm köy ve kasabalarda yer alan esirlerin serbest bırakılmasıdır. Bu karar 24 Haziran tarihinde uygulamaya geçmiştir. Mac Gahan bu sırada ülkede 27 bin İranlı esirin bulunduğunu ve Hanın hizmetinde 1500 kadar esirin görev yaptığını açıklar³⁹¹.

³⁸⁷ Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 133-134.

³⁸⁸ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 165-167.

³⁸⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 208-214. Rusların Türkmen ülkesini istilası hakkında bkz. Mehmet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 596-606.

³⁹⁰ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 253-256.

³⁹¹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 189.

Antlaşmanın yapılmasıyla General Kaufmann idaresindeki Rus birlikleri 24 Ağustos tarihinde Taşkend'e doğru hareket etmek üzere Hive'den ayrılır³⁹².

B. Buhara Hanlığı

19. yüzyılda Mangıt hanedanlığı tarafından yönetilen Buhara Hanlığı Zerefşan, Kaşga-Derya ve Surkan-Derya vadileri ile çevrilidir. Ülkenin % 55'ini Özbekler %33'ünü Tacikler ve % 10'unu Amu Derya boyunca yaşayan Türkmenler oluşturmaktadır. Geriye kalanlar ise çeşitlilik arz etmekle birlikte en başta Buhara Yahudileri gelmektedir.

A.Burnes, Buhara Hanlığı için *“Türkistan topraklarının bir kısmını oluşturmakta olan Buhara, çölle çevrilen küçük bir alanda tek başına kalmış bir hükümdarlıktır.”* der³⁹³. 1830'lu yıllarda merkezi Buhara olan Hanlığın kuzeyinde Aral Denizi ve Sir Derya, doğusunda Hokand ülkesi, güneydoğusunda ise Amu Derya bulunur. Ülke doğu istikametinde yüksek Pamir dağlarının uzantısı olan dağlara doğru uzanır. Bu tarihte Buhara'nın Belh, Andkho ve Maimuna³⁹⁴ eyaletleri üzerinde üstünlüğü olduğunu görüyoruz. Şehrin batısından bir günlük yürüyüş sonrasında varılan Harezm çölü Buhara'yı Hive'den ayırır. Seyyah bu sınırların hükümdarlığın en geniş sınırları olduğunu söyler. Tüm ülke, 36 ve 45 kuzey enlemlerinde 61 ve 67 doğu boylamlarında yer alır.

Buhara Hanlığını oluşturan başlıca bölgeler ve şehirler Karakol, Buhara ve çevresindeki yerleşim birimleri, Kermina (Kirman), Kutta Kurghan (Meeankal), Beş tomunlu Semerkand, Cizak, Kurşe, Amu Derya sahilleri (Lubiab) ile Belh (Balkh) nehri ve onun güney kıyısındaki vilayetlerdir³⁹⁵.

³⁹² Rusların Orta Asya politikasını Mac Gahan farklı nedenlere dayandırır. Bunlar; Hivelilerin Rusları esir etmeleri ve kervanlarına zayıat vermeleri gibi tahrik edici sebepler ile Rusya'nın yayılmacı siyasetinden kaynaklanan politik unsurlardır. Nitekim Rus hükümeti Orta Asya'daki sınırlarını bir taraftan Ceyhun nehrine diğer taraftan Buhara sınırına kadar genişletme düşüncesindedir. Bunların yanı sıra önemli bir diğer unsur Deli Petro'nun vasiyetnamesinde belirtilen Hindistan'dır. Ancak bu aşamada Hindistan üzerine sefere çıkmak Rusya için mümkün değildir. Rusya Hindistan seferi öncesinde İngiltere ile Avrupalı Devletlerden biri arasında anlaşmazlık yaratarak İngiltere'nin buraya olan ilgisini dağıtmalı, Buhara ve Hokand Hanlıkları ile Kerki'yi zapt ederek buraları kontrolü altında bulundurmalı ve ordunun sevk ve ihtiyaçlarının nakli için Samarra'dan Semerkand'a kadar demiryolu inşasını tamamlamalıdır. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 257-262.

³⁹³ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 153.

³⁹⁴ Bu üç eyalette günümüzde Afganistan sınırında bulunmaktadır.

³⁹⁵ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 153-155.

Bu yüzyılda ülke merkezileşmiş bir yönetim yapısına sahipse de Hanlık vilayetlerinden Gissar, Şehr-i Sebz, Kitab özellikle de kendi hâkimiyetini ilan eden Dervaz, Karşi ve Karategin'in Buhara Hanına düzenli olarak vergi ödeme zorunluluğu yoktur. Bunlar sadece belli dönemlerde Hana hediyeler sunarlar³⁹⁶.

a) Mir Haydar

1800–1826 tarihleri arasında hüküm süren Mir Haydar, babası Şah Murad'ın merkezi otoriteyi güçlendirme politikasını devam ettirir. Bu amaçla ilk önce tahtta hak sahibi akrabalarının birçoğunu öldürerek rakiplerini ortadan kaldırıp taht kavgalarını engeller. Akabinde diğer Batı Türkistan hanlıkları ile bölge hâkimiyetini sağlama düşüncesiyle mücadelelere girişir. Hive Hanlığıyla mücadelelerin³⁹⁷ yanı sıra Hokand Hanlığı ile de savaşlar aralıksız devam eder. Bu arada Mir Haydar'ı içeride meşgul edecek bir problem ortaya çıkacaktır. Bu problem Semerkand ile Buhara arasında yaşayan Özbek soyundan Hitay-Kıpçakların devlet için talep edilen vergilerden şikâyet ederek isyana kalkışmalarıdır. Hive Hanlığının desteğini alan bu isyan hareketi 1821 tarihinde başlayıp 1826 tarihine kadar sürmüştür³⁹⁸. 1825 yılında Mir Haydar Han isyancılara kişisel dokunulmazlık hakkı vereceğini söyler. Bunun üzerine onlar ellerindeki kaleleri teslim ederek ayaklanmaya son verir³⁹⁹. 1826 tarihinde isyancılar Semerkand'da tekrar ayaklanmışsada onların bu hareketi başarısızlıkla sonuçlanır. Bu dönemde askeri girişimler için önemli ölçüde masrafta bulunduğu gibi haremle ilgili olarak da harcamalar yapılır⁴⁰⁰. Burnes “Müslümanların Fatihi” unvanını taşıyan Mir Haydar'ın saltanatı süresince İslami fütuhatlarla uğraşmadığını daha çok çağının ahlaki kurallarını geliştirme ve ıslah etmekle meşgul bulunduğunu söyler. Nitekim onun mutaasıp bir lider olması ve İslami kaidelere ehemmiyet vermesi dolayısıyla bu dönemde Buhara'da İslami yönetim ağırlık kazanmıştır⁴⁰¹.

b) Nasrullah Han

Haydar Han'ın ölümünden sonra çocukları arasında başlayan taht mücadeleleri kısa sürede iç savaşa dönüşür. İlk olarak hanlığını ilan eden Emir Hüseyin, sadece elli

³⁹⁶ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 3-4.

³⁹⁷ Hive-Buhara mücadelesi ile ilgili olarak bkz. İkinci Bölüm “XIX. Yüzyılda Hive Hanlığı”.

³⁹⁸ Spuler, *a.g.m.*, s. 485.

³⁹⁹ Alpargu, *a.g.m.*, s. 568.

⁴⁰⁰ Spuler, *a.g.m.*, s. 485.

⁴⁰¹ Burnes onun için “*devlet yöneticisinden ziyade dini bir liderdir*” der. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 358-360.

gün tahtta kalabilmiştir. Onun öldürülmesiyle yerine kardeşi Ömer Han geçer. Dönemin Kuş Beyi yani veziri ise Ömer Han'dan daha büyük olan Nasrullah diğer adıyla Bahadır Han'ı desteklemektedir. Bu desteğe güvenen Nasrullah Han ilk olarak Semerkand şehrini ele geçirir. Akabinde Buhara üzerine yürüyerek kanalları ve suyu şehre ulaştıran su yolu kemerlerini hâkimiyeti altına alır. İki aya yakın bir kuşatmadan sonra şehir Nasrullah Han'ın yönetimi altına girer.

1826–1860 yılları arasında hüküm süren Nasrullah Han kardeşi Ömer'i hapse attırılmışsa da o kısa sürede hapisten kaçmayı başarır. Belh ve Meşhid'i gezdikten sonra Hokand'da koleradan ölen Ömer'in cesedi defnedilmek üzere Buhara'ya getirilir. Nasrullah Han bundan sonra daha fazla mukavemetle karşılaşmaksızın hâkimiyetini kurar ve bu hâkimiyetini her türlü tehlikeden uzak tutmak gayesiyle şehzade Ömer taraftarlarından otuz kişiyi idam ettirir. Kendinden küçük üç kardeşini de önce Amu Derya sahilinde yer alan bir malikâneye gönderir. Ancak aleyhine entrikalar çevirecekleri korkusuna kapılarak öldürülmelerini emreder⁴⁰².

Çağdaş seyyahlar tarafından zalim bir yönetici olarak tanıtılan bu yeni Buhara Hanı, saltanatı süresince ordusunu güçlendirmiş, mevcut silahlarını ağır toplarla desteklemiştir. Bunun nedeni Hokand başta olmak üzere komşu ülkelere gerçekleştirmek istediği seferlerdir⁴⁰³. Hanın ilk saltanat yıllarında Buhara Hanlığı kuzeyde Harezmi'ye kuzeybatıda Hazar'a, batıda ise Horasan içlerine doğru genişleme kaydeder. Batıda Hive, Buhara'ya karşı büyük bir husumet taşıırken güneyinde ise Kunduz yönetimi düşmanca tutum sergilemektedir. Bunun yanı sıra onun dostça geçindiği devletler de vardır. Bunlar Çin, Kabil ve Türkiye'dir ve bu ülkeler Buhara'ya büyükelçiler gönderirler⁴⁰⁴. 1842–1846 yılları arasında Hive ile mücadelelere girişen Nasrullah Han saltanatı süresince durmaksızın Şehr-i Sebz yönetimi ile savaşır. Ancak sadece onun öldüğü yıl olan 1860'da başarı sağlanabilir. Şehr-i Sebz'in yanı sıra Afgan Türkistanı ve Belh'de de Buhara kuvvetleri mücadele halindedir. Geçici süreyle Merv'i ele geçiren Afganlılar, 1849 yılında ise Belh'e hâkim olurlar.

⁴⁰² Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 360-361.

⁴⁰³ Spuler, *a.g.m.*, s. 485

⁴⁰⁴ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 362, 377-378.

c) Muzaffereddin Han

1860 yılında hanlığın başına Nasrullah Han'ın oğlu Muzaffereddin geçer⁴⁰⁵. Saltanatının başlarında Hokand ile mücadelelere devam eden Buhara Hanı 1865 yılında Taşkent üzerine başarısız bir sefer gerçekleştirir. Kısa bir süre sonra da Şehr-i Sebz tamamen Buhara Hanlığının hâkimiyetinden çıkar⁴⁰⁶.

1885 yılına kadar hanlığın yönetimini elinde bulunduran Muzaffereddin Han'ın karşılaştığı en büyük problem, Rusların Batı Türkistan politikasını uygulamaya geçmesidir. 1840 ve 1850'li yıllarda Rusların bu bölgedeki hedefleri hem siyasi hem de ekonomiktir. Bu sırada Ruslara karşı herhangi bir düşmanca hareketten sakınan Buhara ve Hive son dönemlerde hâkimiyetlerindeki Kazakların Sır Derya boyunca seyahat eden Rus kervanlarını yağmalamasını engellemeye çalışmışlardır⁴⁰⁷.

Rusya 1853–1864 yılları arasında Batı Türkistan seferleri için hazırlık yaparak geçirir. Becker, Rusya'nın burayla ilgili temel problemini sınırlarının müdafaası olarak açıklar. Gerçekte ise 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın hedefi Türkistan ve Taşkent'in işgal edilmesidir. 1858 yılına kadar Rusya'nın bu politikası ile ilgili iki çekincesi söz konusudur. Bunlar bölgede kendi çıkarlarını gözeten İngiltere ile hanlıklarla müttefik halinde olan Osmanlı'dır. Rusların bu devletler karşısında duyduğu korku 19. yüzyılın ikinci yarısında zayıflar. 1855–1881 tarihleri arasında Rus hükümetinin başında bulunan İmparator II. Alexander, 1858 yılında General Ignatiev idaresinde Buhara ve Hive'ye asker sevk eder. 1861'de Batı Türkistan vahasına doğru askeri harekâtı yeniden başlatmak üzere Rus yönetiminde iki önemli değişiklik meydana getirilir. Bunlar, D.A.

⁴⁰⁵ 1863 yılında Buhara'da bulunan Vámbéry, Muzaffereddin Han'ı dini ve ahlaki kanunları dikkatle uygulayan, adaletli, iyi niyetli ve kibar birisi olarak tanıtır. Gençliğinde Karşı ve Kerminah'de vali olarak görev yapan Han bu sırada 42 yaşındadır. Siyasi anlamda babasının izinden giden Han için Vambéry "takva sahibi bir Müslüman ve Molla olarak ülke içerisindeki her türlü yeniliğe karşı çıkmakta, yararına inansa dahi yine icatların ülkede yerleşmesine izin vermemektedir" der.

Buhara halkı Emir'in uygulaması sonucu lüks sayılabilecek eşyalar kullanmaz, pahalı ticari ürünlerle tanışamazlar. Ayrıca her türlü israf yasaktır. Hanın dört yasal eşi 20 kadar da cariyesi vardı. Yasal eşleri Buhara'nın yerlisi iken cariyelerini kölelerden seçerdi. On tanesi kız altı tanesi erkek olmak üzere toplam on altı çocuğu vardı Hanın erkek çocuklarına "Töre", kız çocuklara "Prenses" denilirdi. Kızlarından ikisini Serepool ve Aktche valileriyle evlendiren Muzaffereddin Han bu şehirlerin Afganlıların eline geçmesiyle damatlarını ülkesinde misafir etmekteydi. Vámbéry, Buhara'dan Semerkand'a doğru yol alırken burada yaşayan yoksul halkın Buhara Emiri'nin kahramanca faaliyetlerini duydukları zaman mutlu olduklarını ve tüm dünyanın Osmanlı Sultanı ile Buhara Emiri arasında taksim edildiğine inandıklarını söyler. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 187–189, 201.

⁴⁰⁶ Spuler, *a.g.m.*, s. 485–486.

⁴⁰⁷ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Harvard University press, USA 1968, s. 13.

Miliutin'in, Harbiye Nezaretinin başına getirilmesi ve Ignatiev'in Dışişleri Bakanlığı Asya departmanlığına atanmasıdır.

1861'in sonlarında Orenburg genel valiliğine getirilen General A.P. Bezak'ın önerisi üzerine Türkistan ve Taşkent'in işgaline ve Yeni Sibirya'nın sınırlarının belirlenmesine karar verilir. Bu öneri maliye, dışişleri bakanlığı ve diğer yöneticilerin toplandığı bir komite tarafından değerlendirilir ve Haziran 1863 tarihinde Suzak kalesinin fethiyle işgale başlanır. 22 Kasım 1864 Çimkent'in ele geçiriliş tarihidir⁴⁰⁸.

Rusların bundan sonraki hedefi Taşkent'i Hokand'dan ayırarak bağımsız bir Taşkent yaratmaktır. Şehir bu yüzyılda büyüklük ve ticari önem bakımından Buhara'ya rakip tek yerleşim birimidir. 1864 yılı boyunca Rusların, Hokand Hanlığının kuzey yakasını kısmen işgal etmesine yönelik faaliyetleri Şubat 1865 tarihinden itibaren Taşkent'e yönelmiştir. 17 Haziran 1865 tarihinde ise şehir Rusların eline geçmiştir.

Taşkent'in Rusların eline geçmesinden önce Hokand'a saldıran Muzaffereddin Han burayı işgal eder. Ancak Hüdayir Han'ı Hokand tahtında bırakarak geri çekilir. Akabinde Rus İmparatoru II. Alexander'a bir mektup gönderir. Bu mektupla Rusya-Buhara sınırının Chirchik nehri olarak belirlenmesi yönünde bir istekte bulunur. İki taraf arasında elçilerin gidip gelmesi ve mektuplaşmalar bir süre devam eder. Fakat Buhara'daki Rus esirler yüzünden çıkan anlaşmazlık 12 Ocak 1866 tarihinde Rusların Buhara seferine çıkmasına neden olur. Muzaffereddin Han, Hive ve diğer Türkmen kabileleri ile görüşmelere başladığı gibi bir yandan da askeri birliğini toplar. Chinaz'daki Rus kampına askerleriyle birlikte varan komutan Romanovskii burada Buhara'dan gelen bir Rus elçisini kabul eder. Elçinin ulaştırdığı mektupta Muzaffereddin Han ısrarla Rusların Sir Derya ötesine çekilmelerini istemektedir. Ancak bu isteği kabul edilmez ve Rus birlikleri Hocent'den yola çıkarak Buhara'ya doğru ilerler. 1866 yılının Ekim ayında Ruslar Uratepe'yi, Cizak'ı ve Yani Kurganı ele geçirir⁴⁰⁹.

Bu yenilgiden sonra daha dikkatli davranan Buhara Hanı 1867–1868 yıllarında savaş hazırlıkları için tüccar ve mollalardan acil savaş vergisi alır. Bu kez Rus ordusunun başında General Kaufman yer almaktadır. Rus birlikleri 2 Mayıs 1868'de

⁴⁰⁸ Becker, *a.g.e.*, s. 14-17.

⁴⁰⁹ Becker, *a.g.e.*, s. 25-36.

Buhara birliklerini mağlup etmeyi başarır ve bu tarihte iki taraf arasında anlaşma yapılır⁴¹⁰. 1868–1917 yılları arasında Rusya'nın bir parçası olan Buhara, Avrupa'nın bölgedeki ileri karakolu olmuştur ve onun bundan sonraki kaderini St. Petersburg, Londra, Paris ve Berlin liderleri kararlaştıracaktır⁴¹¹.

C. Hokand Hanlığı

19. yüzyılda Hokand Hanlığı Fergana vadisi merkez olmak üzere Margelan, Andican, Kokand ve Namangan bölgeleri üzerine kuruludur ve yönetimde Ming hanedanlığından Alim Han yer almaktadır⁴¹².

a) Alim Han

1798 yılında babası Narbuta Bey'den bağımsız ve az çok merkezileşmiş bir hanedanlığı devralan Alim Han bu sırada Buhara Hanlığına karşı meydan okuyabilecek güçtedir. Ancak içeride kendisine karşı isyan eden beylere karşı ilk önce hâkimiyeti sağlamalıdır. Bunlar arasında İsfere şehrinin beyi ile Çuş şehrinin yöneticisi yer alır⁴¹³.

Otoritesini kurduktan sonra Buhara'ya yönelen Alim Han, gerçekleştirdiği Buhara seferi sonucunda Uratepe, Hocent, ve Taşkent'i ele geçirir. Bu tarihten sonra Buhara'nın en önemli dış politikalarından biri Hokand'ı egemenliği altına almaktır. Alim Han'ın güçlü bir hanedanlık kurmak arzusu onu rakipleri karşısında daha acımasız kılar. O, saltanat süresi içerisinde düzenli olarak sürdürdüğü seferler neticesinde çok miktarda para ve esir ele geçirir⁴¹⁴. Barthold Taşkent'in fethinden sonra Hokand Hanı ile Buhara Hanının nüfuzlarının birbirine hemen hemen denk olduğunu söyler⁴¹⁵. Alim Han Kazakların idaresindeki Ulu Cüz Hanedanlığının sınırları içerisinde yer alan Sayram, Şımkent şehirleri ile çevresine ve Talas ırmağı vadisine de hakim olur⁴¹⁶.

⁴¹⁰ Becker, *a.g.e.*, s. 39-41.

⁴¹¹ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 5.

⁴¹² Holdsworth, *a.g.e.*, s. 5.

⁴¹³ Alpargu, *a.g.m.*, s. 572.

⁴¹⁴ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁴¹⁵ Barthold, "Hokand", s. 554.

⁴¹⁶ Ferhat Tamir, "Kazak Hanlığı", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye yay., C.8, Ankara 2002, s. 655.

b) Ömer Han

1810 tarihinde tahta çıkan Ömer Han, Hokand tahtını korumak için sürekli olarak rakipleri ile mücadele etmek durumundadır. Bunlar arasında kuzey-batı steplerinde yaşayan yarı göçebe Kazaklar da vardır. Bölgedeki Kazak liderleri, Ömer Han döneminde sürekli isyanlar çıkarmıştır⁴¹⁷. Nitekim o, Türkistan şehrini ele geçirerek Orta Cüz'deki Kazak Hanlığı yönetimine son verir⁴¹⁸. 1814 yılında gerçekleşen bu başarılarından sonra Ömer Han "Emirü'l Müminin" unvanını alır. Alim Han döneminde olduğu gibi bu dönemde de Uratepe, Ruslarla Hokand Hanlığı arasındaki anlaşmazlığın ve mücadelelerin sebebi olmuştur. Hanın içteki siyaseti ülkedeki nüfuzlu Özbek ailelerini bertaraf etmeye dayanmaktadır. Bu amaçla Kara-tigin, Darvaz başta olmak üzere başka ülkelerin dağ halkından ücretli askerler toplayarak Özbek ailelerine savaş açar. Hanın bu politikası kendisinin uzun yıllar "zalim" olarak adlandırılmasına neden olur. 1810 senesi itibariyle tahta çıkan Ömer Han iç ve dış siyasetin yanı sıra ülkesini mamur hale getirmeye çalışır. Günümüze kadar varlığını sürdüren Medrese-i Cami binasını inşa ettirip, Andican'ın batısında yer alan Şehr-i Han kasabasını kurar⁴¹⁹. Saltanatı döneminde adına para da bastıran Ömer Han'ın yönetiminde Hanlık tek bir yönetim altında toplanarak en güçlü dönemini yaşar.

c) Muhammed Ali (Madali) Han

1821 tarihinde Ömer Han'ın yerine geçen Madali Han otoriter bir hükümdardır⁴²⁰. O tahta çıktığında 12 ya da 14 yaşında olmalıdır. Saltanatının ilk yarısında güneyde yer alan Kara-tigin, Darvaz ve Kulab bölgelerini ele geçirmiş ve kuzey-doğuda Kara-Kırgızların büyük ordası ile orta ordasının bir kısmını vergiye bağlamıştır. Madali Han, Hokand ile birlikte Taşkent şehrini de mamur hale getirmiştir. Hatta 1835 tarihinden itibaren Hanlığın kuzey eyaletlerinin idaresini Taşkent Beylerbeyine bırakacaktır⁴²¹.

Shehidan'da Ruslara yenilen Madali, 1839 tarihinde saldırgan bir tutum takınmayı tercih ederek Buhara ile mücadele kararı alır ve Buhara sınırındaki Uratepe bölgesine doğru yola koyulur. Mehmet Ali Han Çizek ve Semerkand'ı tehdid ettiği

⁴¹⁷ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 6.

⁴¹⁸ Tamir, *a.g.m.*, s. 655.

⁴¹⁹ Barthold, "Hokand", s. 554-555.

⁴²⁰ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 6.

⁴²¹ Barthold, "Hokand", s. 555.

sırada Buhara Emiri Özbek süvarileri ve 300 kişilik yeni oluşturulmuş yedek askerlerle Hokand askerlerine doğru yürüyüşe geçer. Nasrullah Han, Uratepe'yi ele geçirmiş ancak halka karşı kötü muamelesinden dolayı burada tutunamayarak Buhara'ya geri dönmüştür. Bu sırada Mehmet Ali Han idaresindeki Hive birlikleri Buhara garnizon kuvvetleri üzerine saldırıp tüm askerleri katletmiştir.

Nasrullah Han bunun üzerine tekrardan Uratepe üzerine harekete geçer. Mehmet Ali Han ise geri çekilir. Uratepe halkı Emir'e karşı duydukları korkudan dolayı onu iyi bir şekilde karşılar⁴²². Onun saltanatı Hokand Hanlığının 1842 tarihinde Emir Nasrullah idaresindeki Buhara güçleri karşısında yenilgiye uğraması ile sona erer⁴²³.

d) Şir Ali Han

Madali'den sonra boşalan Hokand tahtının akıbeti bir süre belirsiz kalmıştır. Fergana halkı Mangıt sülalesinden birinin başa geçmesini istememektedir. Bu nedenle Alim Han ve Ömer Han'ın amca çocuğu olan Şir Ali Han'ın çevresinde toplanmışlar ve Hokand Hanlığını yeniden ele geçirmişlerdir⁴²⁴. 1840'lı yılların başında Hokand'ın mücadele halinde olduğu ve ilk zaferini elde ettiği rakibi Kıpçaklardır. Hokand gibi Taşkent'te 1846 yılında iç huzursuzluklar yaşamaktadır. Buradaki huzursuzluğun kaynağı esnaftır. Onların Hokand Hanına isyan etmesinin sebebi devlete ödedikleri vergiye ek olarak kendilerinden altın para ve hayvan derisi talep edilmesidir. Netice itibarıyla Taşkent yöneticisi tekrardan Hokand Hanına bağlılığını ifade edecektir⁴²⁵.

Hokand ile Buhara Hanlığı arasında Emir Nasrullah (1826-1860)'ın saltanat döneminde savaş cereyan eder. Aslında iki ülke arasındaki düşmanlık çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bunun sebebi Şibani ailesinin Kıpçakların elinde bulunan bazı şehirler istisna tutulmak kaydıyla Türkistan ve Hokand'da pek çok yeri Buhara Hanlığı sınırlarına dahil etmesidir.

⁴²² Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 389-391.

⁴²³ 19. yüzyılın ikinci yarısında Hokand Hanlığının doğuda Çin Türkistanı, batıda Buhara ve Sir Derya nehri, kuzeyde Büyük Nomadlar güneyde ise Karategin ve Bedehşan ile sınırı bulunmaktadır. Ülkenin genişliği ile ilgili olarak Vambéry tam bir rakam belirtememekle birlikte Buhara ya da Hive'den daha büyük olduğunu söyler. Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 380, Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK. Yay., Ankara 1994, s. 2.

⁴²⁴ Şir Ali Han 1842-1845 yılları arasında hüküm sürdü. Ondan sonra tahta oğlu Hüdayir Han geçti ve 1858 yılına kadar tahtta kalmayı başardı. Bu tarihte kardeşi Malla tahta çıktıysa da fazla tutunamadı ve yerine tekrar Hüdayir Han geçti. Bkz. Barthold, "Hokand", s. 555.

⁴²⁵ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 6-7.

Buhara uzun yıllar Kaşgar, Yarkend ve Hoten'i ele geçirmek için buralara saldırmışsada başarılı olamamıştır. Nitekim bu şehirler daha sonra Çin İmparatorluğunun dominyonları haline gelecektir. Hokand ise doğusunda Çin gibi güçlü bir devletle karşı karşıya olduğu için genellikle Buhara sınırına yönelik faaliyetlerde bulunacaktır.

Buhara ile Hokand arasındaki mücadeleler Vámbéry'nin ülkeyi seyahati sırasında hala devam etmekte bu sırada Hokand tahtında ise Malla Han bulunmaktadır. Gezginin belirttiği üzere Hokandlılar, bu hanın son zamanlardaki en büyük yöneticileri olduğu kanaatindedirler. O saltanatı süresince ülkenin sınırlarını genişletir, ülke içerisinde ise refah ve huzur dolu bir ortam oluşturur. Buhara Hanı Emir Nasrullah ile aynı derecede hırsla sahip Malla Han, Buhara'ya düşman Hive ve Nasrullah Han'a rakip olan amcasıyla ittifak halinde olmak yerine çok sayıda anlaşmazlık içerisine girer.

Buhara Emiri, Hokand'a karşı üstünlük elde etmek için Hokand hanedanlığı üyelerinden tahtta gözü olan şehzadeleri tespit etmekte ve onları himayesine almaktadır. Emir Nasrullah dördüncü kez Hokand kuvvetleri üzerine sefere çıkar. Fakat Semerkand'da bulunduğu sırada yakalandığı hastalık nedeniyle Uratepe'nin ötesine geçemez ve ani bir nöbet neticesinde vefat eder. Buhara ile Hokand arasındaki savaş yeni Buhara Emiri Muzaffereddin tarafından devam ettirilir (1860). Bu sırada Hokand sınırları içerisinde de olaylar farklı bir hal almıştır. Bir zamanlar Nasrullah Han ile anlaşarak Hokand-Buhara arasında bir anlaşma yapılması için çaba sarf eden ve bunun için şehir kapılarını ona açan Kıpçakların reisi Musselman Kul öldürülür.

Hokand bir süre taht mücadeleleriyle sarsılır ve Buhara Emiri'nin iç işlere karışması neticesinde yasal varis Şah Murad Kıpçaklara sığınır. Bunun üzerine Hokand tahtına Hüdayir Han geçer. Dört aylık bir süre akabinde Şah Murad Kıpçakların başında Hüdayir Han'a saldırır. Hüdayir Han bunun üzerine Buhara Emirinden yardım ister. Emir bu fırsatı kaçırmak istemediğinden hemen sefer hazırlıklarına başlar. Amacı tüm kuvvetlerini bir araya getirerek Hokand'dan öcünü almaktır. Ancak burada çok kararlı direnişçilerle karşılaşacaktır.

Emir Muzaffereddin sadece Hokand ülkesine ve ona tabi yerlere değil aynı zamanda Çin sınırına kadar uzanan memleketlere de seferler düzenler. Ancak burada Alem Kul isimli liderlerinin idaresinde Kıpçaklarla karşı karşıya kalacaktır.

Gerçekleşen savaşta Alem Kul'un vefat etmesiyle Kıpçaklar onun eşi tarafından yönetilecek ve Buhara ile antlaşma yapılacaktır.

Buhara-Hokand mücadelesi ise Hokand'ın iki parçaya ayrılmasıyla son bulur. Hokand şehri Şah Murad'ın payına düşerken, Hocent'de Hüdayir Han tarafından yönetilir. Emir Muzaffereddin ise Buhara'ya geri döner⁴²⁶.

Hokand içte ve dışta yaşadığı tüm mücadelelere rağmen ilk işgal ettiği sahayı Rus istilasına kadar korumayı başarır. Ancak 1865 yılında Taşkent, Buhara Hanlığının eline geçer. Akabinde ise Rus istilaları baş gösterir⁴²⁷. Hokand topraklarında Rus yayılması başladığında, hanlığın merkezi Hokand ile ona bağlı vilayetler arasında iletişim zayıftır. 1875 yazında Ruslar Kaufman ve Skobelev adlı komutanların idaresinde Markam mevkinde Hokandlılara karşı kesin bir zafer kazanır. Namangan şehrinin de dahil olduğu Sir Derya'nın sağ yakası Ruslara terk edilir. Nihayet Hanlık 1876 yılının Mart ayında Ruslar karşısında Ak Mescid'de aldığı yenilgiyle birlikte siyasi varlığını tamamlar ve Fergana eyaleti olarak Türkistan Genel Valiliğine dahil edilir⁴²⁸.

Batı Türkistan'ın 19. yüzyılın ikinci yarısında içinde bulunduğu bu durum, Rusya'nın Çar I. Petro döneminden itibaren takip ettiği temel politikasının bir sonucudur. Batı'daki sömürgeci devletleri örnek alan Petro'nun amacı, Türkistan coğrafyası ile birlikte, Kafkasya ve İran'ı son olarak da Hindistan'ı ele geçirmektir. Nitekim onun bu politikası kendisinden sonra gelen yöneticiler tarafından da sürdürülmekte ve nihai sonuca ulaşılmaya kadar sürekli olarak Türkistan'ın gücü sınılanmaktadır. 1715'de Türkistan'ın kuzeyini öğrenmek amacıyla İrtiş nehrini takiple Yarkent'e askeri birlik gönderen Rusya, 1717'de Hive'yi ele geçirmeye çalışır. Ancak her iki sefer de başarısızlıkla sonuçlanacaktır⁴²⁹. Bu tarihten itibaren 122 yıl kadar uzun bir süre Hive'yi fethetmek üzere hazırlıklarını sürdüren Rusya 1839 yılında gerçekleştirdiği Hive işgalinde de başarısız olur. Ancak 18. yüzyılda Hokand Hanlığının kurulmasıyla başlayan gelişmeler Batı Türkistan'ı Rusya karşısında yavaş yavaş zayıf

⁴²⁶ Vámbéry 15 Ağustos 1863 yılında Muzaffereddin Han ile Hokand seferinden geri dönüş yolu üzerinde karşılaştığını söyler. Vambéry, *Travels in Central Asia*, s. 388–396.

⁴²⁷ Barthold, "Hokand", s. 555.

⁴²⁸ Holdsworth, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁴²⁹ İbrahim Yarkın, "Batı Türkistan", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr.45, Ankara 1976, s. 1171.

düşürecektir. Bu gelişme Hive, Buhara ve Hokand Hanlığının hem birbirleriyle hem de kendi içlerinde mücadele halinde olmasıdır.

Türkistan'da yaşanan bu hadiseler İngiliz hükümeti tarafından yakından takip edilmektedir. Zira Rusya, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeleri için büyük tehlike oluşturmaktadır. Yeni gelişmelerden memnun kalmayan İngiltere, 1831 yılında Hintli Müslüman Mir İzzetullah'ı bölge hakkında bilgi edinmek amacıyla Kaşgar'a gönderir. Seyyah bu gezisini Buhara'ya kadar devam ettirir ve sonra Hindistan'a geri döner⁴³⁰. Rusya'nın Türkistan ile ilgili planlarını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulamaya başlaması Rusya ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden olur. Hatta 1855–1866 yılları arasında Rusya'nın Hindistan sınırına yaklaşması ve Afganistan'a nüfuz etmek istemesi iki ülkeyi savaş noktasına taşır. Ancak Rusya'nın İngiltere ile savaşmaya cesaret edememesi ve Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kabullenmesi savaşın çıkmasını önler.

19. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında Türkistan üzerine çıkan anlaşmazlığın temelinde sömürgeleşme siyaseti ve güçler dengesini koruma anlayışı yer almaktadır. Bu tarihte Rusya sömürge kazanmaya çalışırken, İngiltere sömürgelerini korumaya gayret etmektedir. Bu doğrultuda Rusya sıcak denizlere inmek veya kara yoluyla Hindistan'a ulaşmak için gayret sarfetmektedir. İngiltere ise bunu önlemek ve ekonomisinde önemli bir yere sahip Hindistan'ı korumak istemektedir. Neticede iki ülke arasında uzlaşma sağlanır. Buna göre Rusya, Afganistan'ı işgal etmeyecek, İngiltere ise Asya'daki Rus fetihlerine karşı sessiz kalacaktır⁴³¹.

Böylece Asya'da istediği gibi at koşturabilecek konumda olan Rusya, 1858'den itibaren görevlendirdiği komutanları vasıtasıyla hanlıkların içinde bulunduğu durumu öğrenmektedir. Ayrıca onları Yomud Türkmenlerinin Hive'ye isyanının desteklenmesi ve hanlıkların, birbirleri aleyhinde örgütlendirilerek mücadelelerine destek sözü verilmesi gibi görevlerle bölgeye göndermektedir. Yukarıda görüleceği üzere Rusya'nın oyununa gelen hanlıklar bu güç karşısında birlik olmak yerine hem Rusya ile hem de birbirleriyle mücadeleye devam ettiklerinden kısa sürede zayıf düşmüşler ve Rusya 1875 tarihinde tüm Batı Türkistan'a hakim olmuştur.

⁴³⁰ Togan, *Türkistan*, s. 206. Mir İzzetullah'dan sonra bölgeye gönderilen kişi Alexander Burnes'dür. Onun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İkinci bölüm

⁴³¹ Ödemiş, *a.g.t.*, s. 48, 50, 55.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILDA HANLIKLARIN İDARESİ ALTINDAKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLER

I. Buhara

Batı Türkistan'ın belli başlı merkezlerinden Buhara, Amu Derya ve Sir Derya arasında yer alan etrafı çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehridir. Buhara'nın batısında Hive vahası güneyinde ise Karakum çölü bulunur. Şehir tam olarak Tanrı dağlarından doğan Zereşan nehrinin aşağısındaki vaha üzerine kuruludur ve Batı Türkistanı Güney Rusya, Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde bulunur⁴³².

Buhara'ya üç yoldan ulaşmak mümkündür. İlki Orenburg'dan⁴³³ başlar, büyük Kazak bozkırından ve Kızılkum çölünden geçerek şehre ulaşır. Bu güzergâh daha çok Buharalı ve Tatar tüccarlar ile birlikte Ruslar tarafından kullanılmaktadır. İkinci yol İran'dan başlar, Hazar Denizi ve Karakum Çölünden geçer. Hindistan ile alışveriş yapan tüccarlar tarafından kullanılan üçüncü güzergâh ise güneydoğu Karakum çölü ve Hindukuş dağlarını aşarak Kabil ve Herat istikametinde ilerlemeyi gerektirir⁴³⁴. Karakum Çölü 19. yüzyıl sonuna kadar aşılması zor bir bölgedir. Bunun sebebi sadece coğrafi ve iklim koşulları değil aynı zamanda bölgenin Türkmen aşiretlerinin sığınağı olmasıdır⁴³⁵.

Buhara'ya giden ilk kâşifler, elçilerden ya da kimliğini gizleyerek gönderilen Rus ve İngiliz ajanlarından oluşur. Bununla birlikte, seyahatleri hakkında yazılı

⁴³² Zarccone, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴³³ Orenburg Rusya'nın güney sınırında yani Batı Türkistan kapısında yer alan bir Rus şehridir. 1735 yılında kurulan şehir 19. yüzyılın başlarından itibaren büyük önem kazanır. Bunun sebebi Rusların Batı Türkistan'a yönelik ticari ve siyasi ilişkilerini bu merkezden yürütmeleridir. 1858 yılında başlayan Rus seferleri sırasında Orenburg, ordugâh olarak kullanılır ve Rus askerleri Batı Türkistan sahasına buradan sevk edilir. Rusya'nın Asya departmanının genel valileri de bu şehirde ikamet ederler.

⁴³⁴ Zarccone, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁴³⁵ Zarccone, *a.g.e.*, s. 75.

kaynaklar bırakan farklı ülkelerden çok sayıda seyyaha, tüccara, maceracıya, misyonere, bilim adamı ya da esire rastlamak da mümkündür. Ancak Zarcone'nin 1820 yılında Buhara'yı ziyaret eden Meyendorff'dan aktardığına göre Avrupalılar bu şehri neredeyse hiç tanımamaktadır. Keza burada gördüğü pek çok şey Meyendorff'un merakını celp etmiştir⁴³⁶. Aynı şekilde Burnes ve Vámbéry'yi bölgeye çeken de bu bilinmezliktir.

R. Nelson Frye, Buhara isminin Budist manastırının genel adı olan Vihâra'dan türetilmiş olduğunu söyler. Şehir çok eski tarihlerden itibaren var olmakla birlikte ismine rastlanıldığı ilk kaynak Çinli Budist seyyah Hüan-tsang'ın 630'lu yıllarda bölgeye gerçekleştirdiği seyahati konu alan kitabıdır⁴³⁷.

Buhara, şehri saldırgan göçebelere ve çöl kumlarına karşı korunmak için surlarla çevrilmiştir. Bu surlar eski zamanlarda Buhara ve ona bağlı yerleşim yerlerini doğudan gelen Türk yağma ve eziyetlerinden korumak amacıyla Soğd hükümdarlarından biri tarafından yaptırılmıştır⁴³⁸. Ramazan Şeşen'in İbn Havkal'dan kaydettiğine göre şehir ve ona bağlı köyleri içine alan surların genişliği 12x12 fersahdır⁴³⁹. Arap fetihlerinden sonra çeşitli dönemlerde restore edilmiş ve genişletilmiş olan Buhara surları 19. yüzyılın başında hala mevcudiyetini korumaktadır. 12 km uzunluğunda olan ve yuvarlak burçlarla donatılmış surların toplam 11 kapısı mevcuttur. Her biri farklı

⁴³⁶ Buhara üzerindeki bu bilinmezliğin sebebi Hanların kâfirlere karşı düşmanca tutumu ve Avrupalıları zindana atmak ya da idam ettirmek hususunda tereddütsüz hareket etmesinden kaynaklanır. Din farklılığının dışında Hanlığın yabancı ziyaretçilere karşı hassas tutumunun altında ülkenin savunma hattının zayıf olması da yatar. Hanlıklar özellikle Batı Türkistan üzerinde planlar kuran Rusya ve İngiltere'nin bölgenin savunma hatlarının zayıflığını, bölgedeki su yollarını ve hayvanlar için ot bulma olanaklarını araştırmak amacıyla ülkeyi keşfe çıkmalarından endişe duyuyorlardı. Bu nedenle her yabancı seyyahın Rus veya İngiliz istihbarat ajanı olabileceği ihtimali düşüncesiyle herhangi bir Avrupa devletinin resmi temsilcisi gözetim altında tutuluyor, gördüklerini not etmeleri engelleniyordu. Vambéry'nin derviş kılığına girmesinin altında da bu sebep yatar. Zarcone, *a.g.e.*, s. 7, 13. Meyendorff'un Buhara seyahati için bkz. Baron Georges de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg a Boukhara fait en 1820 a travers les steppes qui s'étendent a l'est de la mer d'Aral et au-dela de l'ancien Jaxartes*, A. Jaubert, Paris 1826.

⁴³⁷ Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, çev. Hasan Kurt, Bilig yay., nr.19, Ankara, s. 52, Turan Can, "İpek Yolunun İncisi Buhara", *Avrasya Bülteni*, Sayı 40, Tika yay., Ankara Kasım 2005, s. 24, Ramazan Şeşen şehrin ismiyle alakalı yukarıda verdiğimiz bilgiden farklı olarak Hüan-tsang'ın çalışmasında şehir isminin "Pu-ha" şeklinde geçtiğini söyler. Ramazan Şeşen, "Buhara", *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., C.6, s. 363.

⁴³⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. yay., Ankara 2001, s. 57.

⁴³⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 218.

isimlerle adlandırılan bu kapılar güneş doğarken açılıp, güneşin batışıyla kapatılmaktadır⁴⁴⁰.

Buhara’da yüzlerce medrese, cami ve evliya türbesi yer alır. Bu nedenle kimi seyyah, pek çok sayıdaki evliya türbesinden dolayı şehri “türbeler şehri” olarak isimlendirir⁴⁴¹. Nitekim Osmanlı dervişi rolündeki Vámbéry’nin Batı Türkistan’a geliş maksadını evliya türbelerini ziyaret etmek olarak göstermesi, Buhara yönetimi ve halkı arasında seyyahın üzerinde oluşan şüpheleri yok etmiştir⁴⁴². Şehrin kuzey-doğusunda tekke yer alır. Kare şeklinde inşa edilmiş bu yerin zemin katında 48 hücre yer alır ve bahçesi güzel ağaçlarla kaplıdır⁴⁴³.

Kalenin sağ tarafına doğru ilerleyerek ve yüksek duvarlı dar sokakların içinden geçilerek bir camiye ulaşılır. Schuyler bu caminin şehrin tüm insanlarını içine alabilecek büyüklükte olduğunu duymuş olmakla birlikte tahminen en az bin kişi alabilecek bir kapasiteye sahip olduğunu söyler. “Mescid-i Baliand” isimli bu cami Buhara’nın en sağlam ve büyük yapılarından biridir. İçerisinde çok geniş bir avlu yer alır. Caminin ön tarafında porselen fayanslarla döşenmiş büyük bir kemerli kapı bulunur. Çatı fayans kaplı kubbeden oluşmaktadır⁴⁴⁴.

Şehir kalesinin yakınında küçük kare şeklinde bir medrese yer alır. Miri-Horab isimli bu medrese çok büyük ve hoş bir binadır. Medresede 110 tane öğrenci odası bulunur ve bu odaların kapıları avlunun çevresindeki koridorlara açılır. Koridorlardaki kemerler çok iyi yapılmış olup kiremit ve renkli tuğla malzemesiyle işlemeli olarak inşa edilmiştir. Pazara doğru ilerledikçe yol üzerinde birçok cami ve medreseye rastlanır. Bunlardan en büyükleri Kokulutaş ve Divan Beği Medreseleridir⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Zarccone, *a.g.e.*, s. 101. 16. yüzyılda Batı Türkistan’a ticari amaçlı gezi düzenleyen seyyah Jenkinson, 23 Aralık 1558 tarihinde Buhara şehrine de uğrar ve çalışmasında şehrin toprakla yapılmış yüksek bir duvarla çevrili olduğunu belirtir. Onun ifade ettiği üzere şehre giriş kapısı 3 tane olup bunlardan ikisi krallığa üçüncüsü ise tüccarlara aittir. Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels Russia and Persia*, Edited by E.D. Morgan and C. H. Coote, London 1885, C. I, s. 81–83.

⁴⁴¹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 102. Buhara’da yer alan cami türü yapıların varlığı Müslüman Arapların da Buhara’yı ele geçirdiği tarih olan 709 yılına dayanır. Onlar bu şehri kısa sürede İslam dininin ve Arap garnizonlarının yerleşim birimi haline getirmek için camiler inşa ettiler. Bu durum Buhara’nın kısa sürede İslami öğrenim merkezi olmasını sağlamıştır. Frye, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁴⁴² Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 13.

⁴⁴³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 168.

⁴⁴⁴ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 91-92. Vámbéry seyahatnamesinde bu camiye “Gilan Camisi” olarak tanıtır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 179.

⁴⁴⁵ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 92.

Şehirde Divan Beyi Sarnıcı ve bunun çevresinde çardaklar, Divan Beyi cami ve yiyecek satan tezgâhlardan oluşan bir çarşı söz konusudur. Rigistan olarak isimlendirilen bu halk meydanı⁴⁴⁶ Buhara'nın kuzey batısında, kalenin önünde yer alır ve büyük cami ve medreselerle çevrilidir. Registan'ın batı tarafında çevresi ağaçlarla kaplı büyük bir havuz vardır. Havuzun çevresinde berberler, çayhaneler ve çardaklar yer alır. Meydanın geri kalanında fırın, kasap, deri, çok çeşitli çanak çömlek dükkânları bulunur. Registan şehrin gerçek merkezidir. Güneşin doğduğu andan yatsı namazına kadar bu meydanda büyük bir kalabalık yer alır.

Şehir, mazgallı siperlere sahip surlarla çevrili kare şeklinde büyük bir kaleye sahiptir. Kalenin üzerinde, rakamların Arap harfleriyle gösterildiği bir saat mevcuttur⁴⁴⁷. Kale girişinden itibaren tepeye doğru meyilli bir yokuş vardır. Burada Buhara Emirinin sarayı, onun hazinesi, Kuşbeyi'nin evi, bir cami ve su deposu bulunur. Girişin sağ tarafında kemer altı yolunun altında bir kürsü vardır. Kuşbeyi, Emir in yokluğunda kaleye gelen tüm insanların problemlerini öğrenmek için belli saatlerde burada oturmak zorundadır⁴⁴⁸.

Şehrin su ihtiyacı Zerefşan nehrinden karşılanır. Nehir suyu kanallar vasıtasıyla şehrin Mezar Kapısından girer. Suyun kanallarla halka dağıtılması belli zamanlarla sınırlıdır. Genç ve yaşlı bölge yerlileri ilk önce kanallar ve havuzlara kendileri girerek yıkanır lar. Daha sonra atları, inekleri ve eşeklerini kanallarda yıkarlar⁴⁴⁹.

Buhara'da pek çok hamam vardır. Buradaki hamamların en iyisi pazarın içerisinde yer almaktadır. Buhara hamamları ile Türk hamamlarının benzerlikleri oldukça fazladır. Ancak gelişmiş ülkelerdeki hamamlar kadar iyi değildir. Bura hamamları soyunma odaları, sauna ve yıkanma odalarından ibarettir. Sauna kısmında

⁴⁴⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 179.

⁴⁴⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 89-91.

⁴⁴⁸ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 91.

⁴⁴⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 183. Jenkinson daha 16. yüzyılda şehrin sahip olduğu su kaynaklarının sayıca az ve sağlığa elverişsiz olduğunu söyler. Görüldüğü üzere bu durum 19. yüzyılda da aynı şekilde devam etmektedir. Buhara'nın sağlıksız suyu insanların Rishte hastalığına yakalanma tehlikesini doğurur. Jenkinson ve Vambéry'nin izah ettiği üzere Rishte ilk önce ayaklarda veya vücudun diğer bazı kısımlarında gıdıklanma duygusu oluşturur. Daha sonra benekler oluşur ve buralardan ipliğe benzer kurtçuklar çıkar. Bir arşın uzunluğundaki bu kurtçuklar bir makara üzerine dikkatlice sarıldıktan sonra yaralar birkaç günde iyi olur. Bu yöntem Buhara'da yaygın bir tedavi şeklidir. Ve berberler bu operasyonu gerçekleştirmede oldukça başarılıdır. Bu hastalık bazen bir sonraki yaz mevsiminde tekrar ortaya çıkar hatta bazen farklı mevsimler de görülür. Yaz mevsiminde şehirde her on günde bir kişi bu hastalığa yakalanır. Hastalığa karşı tedbir olsun diye sürekli sıcak su veya çay içilmelidir. Jenkinson, *a.g.e.*, C. I, s. 81-83, Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 182.

masaj da söz konusudur. Saunadan çıktıktan sonra bir hücrede su ve sabunla banyo yapılır ve tekrar masaja girilir. Bu şekilde hamam sefası tamamlanmış olur. Hamamlarda uygulanan masaj yöntemi Buharalılarının çok hoşuna gider. Öyle ki banyo yapmasalar bile geceleri hamama gider ve uykuya geçene kadar kendilerine masaj yaptırırılar⁴⁵⁰.

Şehir geniş sokaklara sahip değildir. Buradaki en dar sokaklar ise sadece yayaların kullanımına elverişlidir. Sokaklarda deve, keçi ve atlara rastlamak mümkündür. Şehir içerisinde atlarla dolaşma hakkı sadece Müslümanlara aittir. Sabahleyin kalabalık olan sokaklar akşam namazından sonra boşalmaktadır⁴⁵¹. Vámbéry şehrin caddelerinin İran'daki en yoksul yerleşim yerinden bile daha fazla sefalet içerisinde bulunduğunu söyler. Ayrıca 30 cm yüksekliğindeki toz birikintisinin bu soylu şehri basitleştirdiğini ifade eder.

Buhara pazarı tüm Batı Türkistan içerisinde önemli bir yere sahiptir. Vámbéry'nin ifade ettiği üzere Pazar yerinde kurulan dükkânlar Tahran, Tebriz ve İsfahan'daki gibi gösterişlidir. Burada toptan satış tüccarları ile birkaç tane büyük eşya depoları vardır. Pamuklu kumaşlar, patiskalar ve ince kumaşlar sadece 284 dükkânın yer aldığı Restei, Tichit, ve Furushi'de satışa sunulmaz aynı zamanda şehrin diğer yerlerinde de bunların satışı yapılır. Buhara'da öncelikle Asya ülkelerinin üretimi olan malların dağıtımı yapılır. Bu ürünler içerisinde Alaca isimli pamuklu kumaş⁴⁵², ince dokunmuş her türden ipekli ürün, güzel mendiller ve daha birçok mal yer alır. Pazarda satışı yapılan ürünler türlerine göre aynı yerde toplanır. Mesela kıyafet bölümünde parlak renkli giysilerle birlikte bot vb. tarzda ayakkabı satışı da yapılır. Buhara'daki tüm kıyafetler fabrika üretimi olduğu için oldukça ucuzdur. Bu nedenle Kırgız, Kıpçak ve Kalmuklar başta olmak üzere şehir çevresindeki pek çok millet Buhara'ya gelerek pazarın kıyafet bölümünden ihtiyaçlarını temin ederler. Buhara pazarlarında dikkat çeken diğer bir unsur Avrupalı ülkelere ait birkaç eşya ile bilhassa çoğunluğu Rus üretimi olan süs eşyaları ve ticari ürünlerin bulunmasıdır. Yine satışa sunulan patiska kumaş da bir Avrupa ürünüdür⁴⁵³.

⁴⁵⁰ Schuyler, *a.g.e.*, C.II, s. 93-94.

⁴⁵¹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 126, Şehir içerisinde atla dolaşma hakkının sadece Müslümanlara ait olması Schuyler ve Burnes tarafından da doğrulanmaktadır.

⁴⁵² Bu kumaş iki renkli ince ve düz çizgilere sahiptir.

⁴⁵³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 171-172, 192.

Çevre ülkelerden insanların alışveriş için Buhara'ya gelmesi pazarın devamlı kalabalık ve renkli bir görünüm kazanmasını sağlar. Vámbéry pazarda rastladığı kalabalığı gördüğünde hayrete düştüğünü söyler. Seyyah farklı millete mensup bu insanları fiziki yapılarının yanı sıra kıyafet tarzları ya da giydiği renklerden kolayca ayırır. Mesela onun en fazla tesadüf ettiği millet olan İranlılar başlarına beyaz veya mavi renkli sarıklar giyerler. Şehir Mollaları ve Efendileri beyaz renk kıyafetlere sahipken tüccarlar, zanaatkârlar ve hizmetçiler mavi renk kıyafetler giyerler⁴⁵⁴. İranlılardan sonra en fazla tesadüf ettiği milletin Özbek, Türkmen ve Kırgızlar olduğunu söyleyen⁴⁵⁵ seyyah bunların yanı sıra şehirde Lehistan başlığı giyen ve bellerine bir ip bağlayan Hint ve Yahudi soyundan insanlarla az sayıda olmakla birlikte Afganlarla da karşılaşmıştır⁴⁵⁶ (Buhara Pazarı için bkz. Resim 4).

Buharalıların yanı sıra Hivelilerin Hokandlıların, Kırgızların, Kıpçakların, Türkmenlerin, Hintlilerin, Yahudilerin ve Afganlıların oluşturduğu bu çeşitlilik aslında tüm Orta Asya pazarlarının başlıca özelliği ve pazar içerisindeki hareketliliğin temel kaynağıdır.

Şehir içerisindeki Pazar yerinin yanı sıra şehir dışında da Buhara'ya bağlı bir kervansaray mevcuttur. Köle ticareti için kullanılan bu kervansaray kare şeklinde inşa edilmiş olup 30 ila 35 arasında küçük odalara sahiptir. Burada toplanan esirler, sonrasında Buhara'ya getirilerek satışa çıkarılmaktadır. Güç kuvvet sahibi bir köle için talep edilen en yüksek fiyat 40 ila 50 tilla⁴⁵⁷ arasında değişirken bazı zamanlarda İranlı kölelerin satış değeri 3 ila 4 tilla kadar düşer⁴⁵⁸. Yiyecek, kıyafet ve köle pazarlarının

⁴⁵⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 169–170.

⁴⁵⁵ Vámbéry burada Kırgızları ifade ederken onlar için “yaratılışlarındaki tüm yabaniliğini o dönemlere kadar korumuş Kırgızlar...” şeklinde bir ibare kullanır. Ayrıca o, Buhara pazarında karşılaştığı Özbek ve Kırgızları “Tatar” adı altında gruplandırır. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 170.

⁴⁵⁶ 170. Buhara Yahudilerinin şehir içerisinde sadece üç sokakta oturmalarına izin verilirdi. Ayrıca onların ipek elbise giymeleri yasak, takkelerinin kenarında eni iki parmağı geçmeyen koyun derisinden siyah bir şerit bulundurmaları zorunluydu. Zarcone, *a.g.e.*, s. 126-127. Hintliler ise alınlarını kırmızı bir işaretle boyamak durumundaydılar. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 170.

⁴⁵⁷ Vámbéry'nin izahına göre bu miktar 21-36 pound etmektedir.

⁴⁵⁸ 3 yaş ile 60 yaş arasındaki tüm esirler hem Hive'de hem de Buhara'da köle olarak satışa sunulmakta ve Türkmenler de dahil olmak üzere pek çok alıcısı bulunmaktadır. Türkmenlerin dini kurallarına göre yalnızca inanmayanlar köle olarak satılabilir. Bu nedenle özellikle Şii İranlılar esir edilmektedir. Vámbéry Buhara'da kurallara aykırı olarak Sünnilerin de köleleştirildiğinden ayrıca Şiiilerin zorla Sünnileştirildiğinden bahseder. Türkmen ve Özbekler için köle olarak değersiz olan tek millet Yahudilerdir. Vámbéry bu anlayışı onların İsrailoğullarından olanları sevmemeleri şeklinde yorumlar. İlk zamanlar Hintliler de köleleştirilmekteyse de sonradan bu alışkanlık terk edilmiştir. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 192,193.

yanı sıra Buhara’da mevcut bir diğer önemli Pazar hayvan satışının yapıldığı koyun pazarıdır(Koyun pazarı için bkz. Resim 3).

Vámbéry tüm eleştirileriyle birlikte çöl içerisinde bulunan Buhara’nın perişanlığına rağmen büyük bir şehre mahsus hususiyetleri olduğunu ifade eder⁴⁵⁹. Schuyler’a göre de güzel olmayan şehrin en dikkat çeken yanı oldukça eski ve mükemmel bir medeniyetin izlerini taşımasıdır⁴⁶⁰.

Burnes ise şehrin atmosferinde sürekli bir huzurun hakim olduğunu söyler. Buna göre gökyüzü masmavi ve berraktır. Genellikle bulutsuzdur ve gece yıldızlar olağanüstü parlamakta ve muhteşem bir şekilde ışık saçmaktadır. Ona göre astronomik manzaralar için burası önemli bir ülkedir⁴⁶¹.

II. Semerkand

Orta Asya’nın kadim şehirlerinden biri olan Semerkand’a ait en eski arkeolojik kalıntılar M.Ö. VII. yüzyıla aittir. Şehrin tarihi kayıtlarda ilk defa yer alması Büyük İskender’in buraya sefere çıkması üzerine mümkün olmuştur. İlk kayıtlarda ismi “Marakanda” olarak geçmektedir. Muhtemelen bu isim Soğd dilindeki Smarakanda isminin Yunanca telaffuz şeklidir. Şehir Büyük İskender’in fethinden sonra yeniden inşa edilmiştir. Bu tarihten itibaren Müslüman Arapların bölgeyi fethine kadar şehrin tarihi hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir⁴⁶².

Arap fetihleri öncesinde Soğd ülkesinin merkezi olan şehir uzun zaman Asya içlerinden gelen Türklerin yerleşim yerlerinden biri olmuş ve zamanla Türkleşmiştir⁴⁶³.

⁴⁵⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 190.

⁴⁶⁰ Schuyler, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁶¹ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 158-159.

⁴⁶² Yuri Bregel, *Historical Atlas of Central Asia*, Leiden, NLD: Brill, N.H.E.J., N.V. Koninklijke, Boekhandel en Drukkerij, 2003, s. 82. İslamiyet öncesi eski Semerkand hakkında bilgi elde edebileceğimiz kaynaklar Antik dönem batılı kaynaklar ve Çin kaynaklarıdır. Antik döneme ait kaynaklarda M.Ö. 329 yılında Büyük İskender’in şehri ele geçirdiği ve bu dönemde şehrin Soğdiyana bölgesinde yer aldığı hatta bölgenin baş şehri olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bkz. İbrahim Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *Sanat Tarihi Yıllığı XV*, Yayın Kurulu Başkanı Tarcan Yılmaz, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi yay., İstanbul 2002, s. 59.

⁴⁶³ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 107–109.

711 yılında ise Arapların eline geçerek İslam kültür ve medeniyetinin önemli bir merkezi haline gelmiştir⁴⁶⁴.

819 yılında Abbasi Halifesi buranın yönetimini Asad b. Saman'ın oğullarına bırakmış ve 900 yılında Samani hükümdarlığının kurulmasına kadar şehir bu ailenin elinde kalmıştır⁴⁶⁵. Samaniler zamanında Buhara devletin merkezi olunca Semerkand Maverâünnehir'in ikinci önemli şehri olmuştur⁴⁶⁶. Barthold bu tarihlerde şehrin nüfus ve büyüklük bakımından Buhara'dan önce geldiğini söyler. O, Semerkand'ın kalabalık bir nüfusa sahip olmasını topraklarının verimliliğine, önemli bir merkez oluşunu ise Hindistan'dan (Belh üzerinden), İran'dan (Merv üzerinden) ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunmasına dayandırır⁴⁶⁷.

İslamiyet'in kabulünden sonraki yüzyıllarda şehrin yapısı hakkında elde ettiğimiz bilgiler Semerkand'ın üç bölümden oluştuğu yönündedir. Bu bölümler; Kale, şehrin iç kısmı yani Şehristan ile Rabad denilen kenar mahallelerdir. Kale şehrin güneyinde yüksekçe bir tepede yer alır. İçerisinde idari binalar ile hapisane bulunur. Kerpiç, toprak ve ahşaptan yapılan evlerin yer aldığı şehir de yüksekte bulunmaktadır. İç şehir surlarla çevrilidir ve içeriye geçiş dört kapıdan gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki doğuda Bab al-Çin'dir. Çinliler ile yapılan ipek ticaretinden dolayı bu ismi almıştır. Diğerleri kuzeyde bulunan Bab Buhara, batıda Bab al-Navbahar ve güneyde Bab al-Kabir'dir.

İç surların dışında bir yerleşim yeri daha vardır. Burada kervansaraylar, pazarlar ve ambarlar bulunmaktadır⁴⁶⁸. Şehrin rabad kısmı şehristanın güneyine doğru uzanır. Şehristan surların yanı sıra derin hendeklere çevrili olup rabad sadece surlarla çevrilidir.

⁴⁶⁴ Kuteybe şehri İslamlaştırmak amacıyla şehrin Türk asıllı hükümdarı Gurak ile bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre şehirde bir cami yapılacak, cami minberinden Müslümanlar için hutbe okunacaktır. Şehirdeki Zerdüş ve Budizm dinine ait putlar, her türlü ziynet ve mücevherat kendilerine teslim edilecektir. Bir defaya mahsus olmak üzere çocuk, yaşlı ve bedeni kusurları olanlar hariç şehir halkı içerisinden 30 bin köle alınacaktır. Kuteybe işi daha da hızlandırmak için şehirde Müslüman askerlerle birlikte seçkin sivil Müslümanların da ikamet etmesini sağlamış, kısa zamanda bu insanları kadılık, valilik gibi önemli mevkilere çıkarmıştır. Zekeriya Kitapçı, "İslamiyetin Semerkant'ta Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 25, İstanbul Ağustos 1983, s. 114–119, 132–133.

⁴⁶⁵ H. H. Schaefer, "Semerkand", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. yay., C.10, İstanbul 1980, s. 469.

⁴⁶⁶ Bregel, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilası*, s. 88.

⁴⁶⁸ Schaefer, *a.g.m.*, s. 470. Barthold şehristana giriş kapılarından kuzeydekinin Buhara'nın yanı sıra Uşrûsuna ismiyle de anıldığını, güneydekinin ise Kiş olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Barthold, *Moğol İstilası*, s. 90.

1219 yılında Moğolların saldırısına uğrayan Semerkand yıkılmış şehrin su kaynakları yok edilmiştir. Burası Moğol şehri olmadan önceki dönemlerde Hisar-ı Kadim olarak bilinirken sonraki dönemlerde “Afrasyab” olarak tanınmıştır. Ancak sonraki yüzyıllarda şehirdeki hayat kenar mahallelerde yoğunlaşmış, böylece Afrasyab terk edilmiştir. Şehrin yeniden bayındır hale gelmesi Timur’un zamanına tesadüf etmektedir⁴⁶⁹.

13. yüzyılın sonlarında Venedik’ten hareket ederek Uzak Doğuya seyahate çıkan Marco Polo Semerkand’ın soylu bir şehir olduğunu, güzel bahçelere sahip şehrin bir ova ile çevrili olduğunu ve burada istenilen meyvenin yetiştirilebildiğini söyler. Şehrin halkı ile ilgili olarak da burada Hristiyan ve Müslüman ahalinin iskân ettiğini ve şehrin Büyük Han’ın (Kubilay Han) idaresi altında bulunduğunu belirtir⁴⁷⁰.

Şehir 19. yüzyıla kadar çok değişim geçirmiştir. Vámbéry’nin 1863 yılındaki tespitlerine göre yeni şehir eski surların kalıntularından tam bir saatlik bir mesafededir⁴⁷¹. Barthold Samanîler döneminde şehir nüfusunun tahmini 500.000 kadar olduğunu söylerken⁴⁷² bu sayı Vámbéry’nin kaydettiği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında 15.000 ile 20.000 arasında değişmektedir. Ayrıca şehir nüfusun üçte ikisini Özbekler, üçte birini ise Tacikler oluşturmaktadır⁴⁷³.

Şehir çeşitli renklerde minarelere ve kubbelere sahiptir⁴⁷⁴. Şehre kuzeyden girişte sağ tarafta yüksek kuleler ve 1323 yılında Timur tarafından inşa ettirilen Şah Zindeh camisinin kubbesi sol tarafta Bibi Hanım camisine ait kubbe yer alır⁴⁷⁵. Bu cami Timur tarafından Çinli eşi Saray Mulk Hanım adına Semerkand pazarının yanında inşa ettirilmiş ve inşa sırasında doğunun bütün mimarları, sanatçıları ve zanaatkârları çalıştırılmıştır. İnşaat 1385–1404 yılları arasında toplam on dokuz yıl sürmüştür⁴⁷⁶.

Kentte en dikkat çekici yapı Piş-i Tak Medresesinin ön tarafında yarım kubbe şeklinde inşa edilen dört yüksek binadır. Bunlar uzaktan birbirine çok yakın görünse de

⁴⁶⁹ Bregel, a.g.e., s. 82.

⁴⁷⁰ Marco Polo, *The Travels of Marco Polo the Venetian*, Edit. Thomas Wright, C. I, 1854, s. 73.

⁴⁷¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 213.

⁴⁷² Barthold, *Moğol İstilası*, s. 93.

⁴⁷³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 213.

⁴⁷⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 202.

⁴⁷⁵ Schuyler, Şah Zindeh camisine ait kalıntıların Orta Asya’nın en güzel tarihi eseri olduğunu söyler. Schuyler, a.g.e., C. I, s. 233-234.

⁴⁷⁶ Çağatay, a.g.e., s. 97-98.

gerçekte öyle değildir. Bu yapının bir tarafında küçük ve zarif bir kubbe yer alır, güneyinde ise daha büyük ve çok daha heybetli bir kubbe bulunur.

Bunlardan ilki türbe ikincisi ise Timur camisidir. Bu cami şehrin güney yakasında bulunmaktadır. Oldukça büyüktür ve nakışlı tuğlalarla süslenmiştir. Kubbe farklı bir yapıya sahip olup kavun biçimindedir. Caminin üzerinde Kuran'dan ayetlerin altın sülüs yazısıyla yazılı olduğu bir kitabe yer alır⁴⁷⁷.

Timur'un türbesi ise şehrin güney-batısında bulunur. İçerisinde bir ibadet odasının yer aldığı türbe mükemmel bir kubbeye taçlandırılmış ve etrafı duvarla çevrilmiştir. Son olarak belirtmemiz gereken türbenin yüksekçe bir kemerli kapıya sahip olduğu ve bu kapının her iki kenarında iki küçük kubbenin bulunduğu. Duvar ve ibadet odası arasındaki boşlukta ağaçların yer aldığı bir bahçe mevcuttur. İbadet odasının girişi, Kible dikkate alınarak batı yönüne çevrilmiştir. Türbe sekizgen biçimindedir ve çapı on adımdır. Ortasında iki mezar bulunur. Bir tanesi koyu yeşil renge güzel bir taşla kapatılmıştır. Diğeri Timur'un dini lideri ve hocası Mir Seyid Berk'in mezarıdır. Türbede yer alan diğer mezar taşları ise Timur'un eşleri, torunları ve çocuklarının torunlarına aittir. Mezarların üzerindeki yazılar Arapça ve Farsça olup kişilerin unvanları yazılı değildir. Hatta Timur'un mezar taşı bile çok sadedir. Mezar taşlarında ihmal edilmeyen en önemli simge aile adı olan "Gürgan" ismidir (Timur'un mezarı için bkz. Resim 6).

İbadet odasının içerisine gelince mermer üzerindeki çiçekli ve yapraklı süslemeler dönemin sanatsal üslubunun bir ifadesidir. Türbe basit ve gösterişsiz bir güzelliكتedir. Mezarların başında iki rahle vardır. Burada Mollalar gece-gündüz dönüşümlü olarak Kuran okurlar. Maaşlarını türbe vakfından alan bu mollalar Vakfin mütevellisi gibi Nogay Tatarlarından seçilir. Görevlendirilenin bu şekilde olması Timur'un vasiyetidir. Timur'un lahdinin bulunduğu yer ibadet odasının aşağısındadır ve buraya küçük bir merdivenle inilir. Süslemeler ibadet odasının süslemeleriyle benzerdir. Yine burada ceylan derisi üzerine yazılmış Kuran'ın bulunduğu bir rahle mevcuttur. Bu Kuran'ın Hz. Osman tarafından yazıldığı bilinmektedir. Timur bu nüshayı Bursa'daki Sultan Bayezid'in türbesinden getirtmiştir⁴⁷⁸.

⁴⁷⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 202,205,206.

⁴⁷⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 207–209.

Şehirde dikkat çekici bir diğer husus bir kısmı hala kullanılmakta olan medreselerdir. Vámbéry restoresi yapılarak muhafaza edilen bu medreselerden iki tanesini örnek olarak gösterir. Bunlar Şirudar ve Tellekar medreseleridir. Tellekar Medresesi 1618 yılında Kalmuk soyundan zengin birisi tarafından inşa edilmiştir. 1434 yılında inşa ettirilen Mirza Ulug Medresesi ise o dönemde harap bir durumdadır. 1440 yılında inşasına başlanan Semerkand'ın ünlü rasathanesi Ali Kuşçu zamanında tamamlanır. Bu tarihten itibaren rasathane dünyanın her yerinde tanınmaktadır. Burası Orta Asya'da yapılan ikinci ve son rasathanedir. Yukarıda zikredilen her üç medrese de şehrin meydanında bulunur⁴⁷⁹. Semerkand'da bulunan tüm gösterişli binalar kısmen İran mimarisinin planına ve süslemelerini benzer.

Şehrin güney-batısında bir tepe üzerinde kale mevcuttur. Çoğunluğu cami ve türbe olan diğer binalar da onun çevresini sarmış durumdadır. Kale iki kısımdan oluşur. Dış kısım evlerin bulunduğu yerdir, iç kısım ise sadece Emir'in kabul merasimlerinde kullanılır. Kale uzun, dar bir avluya sahiptir. Kalenin ön tarafında ünlü Göktaş vardır⁴⁸⁰. Bura halkı, Semerkand'ı kendi ülkesinin başkenti yapan Timur'u saygıyla anmakta hatta Vámbéry'nin burayı gezisi sırasında şahit olduğu üzere sanki ölüm haberi Otrar'dan yeni gelmiş gibi bu büyük Sultan'ın yokluğunun üzüntüsünü yaşamaktadır. Şehir kalesinin görülmemiş güzellikte olduğunu duyan Vámbéry kendi gözlemleri sonucunda burayı sıradan büyük bir bina olarak değerlendirir. Ona göre kalede dikkat çekici hiçbir özellik yoktur⁴⁸¹. Schuyler ise Semerkand kalesinin muhteşem bir görünüme sahip olduğunu söyler⁴⁸².

Şehrin kendine ait bir de kervansarayı mevcuttur. Hacılar burada ücretsiz kalabilmektedir. Şehir sefil görünümüne rağmen Orta Asya ülkelerinin en zengini⁴⁸³. Semerkand pazarından bahsedecek olursak beyaz ve mavi mozaiklerle dekore edilmiş⁴⁸⁴ bu yerde fiyatlar ucuz olduğu gibi yüksek kalitede deri üretimi ve ahşap eğer imalatı söz konusudur. Vámbéry, Semerkand'da bulunduğu süre zarfında şehir

⁴⁷⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 210–211.

⁴⁸⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 202,205

⁴⁸¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 207.

⁴⁸² Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 234.

⁴⁸³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 202–203.

⁴⁸⁴ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 234.

pazarında, halka açık yerlerin ve caddelerin sürekli kalabalık olduğundan bahseder. Bunun sebebini de şehir ordusunun seferden geri dönecek olmasına bağlar⁴⁸⁵.

Vámbéry, Buhara Emirinin şehri ziyaretine de tanık olmuştur. Onun ifade ettiği üzere o gün Semerkand'da bir bayram havası yaşanmıştır. Meydana kazanlar getirilip her kazanda bir çuval pirinç, parçalara ayrılmış üç koyun ve küçük bir çuval havuçla birlikte pilav pişirilmiştir⁴⁸⁶.

Schuyler Semerkand'da kaldığı süre zarfında bura ile ilgili olarak anlatılan eski bir hikâye dinler ve bunu eserinde aktarır. Rivayet edildiği üzere İslam dinini yaymak üzere üç Arap misyoner yolculuğa çıkar. Seyahatleri esnasında herhangi bir tepenin üzerinde durup gelecekte hangi güzergâhı takip edeceklerine karar vermek için koyun kesip pişirmek hususunda aralarında anlaşır. Et piştikten sonra aralarından bir tanesi kabın içerisine elini uzatır ve hayvanın başını çekip çıkartır. Böylece ilk tercih hakkı ona verilir. Bu kişi Semerkand'da kalmayı talep eder. Diğer kalbi çekip çıkartır ve Mekke'ye geri dönmeyi ister. Üçüncü kişi ise hayvanın budunu alır ve Bağdad'a gitmeyi ister. Schuyler'in öğrendiği üzere Mekke'nin İslamın kalbi Semerkand'ın ise İslamın başı olarak zikredilmesi bu hikâyeye dayandırılır⁴⁸⁷.

Uzaktan bakınca şehirden çok etkilenen Vámbéry şehre yaklaştıkça bu olumlu tesirin yerini olumsuz düşüncelerin aldığı hatta hayal kırıklığına uğradığını söyler. Çünkü İranlıların Semerkand'ın harika bir şehir olduğu yönündeki kanaatlerini "Semerkand dünyanın merkezidir" mısrasında olduğu gibi şiirlerine yansıtıklarını gören seyyah kafasında farklı bir şehir tasarlamış olduğundan hayal kırıklığı da bu ölçüde büyük olmuştur⁴⁸⁸.

III. Hive

Arkeologlar tarafından varlığı 6. yüzyıla dayandırılan şehir hakkında ilk bilgiler 10. yüzyıl İslam kaynaklarında yer almaktadır. Ancak Hive'nin tarih içerisinde önem kazandığı dönem, Hive Hanlığının başkenti olduğu 16. yüzyılın sonlarıyla başlar. Biz ise burada şehrin 19. yüzyılda içinde bulunduğu durumu izah edeceğiz.

⁴⁸⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 213–214.

⁴⁸⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 217.

⁴⁸⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C. I, s. 233.

⁴⁸⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 210.

Kızılkum çölünün bittiği yerden itibaren başlayan yeşillik alanda kurulu Hive'nin etrafı meyve ağaçlarının yer aldığı bahçelerle çevrilidir⁴⁸⁹. Vámbéry ve Mac Gahan gibi şehri bahçeler arasında kurulmuş bir yer olarak tarif eden Emin Efendi, buranın doğusunda küçük bir gölün bulunduğunu ve şehrin ismini bu gölden aldığını söyler⁴⁹⁰. Ancak bu konuda Emin Efendi'yi teyit eder başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buhara ve Hive'yi 19. yüzyıldaki konumuyla karşılaştıran Becker, Buhara'nın Hive'ye nazaran daha büyük, kalabalık ve kentsel bir yapı arz ettiğini söyler⁴⁹¹.

Hive şehri iki hisardan oluşmaktadır. Bunlar iç hisar ve dış hisardır. Dış hisarın uzunluğu yedi kilometre kadardır. On iki kapısı bulunup her kapının iki tarafında birer yüksek kule yer alır. Kulelerin üzeri bir kubbe ile örtülüdür. Mevcut kapılardan bazılarının isimleri Ürgenç, Kendi miyan, Hezârâb, Serçeli ve Gaziâbâd'dir⁴⁹². Dış kale toplam on mahalleden oluşmaktadır. Bunlar; Or, Kefterkhane, Meyve satışının yapıldığı Meyveistan (Mivesztan), Mehterabad, Yenikale, bir tür eğlence ve dinlenme yeri olarak hizmet veren etrafı ağaçlarla çevrili büyük bir su haznesinin bulunduğu Bala Havuz, Nanyemezorama, Nurullahbey, Bagtche ve Rafenek'dir⁴⁹³.

İç hisarın ise beş kapısı mevcuttur. Surların genişliği yaklaşık 2-3 metre, yüksekliği ise 4-5 metredir. Üzerinde tüfek kullanmak için tasarlanmış mazgalların bulunduğu surların dışı hendeklerle çevrilmiştir. Emin Efendi iç hisarda hanın sarayı ile birlikte yirmi beş medresenin üç kervansarayın, bunlardan en büyüğü olan "Uluğ Saray" isimli kervansarayın içinde "Bâchane" denilen gümrük dairesi ile kervansarayın bitişiğinde üç yüz kadar dükkânın yer aldığı bir bedestenin varlığından söz eder⁴⁹⁴. Vámbéry, buranın beş mahalleden oluştuğunu ve bu mahallelerin Pehlivan, Uluşokuş (Uluşogudj), Akmescit, İpekçi (Yipektchi) ve Kuşbeyi şeklinde isimlendirildiğini söyler⁴⁹⁵.

⁴⁸⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 110. Vambéry, *a.g.e.*, s. 121

⁴⁹⁰ Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 122-123.

⁴⁹¹ Becker, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁹² Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁴⁹³ Vambéry, *a.g.e.*, s. 330.

⁴⁹⁴ Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 152. Vambéry de şehrin iki kısımdan oluştuğunu söyler. O, bu kısımları iç kale, dış kale şeklinde değil, "Gerçek Hive" ve "İç Kale" olarak zikreder. Emin Efendi'den farklı olarak o iç kalenin dört kapısı, Gerçek Hive dediği dış kalenin ise dokuz kapısı bulunduğunu söyler. Dış kaleye ait kapıların isimlerini de; kuzeye doğru Ürgenç Dervazesi, Gendumghia Dervazesi, İmaret Dervazesi, doğuya doğru İsmahmudate Dervazesi, Hazaresp Dervazesi, güneye doğru Shikhlar Dervazesi, Pishkenik Dervazesi, Rafenek Dervazesi ve batıya doğru Bedirhan Dervazesi şeklinde sıralar. Vambéry, *a.g.e.*, s. 330.

⁴⁹⁵ Vambéry, Hive'nin her mahallesinde Osmanlı ülkesindeki Subaşı'ya benzer Mirab olarak isimlendirilen bir görevlendirilmeden bahseder. Mirab vazifesindeki kişi, gündüz vakitlerinde

Şehirdeki önemli yapılardan ilki Hive sarayıdır. 6 m yüksekliğinde surlarla çevrili sarayın dört köşesinde ufak kuleler yer alır. Ayrıca saray muntazam bir kapıya sahiptir. Surların içerisinde ise odalar bulunmaktadır. Sol tarafta hayvanların yetiştirildiği ahırlar yer alır. Ahırların ilerisinde 4.5 m yüksekliğinde duvarlarla çevrili bir avlu vardır. Yaklaşık 18 odası bulunan bu avlu ahırdan sorumlu kişilere tahsis edilmiştir.

Kaufman'ın sarayı ele geçirmesi akabinde hareme girmeyi başaran Mac Gahan, bu dairenin penceresiz olduğunu söyler. Yine onun ifade ettiği üzere harem dairesinin aydınlatılması kapı ve duvardaki ufak deliklerle sağlanır. İçerisi küçük halı ve kaliteli kumaşlarla mükemmel bir şekilde süslenmiştir. Yaklaşık 200 kadar genç ve güzel kadın burada yaşamaktadır. Sarayın bir de hazine odası mevcuttur. Burada birçok değerli eşya yer almakta olup şehir, Rusların eline geçtikten sonra bu değerli eşyalar St. Petersburg'a transfer edilmiştir⁴⁹⁶. Sarayın 12-15 m genişliğinde ve dört köşeli yapıda bir bölümü daha vardır. Buraya Divanhane denilir. 6 m yüksekliğinde duvarlarla çevrili divanhanenin ortasında bir taht, sağ ve sol taraflarında ise sandalyeler yer almaktadır⁴⁹⁷.

Seyyahların dikkatini çeken yapılardan bir diğeri cami, türbe ve mescitlerdir. Vámbéry'nin sadece birkaç caminin var olduğunu söylediği⁴⁹⁸ şehirde, ondan otuz yıl sonra bölgeye gelen Mac Gahan 30 kadar mescid ve cami ile Arap lisaniyla dini ilimlerin tahsil olunduğu 22 medresenin mevcut bulunduğunu söyler. Onun belirttiği üzere bu cami ve medreselerin her birinin vakfi mevcuttur. Bu vakıflar onların günlük yemek masraflarını karşılamaktadır. Hive'deki camiler arasında en önemlisi "Pehlivan Ata" isimli camidir. Cami, Hiveliler tarafından çok saygı duyulan Pehlivan Ata isimli bir zatın türbesinin burada bulunmasından dolayı bu şekilde adlandırılmıştır. Caminin avlusundaki kubbeli türbede ayrıca Hive Hanlarından Muhammed Rahim, Ebul Niyaz ve Şir Gazi'nin mezarları bulunmaktadır. Caminin arka taraflarında bir takım odalar ve âmâlara mahsus bir mektep binası yer alır. Öğrenciler gündüz vakitlerinde camide ders işleyip akşam vakitlerinde medrese odalarında dinlenirler. Medresenin dış kapısı ile

mıntıkasındaki herhangi bir karışıklık, hırsızlık veya diğer suçlar karşısında kamu düzenini sağlamakla sorumludur. Gün batımıyla birlikte semtlerin güvenliği bu kişilerin sorumluluğuna geçer. Kale girişinin önünde tüm gece devriye gezmek mecburiyetinde olan mirablar gece vaktinde sokakta dolaşan insanları tevkif ederler. En fazla hassas oldukları konu hırsızlık ve yasak ilişkilerdir. Mirabların bir üst makamında onlardan sorumlu şefler vardır. Her şefin idaresi altında ise sekiz mirab bulunur. Vambery, *a.g.e.*, s. 229, 333-334.

⁴⁹⁶ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 154–155.

⁴⁹⁷ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁹⁸ Vambery, *a.g.e.*, s. 331.

birlikte tüm odalar avluya açılır. Her talebeye biri yemek pişirmek, diğeri istirahat etmek ve uyumak için tasarlanmış iki oda tahsis edilir⁴⁹⁹. Vámbéry, cami avlusunu tarif ederken burada büyük bir binanın ve iki küçük kubbenin yer aldığını ayrıca avluda bulunan Pehlivan Ata'ya ait türbedeki süslemelerin gayet zarif olduğunu söyler. Seyyahın varlığından söz ettiği diğere camiler, Hive Hanının Cuma günleri uğraması dolayısıyla önem arz eden Cuma Mescidi ile Ata Murad Kuşbeyi, Karayüz Mescidi ve kalenin içinde yer alan Han Mescidi'dir⁵⁰⁰.

Hive'de Pehlivan Ata külliyesinin dışında birkaç tane daha medrese bulunmaktadır. Bunlardan ilki Medemin Han Medresesidir. Bu medrese bir İranlı mimar tarafından 1842 yılında inşa edilmiştir. İçerisinde 130 hücrenin bulunduğu medrese 260 öğrenciyi barındıracak kapasitededir. Medresenin kendisine ait sabit gelirleri vardır. Elde edilen gelirler, hem öğrencilere hem de burada çalışan personele taksim edilir⁵⁰¹. Ülkedeki diğere medreseler; 120 hücreye sahip Allahkulu Han Medresesi, Kutlug Murad Inag Medresesi, sadece birkaç hücresi bulunan fakat oldukça görkemli bir donanımına sahip Arap Han Medresesi ile Şirgazi Han Medresesidir. Buralarda dersler hocaların odalarında işlenir. Her medresenin avlusu büyük ihtimam gösterilerek temizlenir. Ayrıca avlulara ya ağaç dikilir ya da buralar bahçe olarak kullanılır. Hive medreseleri çamurdan yapılmış evlerin ortasındaki tek bina yapılarıdır⁵⁰².

Son cümleden hareketle Hive evlerinden kısaca bahsetmek gerekirse Vámbéry bura evlerinin düzensiz bir şekilde planlandığını ve çamurdan inşa edildiğini söyler. Aynı zamanda evlerin, yine çamurdan yapılmış pürüzlü duvarlarla çevrildiğini ve yüksekliklerinin on fit olduğunu belirtir⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 179-181. Vambéry de çalışmasında bu camiden bahseder ve caminin ismini "Hazreti Pehlivan Camisi" şeklinde zikreder. Vambéry, *a.g.e.*, s. 331. Bu seyyahlardan farklı olarak Emin Efendi şehirdeki cami ve mescit sayısının 35 olduğunu söyler. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 152. Her üç seyyahın bölgeye geliş zamanlarındaki farklılık ve verilen rakamların birbirine yakın olması dolayısıyla bilgilerin doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁵⁰⁰ Vambéry, *a.g.e.*, s. 331-332.

⁵⁰¹ Örneğin medresede görev alan beş Ahund (Hoca) yıllık 3.000 kadar "Batman" ve 150 tilla alır. Bir İmam 2.000 Batman ve 40 tilla alır. Bir Müezzın 200 batman, iki hizmetçi 200 batman, bir berber 200 batman, iki mütevellı ise tüm gelirlerin onda birini alır. Geriye kalan para ise öğrenciler arasında dağıtılır. Buna göre birinci sınıf öğrencisi 60 batman ve 4 tilla, ikinci sınıf öğrencisi 30 batman ve 2 tilla, üçüncü sınıf öğrencisi ise 15 batman ve 1 tilla alır. Vambéry, *a.g.e.*, s. 332-333.

⁵⁰² Vambéry, *a.g.e.*, s. 333.

⁵⁰³ Vambéry, *a.g.e.*, s. 329.

Hive şehrinin alışveriş merkezleri çarşı ve kervansaraylardan oluşur. Halkın en sık uğradığı ve Mac Gahan'ın "asıl çarşı" diye ifade ettiği yer, 91 m uzunluğunda 15 m genişliğinde ve 12 m yüksekliğindedir. Burada dükkânlar iki sıra halinde dizilmişlerdir ve içerisinin aydınlatılması tavanda bulunan delikle sağlanır. Dükkânların dört bir tarafı açıktır. Buralarda Çin malları da dahil olmak üzere her türlü eşya mevcuttur. Çay, şeker, ipek ve pamuktan örülmüş kumaşlar, hilatlar, yemeni, papuç, çizme, tütün vb. gibi Orta Asya'ya mahsus çeşitli emtiaların hepsini bu dükkânlarda bulmak mümkündür⁵⁰⁴. Vámbéry, bu çarşının ismini "Tim" olarak zikreder ve burayı yüksek kemerli ve 120 dükkânın mevcut olduğu bir yer olarak tarif eder. O, Mac Gahan'dan farklı olarak çarşıda satılan ürünler arasında madeni eşya, süs eşyaları ile Buhara ve İran'da üretimi az olması dolayısıyla Rusya'dan getirilen keten ve pamuğun yer aldığını söyler. Ayrıca Vámbéry, bu çarşının çevresinde ekmek satışlarının yapıldığı Nan pazarı, Bakkal pazarı, Şam pazarı (Shembazari) ile sayıları yaklaşık on iki olan berber odalarının bulunduğunu ifade eder⁵⁰⁵.

Şehir, tüccarların büyük alışverişlerini yaptıkları bir kervansaraya sahiptir. Hive kervansarayı 1823 yılında Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından inşa edilmiştir. Kervansarayın her iki tarafına sıralanmış mağazalarda Rus, Orta Asya, Çin ve Hint emtiaları satılmaktadır. Hive'de bir de esir pazarı mevcuttur. Burada Rus ve İranlı esirlerin satışı yapılmaktadır⁵⁰⁶. Vámbéry esir pazarını küçük kervansaray olarak zikreder ve burada Yomut ve Teke Türkmenlerinin getirdiği kölelerin satışının yapıldığını bildirir⁵⁰⁷.

Hive çarşı ve pazarlarında hükümet tarafından tayin edilen memurlar görev almaktadır. Onlar görevleri sırasında esnafın kantar ve terazisine dikkat ettikleri gibi namaz vakitlerinde halkın camiye gitmesinden de sorumludurlar. Çarşı Ağası denilen bu

⁵⁰⁴ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 184-185.

⁵⁰⁵ Vambery, *a.g.e.*, s. 330-331.

⁵⁰⁶ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 186-187.

⁵⁰⁷ Hive ve Buhara'da köle ticaretinin halk arasında büyük bir önemi vardır. Çünkü şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Özbekler hem yerleşik bir hayat düzenine alışık olmadıklarından hem de toprak kültürüyle yetişmediklerinden kendileri adına bağ bahçe işleriyle uğraşmaları için köle satın alırlar. Vambery, *a.g.e.*, s. 331. Köleleştirilenler Müslüman olmayan insanlar arasından seçilir. Bu bakımdan Ruslar ilk sırayı alırken, Sünni Özbeklerden farklı bir mezhebe sahip olmaları hasebiyle esir edilen İranlılar ikinci sıradadırlar. Mesela Burnes, Shurukhs'da bulunduğu sırada Türkmenler tarafından köleleştirilen bir İranlı'ya tesadüf eder. Buhara ve Hive'de köle ticareti o kadar yaygındır ki bu durum her iki hanlığın Rusya ve İranla olan ilişkilerini de etkilemektedir. Burnes, Buhara'nın Rusya ve İranla ilişkilerini zikrederken bu iki ülkenin, hanlıklara karşı düşmanca tutum sergilemelerinden biri olarak onların İran ve Rusları köleleştirme faaliyetlerine destek vermelerini gösterir. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 57, 379-380.

memurlar herhangi bir itaatsizlik durumunda o kişiyi çarşının ortasında dövme yetkisine sahiptirler⁵⁰⁸.

Şehre ait mezarlıklardan bahsetmek gerekirse, onlar Kala-Ata ve Hezaresb kasabalarında yer almaktadır. Hivelilerin kabristanları yarım küre şeklinde kubbeli türbeler gibidir. Kabrin üzeri kiremitle kaplandığı gibi çamurla sıvalı olanlar da mevcuttur. Her mezar taşının ortak özelliği ise üzerinde pek çok ayeti kerimenin yazılı bulunmasıdır⁵⁰⁹.

Vámbéry genel olarak Hive'yi çok beğendiğini itiraf etmekle birlikte burayı Avrupa'nın pek çok büyüleyici şehri kadar etkileyici bulduğunu belirtir⁵¹⁰. Burnaby ise daha şehre girmeden buradaki cami minarelerinin ve şehir kalesinin kiremit renkli yüksek kubbelerinin görkeminden etkilendiğini, şehir girişinin ise oldukça saygın bir görünüm arz ettiğini söyler⁵¹¹. Emin Efendi'nin şehir hakkındaki fikirleri de diğer seyyahlarla örtüşmektedir. Hive için “zengin ve mamur bir şehir” tanımını yapan seyyah, şehri düşman işgallerinden koruyan çölleri ise Allah'ın bir lutfu olarak değerlendirir⁵¹² (Hive Şehri için bkz. Resim 7).

IV. Hokand

Hokand ile ilgi seyahatnamelerde çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte ele aldığımız üç hanlıktan birinin merkezini oluşturması hasebiyle şehir hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Varlığı milattan önceki dönemlere dayanan Hokand, 13. yüzyılda Moğolların saldırısı sonucunda yıkılmış ancak 1732 tarihinde bir istihkâm olarak yeniden inşa edilmiştir. 1740 yılında ise Hokand Hanlığının merkezi olmuştur.

Fergana Vadisinin güney-batı sınırında yer alan şehir, 19. yüzyılın ikinci yarısında Hive'nin altı katı, Buhara'nın ise üç katı büyüklüğe sahiptir. Güney kesiminde Han sarayı bulunur. Surlarla çevrili olmakla birlikte kuzey kısmı açıktır. Çevresinde çok sayıda meyve bahçeleri yer alır. Buhara mimarisini andıran yapılara sahip Hokand'da taştan yapılan dört adet cami bulunmaktadır. Ticari güzergâh üzerinde bulunan şehir

⁵⁰⁸ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 187.

⁵⁰⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 178, 266.

⁵¹⁰ Vámbéry, *a.g.e.*, s. 121.

⁵¹¹ Burnaby, *a.g.e.*, s. 294

⁵¹² Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 141.

Rus emtialarının, yerli ipek ve yönlü ürünlerin ucuza satıldığı küçük bir pazara sahiptir. Ahalisi deriden yapılan eyer, kamçı gibi at malzemeleri retmektedir⁵¹³.

⁵¹³ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 384.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BATI TÜRKİSTANDA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. Aile

Seyyahlar gezileri sırasında çok fazla tesadüf ettikleri Türkmenlerin, pek çok özelliğine eserlerinde değindikleri gibi onların evlenme adetlerini de ayrıntılarıyla izah etmişlerdir. Blocqueville, Türkmenlerin maddi durumlarına bağlı olarak birden fazla eşe sahip olduklarını söyler. Türkmen evlendiği her kadın için ayrı bir çadır kurmak durumundadır. Ancak Tekeli Türkmenler arasında çoğunlukla bir çadırda iki kadın yaşamaktadır⁵¹⁴. Emin Efendi, Türkmen kızlarının mutlaka damatla aynı kabileden olması şartının aranmadığını, ancak Yomud Türkmenleri ile Teke Türkmenleri, arasındaki husumet nedeniyle her iki kabilenin birbirlerinden kız alıp vermediklerini söyler.

Türkmenlerin çok genç yaşta evlenmeleri yaygın bir gelenektir. Emin Efendi, erkeklerin on bir yaşına geldiklerinde babaları tarafından seçilen bir kızla nişanlandıklarını ve Türkmenler arasında bu nişanlanma âdetine “Aytışma” denildiğini söyler⁵¹⁵. Burnes ise bunu “Gretna Gren” olarak ifade eder⁵¹⁶. Tekeli Türkmenler hakkında ayrıntılı bilgi veren Blocqueville bu kabileden kızların evlenme yaşı olarak

⁵¹⁴ Blocqueville Henri De Couliboeuf, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1986, s. 68-69. Mac Gahan Hive Hanının, Hanlığa bağlı kabile ahalisinden kızlarla evlendiklerini, bunların dışında Çerkez cariyelere de sahip olduklarını söyler. Mesela seyyah Bahadır Han’ın dört nikâhlı eşinin ve yüzden fazla cariyesinin olduğunu duymuştur. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 175.

⁵¹⁵ Seyyah, Hasan Kuli ve Gümüştepe arasındaki gezisi sırasında tesadüf ettiği bir Türkmen düğün töreninden yola çıkarak ve Türkmenlerle sohbeti sırasında edindiği bilgiler ışığında bizleri bu konuda aydınlatmaktadır. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 51-52. Emin Efendi’nin belirttiği üzere Türkmen erkeklerinin genç yaşta evlendirilmelerinin iki sebebi vardı. Bunlardan ilki, cinsi ihtiyaçlar hissetmeye başladığı anda delikanlıyı evlendirerek toplumsal ahlakı bozacak davranışlardan uzak tutmak, diğeri çok sayıda çocuk sahibi olmasına imkân sağlamaktır. Çünkü Türkmenler nazarında çok evlat sahibi olmak en büyük kudret ve servetti. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹⁶ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 56.

16–17 arasına işaret ederken, erkeğin evleneceği kızı da kendisinin seçtiğini söyler⁵¹⁷. İkinci hususta Burnes de Blocqueville ile aynı şeyleri aktarır. Onun ifade ettiği üzere Türkmenler’de, Müslüman Araplar’da olduğu gibi kadın ve erkeklerin görüşmelerine engel bir durum yoktur. Genç kız ile erkek ancak birbirlerine âşık oldukları zaman evlenirler⁵¹⁸.

Kız ailesinin evliliğe rıza göstermesi alacağı başlığa bağlıdır. Aileler başlığın çok olması için kız çocuklarının yetişmesi sırasında olanca ehemmiyet gösterir, onları ağır işlerde çalıştırmazlar⁵¹⁹. Emin Efendi genç bir kız için ödenen başlık parasının dokuz deve bedelinde olduğunu, dul kadın için talep edilen başlığın bunun iki katını oluşturduğunu söyler. Dul bir erkek için kızların fiyatının ise otuz deve bedeline ulaştığını ekler⁵²⁰. Erkek, yüzleri açık olan Türkmen kızlarından birisini beğendikten sonra akrabalarından veya dostlarından birini kızın ailesiyle görüşmek ve başlık parası ile diğer şartları konuşmak üzere kızın evine dünürü olarak gönderir. Taraflar arasında şartlar ve başlık parası görüşülüp uzlaşmaya çalışılır⁵²¹. Ebeveynin talep ettiği başlık miktarını erkek ödeyemez ise kızın kalbini kazanarak onu kendisiyle evlenmeye ikna eder ve at sırtında kaçar. Aileler bu çiftin peşine düşerek yakalamaya çalışsa da artık onların ayrılması imkânsızdır. Damat tarafından birkaç kadın, iki ailenin arasına girerek meselenin tatlılıkla halledilmesini sağlar. Neticede iki genç, aileler arasında gerçekleştirilen bir törenle nişanlanır⁵²². Şayet ilk görüşmede anlaşmaya varılırsa çağrılan bir Molla tarafından söz bağlanır ve düğün için bir gün tayin edilir. Bundan sonra damat adayı kız evine hediyeler ve nişan merasiminde kesilmek üzere koyunlar gönderir⁵²³.

Maddi durumu iyi olmayan Türkmenler nişan süresini pek uzun tutmak istemezler. Aslında uzun nişanlılık dönemi damadın başlık parasını taksitler halinde

⁵¹⁷ Blocqueville 1860 yılının Mart ayında, Türkmenlerin İran topraklarına karşı yürüttükleri yağma faaliyetlerine son vermek için hazırlanan İran birliklerine katılarak Horasan’ın doğusuna doğru yola çıkmış bir Fransız seyyahıdır. Blocqueville, *a.g.e.*, s. 66.

⁵¹⁸ Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 55-56.

⁵¹⁹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 66. Başlık mevzusu X. yüzyılda Türkmen ülkelerini ziyaret etmiş olan İbn Fadlan tarafından da zikredilmiştir. Onun Oğuzlar ülkesinde tesadüf ettiği üzere kıza talip olan genç, kızın velisinin Harezm kumaşı, deve veya diğer hayvanlardan oluşan başlık talebini yerine getirdikten sonra kızı alıp götürme hakkına sahiptir. Bunun için bkz. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir yayınevi, İstanbul 1975, s. 32.

⁵²⁰ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 54.

⁵²¹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 66.

⁵²² Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 56.

⁵²³ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 66.

ödemesi yönünden avantajlıdır. Ancak bu süre zarfında kızların ebeveynlerinin yanında kalması gerekliliği, nişan süresinin kısa tutulmasını sağlar. Bu arada paranın arta kalan kısmının ödenmesi gecikirse ana baba kızlarını başka bir talibine verebilir. Genç kızın bir fırsatını bularak baba evinden kaçması ve erkeğin çadırına varması durumunda ise kızın ebeveyninin geri kalan parayı talep hakkı ortadan kalkar⁵²⁴.

Çiftin yaşayacağı çadır, damadın babası tarafından kurulur. Emin Efendi, bu çadırın inşası sırasında yaşananların, düğünün en eğlenceli kısmını oluşturduğunu söyler. Damadın tüm kadın akrabaları aralarına gelini de alarak çadırı kurmaya yardım ederler. Bu sırada latife, espri ve nükte içerikli sohbetler edilir. Açık seçik esprilerin yapıldığı bu sohbetlerin amacı, daha önce bu tür sohbetlerde bulunmayan Türkmen gençlerinin birbirlerine karşı utangaç hallerini ortadan kaldırmaktır⁵²⁵.

Blocqueville, nişandan sonraki ilk iki hafta gelinin, damadın çadırının bir köşesinde nakış, oya, gergef gibi elişleri ile uğraştığını söyler. Kocasının arkadaşları ve akrabaları da bu süre zarfında ona refakat ederler. 14 gün sonra erkeğin akrabaları gelini babasının evine götürüp bırakır. Genç kız babasının evinde bir yıl veya 18 ay kalır ve vaktini dokuma yapmak, halı, kilim, heybe, çuval⁵²⁶ ve diğer ev eşyalarını hazırlamakla geçirir⁵²⁷. Gelinin baba evinde geçirdiği süre zarfında damat belli aralıklarla gelerek eşini görür. Kararlaştırılan sürenin bitiminde damadın akrabaları kızı almak için yeniden gelirler. Gelin tepeden tırnağa süslenmiş bir devenin üstüne biner ve kocasının çadırına doğru yola çıkar. Bu vesile ile tertip edilen eğlence yalnız aile içerisinde olur⁵²⁸.

Düğün günü gelince güveyin çadırı temizlenir, halılar, heybeler, ipekli kumaşlar ve kuştüyleri ile süslenir. Öğleye doğru düğün alayı, gelini almak için yola düşer⁵²⁹.

⁵²⁴ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 68. Emin Efendi bunun tam tersine nişanlılık süresinin 4–5 yıl devam ettiğini nişanlı çift buluş çağına vardıklarında ise düğünlerinin yapıldığını söyler. O bundan sonraki gelişmeleri Blocqueville'nin anlattığı gibi aktarır. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 52.

⁵²⁵ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 54.

⁵²⁶ Çuval çeyiz malzemeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Sağlam ve zarif bir şekilde dokunan bu çuvallardan her çadırda en az beş altı adet bulunur. Türkmenler bu çadırları göç esnasında evin eşyalarını taşımak için kullanırlar. Bunların yanı sıra içine pirinç, buğday ve un koymak için kullanılan çuvallar da vardır. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 55.

⁵²⁷ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 68. Emin Efendi gelinin zifaf gecesini kocasının çadırında geçirdikten sonra tekrar babasının evine döndüğünü, burada kaldığı bir yıl içerisinde damadın çadırı için gerekli olan eşyaları dokuduğunu söyler. Şayet bu süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayamaz ise 2 ay kocasının çadırında kaldıktan sonra tekrar baba ocağına dönerek gerekli olan kilim, halı, seccade ve çuvalları tamamlayıncaya kadar burada kaldığını belirtir. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 52. Burnes ise Blocqueville ile benzer şeyleri söyler. Buna göre nişandan sonra bir yıl daha ailesiyle yaşamaya devam eden gelin adayı, bu süre zarfında çeyizini hazırlamaktadır. Burnes, *a.g.e.*, C. II, s. 56.

⁵²⁸ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 68.

⁵²⁹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 66.

Güveyin eşi-dostu, akrabası, kız kardeşleri, annesinden oluşan kadınlar grubu takılar ile süslenir, başlarına taca benzer tepelikler giyerler. Üç veya dört devenin üstüne halılar, farklı renkte ipekliler konulur, kumaşlar birbirine dikilip devenin başından boynuna ve semerine doğru sarılarak şekil verilir. İki kısma ayrılan erkeklerin bir kısmı yaya olarak kadınlarla birlikte yola çıkar, diğerleri silahlı ve atlı olarak alayın önüne geçer. Kızın çadırına yaklaşınca, yavaşlayarak tüfekleri ve tabancaları ile havaya ateş edip, atlarıyla insanları hayrete düşüren gösteriler yaparlar.

Çadıra girildikten sonra gelinin ebeveyni ile gelini almaya gelen damadın arkadaşları arasında çekişmeler başlar. Gelin gitmek istemiyormuş gibi yaparak nazlanır. Nihayet o, baba ocağını terk etmeye razı olunca damat alayının getirdiği halılardan birinin üstüne oturtulur, sonrasında damadın erkek arkadaşları halının dört köşesinden tutarak develere doğru koşmaya başlarlar.

Süvariler atlarını dörtlü sürerken aynı anda havaya ateş ederler. Gelinin mensup olduğu kabile halkı ve akrabaları ise halıyı taşıyanların peşine düşerek ellerine geçen toprak parçalarını onlara doğru fırlatırlar. Develerin yanına varılınca takip sona erer. Gelinin kıyafeti düzeltilir, sadece burnunu ve ağzını açıkta bırakacak şekilde peçe takılır. Gelin damadın yakın akrabaları ile birlikte alayın başına geçirilir. Damadın yurduna ulaşıldığı vakit, geline refakat eden kadınlar onu serinletmek bahanesiyle peçesini açar. Buradaki amaç gelini çevredekilere göstermek ve onların merakını gidermektir.

Gelin alayı erkeğin evine varmadan önce, süvarilerin kabileye katılmaları ve kabile halkının bir araya toplanmasıyla tüfek sesleri ve bağırışmalar birbirine karışır. Gelin yürürken yoluna çocuklar için birkaç çörek atılır. Damadın kadın akrabalarından birkaçı gelini çadıra getirir, sonrasında çadıra giren komşu kadınlar gelini ziyaret ederek mutluluk dileklerini iletirler. Bu sırada erkeklerin çadıra girmelerine müsaade edilmez, onlar yemek vakti gelinceye kadar güreşle, at yarışları ve çeşitli oyunlarla meşgul olurlar. Akşam saatleri ise çay, çelim içmek ve müzik dinlemekle geçer⁵³⁰.

Türkmen düğünlerinin vazgeçilmez eğlencelerinden biri at yarışlarıdır. Damadın babası maddi durumuna göre yarışta birinci, ikinci ve üçüncü gelenlere ödüller tayin eder. Buna göre en büyük ödülü birinci en küçüğünü ise üçüncü olan alır. Atlıların çıkış çizgileri ile hedefleri önceden belirlenir. En nitelikle atların tercih edildiği

⁵³⁰ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 67-68.

bu yarışlarda her bir atlı hedefe daha önce ulaşmaya çalışır. Bu sırada halk “aferin” naraları ile yarışçıları destekler⁵³¹.

Batı Türkistan halkının aile yapısından genel olarak bahsetmek gerekirse Türkmenler başta olmak üzere bölge sakinlerinin tamamı geniş ailelerden oluşur. Aile üyeleri evin reisi olan baba, anne, onların evli ve bekâr oğulları, bekâr kızları ve oğullarının çocuklarından oluşur. Ataerkil bir yapı arz eden bu aileler de kalıcı olan doğal olarak erkektir. Kız çocukları evlendiklerinde eşlerinin aileleriyle birlikte yaşamaya başlar ve anca boşandıkları zaman o evden ayrılabilirler. Aynı zamanda onlar babaya ait mala ortak değildirler ve çeyizlerini aldıktan sonra hiçbir hak talep etmezler. Aile içerisinde ilişkiler doğum ve kıdem sırasına göre şekillenir ve küçük büyüğüne karşı daima saygılıdır⁵³².

II. Yemek Kültürü

Seyyahlarımızın gezileri sırasında şahit olduğu üzere bölgenin sosyal ve kültürel yapısı çeşitli etnik kimliklerin varlığına rağmen hemen hemen benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik bölgenin yemek kültürü üzerinde de kendisini hissettir. Seyyahlar bu nedenle bölge halkının yemek kültürünü etnik kimliklerine göre zikretmek yerine şehir ya da ülke kimliklerine dayalı olarak izah ederler.

Mesela Vámbéry, tüm etnik kimlikleri göz ardı ederek Hive mutfağının çok çeşitli olmadığını söyler. Halkın en fazla rağbet gösterdiği yemek, bol koyun kuyruğu yağı ile pişirilmiş pirinç pilavıdır. Bu pilavın ana malzemelerini yarım kilo kadar koyun kuyruğu yağı ve 2 kilo pirinç oluşturur. Bunların dışında havuç, şalgam ve turp da bulunmaktadır⁵³³. Teke Türkmenleri pilavı et, susamyağı, kıyılmış havuç, biber, tuz ve su ilave ederek hazırlarlar⁵³⁴. Pilavın yapılış şekli şöyledir. Önce koyun yağı bir tencerede eritilir ve parçalara ayrılmış koyun eti içine atılır. Hafif ateşte pişen et kıvama

⁵³¹ Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁵³² Lowrance Krader, “Orta Asya Halklarında Aile Yapısı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, çev. Handan Er, C.2, Sayı 8, Kültür Bakanlığı yay., Ankara (Mart) 1995, s. 56-58.

⁵³³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 131. Mac Gahan da bölgenin en önemli yiyeceği olarak pilava işaret eder ve bu pilavın ismini “Özbek Pilavı” olarak zikreder. O, ayrıca pilavı daima et suyuyla veya kavrulmuş etle pişirenlerin maddi gücü iyi Hiveliler olduğunu belirtir. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 185, 192. Schuyler da gözlemlerine dayanarak Batı Türkistan halkının en fazla tükettiği yiyeceğin pilav olduğunu söyler. Schuyler *a.g.e.*, s. 125. Günümüzde de Özbek Pilavı olarak tanınan bu pilav çeşidi diğerleri arasında önemli bir yere sahiptir.

⁵³⁴ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 59.

geldiğinde tencereden alınır. Daha önceden yıkanarak temizlenen pirinç yağın içine atılır ve pişinceye kadar hafif ateşte bekletilir. Pirincin pişmesiyle birlikte et, pirinç ve ince doğranmış havuç birbirleriyle karıştırılır. Sonra tüm bu karışım düz ve geniş bir tabağa dökülür. Et ve kemik parçaları göze hoş görünür şekilde tabağın üst kısmına yerleştirilir. Daha sonra misafirlerden biri kuşağından çıkardığı bıçakla eti küçük parçalar halinde keser ve misafirlerin kolayca yiyebileceği şekilde pirincin farklı taraflarına dağıtır. Schuyler, Hivelilerin büyük bir ziyafet düzenledikleri zaman etli pilavın yanı sıra içerisinde kuru üzüm, şamfıstık ve tavuk etinin yer aldığı pilav da yaptıklarını, pişirilen pilav çeşitlerine karabiber eklenerek yemeğin lezzetinin arttırıldığını söyler. Ancak o, pilavın çok yağlı yapılması hasebiyle Avrupalıların damak zevkine uygun olmadığını da belirtir⁵³⁵. Hive’de koyun kaburgasının pirinçle doldurulmasıyla hazırlanan bir pilav çeşidi de mevcuttur⁵³⁶.

A. Vámbéry, Buhara halkının ulusal yemeklerinden biri olarak “Mantı”yı gösterir. Misafirlere ikram edilen yemek çeşitlerinin başında gelen mantı seyyah tarafından “yağ ve baharatların karıştırıldığı ve kıymayla doldurulan bir çeşit yoğurtlu yemek” olarak tarif edilir⁵³⁷. Batı Türkistan da, kuru üzüm, kuru kayısı ve şeftali ile yapılan “Kişmiş” ile yağda kızartılarak yapılan hamur işleri de oldukça beğenilen yemek türleri arasındadır⁵³⁸. Bölgeye has yemeklerden bir diğeri “kavardak” dır. Schuyler bu yemeğin bir kebab çeşidi olduğunu ve şişte kızartılmış küçük et parçaları şeklinde ya da kuşbaşı doğranmış et, havuç ve ekmek ile birlikte yağın içerisinde kısık ateşte olmak üzere iki şekilde pişirildiğini söyler⁵³⁹.

Mac Gahan, Kırgızların daha çok süt ve koyun etiyle beslendiklerini, onlar arasında en fazla talep edilen yiyeceklerin ise koyun eti suyuyla pişirilmiş buğday çorbası, süt, tereyağı ve koyun eti kavurması olduğunu söyler⁵⁴⁰. Buharalı Müslümanlar domuz, tavşan, hindi, güvercin ve ördek eti yemezler. Onların et tüketimi koyun ve deve

⁵³⁵ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 125. Emin Efendi de Hive sarayında pilavın yanı sıra keklik ve piliç kızartması yendiğine tanık olmuştur. Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 131.

⁵³⁶ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 192.

⁵³⁷ Seyyah burada Buhara halkı olarak Tatar ismini kullanır. Çalışması incelediğinde seyyahın Tatar ve Özbek kavramlarını birbirine alternatif isimler olarak kullandığı görülür. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 181. Schuyler, “nanty” olarak isimlendirdiği mantı yemeğini, koyun etinin soğanla birleştirilerek ve üzerlerine bol miktarda biber serpilerek, hamurun içine konması ve kısık ateşte pişirilmesiyle hazırlanan bir yemek olarak tarif eder. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 125.

⁵³⁸ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 26, Blocqueville, *a.g.e.*, s. 59.

⁵³⁹ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 125.

⁵⁴⁰ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 20, 31.

etine dayanır⁵⁴¹. Domuz etinin yenmemesi bölge halkının inançlarının bir gereği olmakla birlikte adı geçen diğer hayvanların tercih edilmeme sebebi bölgenin daha çok büyük baş hayvan yetiştiriciliğine uygun olmasına dayandırılabilir. Seyyahlarımızdan Schuyler ise gezisi sırasında sadece Kırgızların at eti yediklerine şahit olduğunu nüfusun geri kalanının koyun etinden başka bir hayvanın etini tercih etmediklerini söyler⁵⁴².

Bölge halkının yemek öğünlerinden bahsedecek olursak Blocqueville, Teke Türkmenlerinin sabah kahvaltısında kuru ekmek, soğan veya çorbanın yer aldığını söyler. Bu durum tüm Teke Türkmenleri için geçerlidir. Çorba, daha önceden kesilip işkembeye muhafaza edilen et ya da hayvanın kemikleri ve diğer bazı parçaları kullanılarak pişirilir⁵⁴³. Buhara halkı ise sabah saatlerinde süt ve tuzla pişirilmiş çay içerler. Öğleden sonra 4–5 civarında düzenledikleri ikinci öğünlerinde pilavla karınlarını doyururlar. Günün sonuna doğru çay içerek öğünlerini tamamlarlar⁵⁴⁴.

Batı Türkistan'da yer sofrasında ve elle yemek yeme âdeti yaygındır. Vámbéry yer sofrasını, üzerinde çeşitli renklerin bulunduğu kalın bir keten kumaş olarak tarif eder⁵⁴⁵. Özbekler ve Türkmenler yemek yerken sağ ellerini bölgedeki köleler ise sol ellerini kullanırlar. Onlar parmaklarıyla pilav alırlar ve avuç içlerinde yuvarlayarak ağızlarına koyarlar⁵⁴⁶. Türkmen sofrasında bulunma şansına sahip olan Burnes, onların elleriyle yemek yediklerini sonrasında bilek kemiklerinden başlayarak ellerini yaladıklarını söyler⁵⁴⁷. Blocqueville de Teke Türkmenlerinin yemekten sonra ellerini ve parmaklarının yaladıklarını belirtir. Ayrıca onların kadın ve erkekler olarak aynı sofrada yemek yemediklerini söyler⁵⁴⁸. Bu durum büyük ihtimalle ev halkının misafir ağırladığı sırada yaşanan bir hadise olsa gerektir. Nitekim seyyahların halkın sofraya geleneklerini gözlemlemeleri ancak onlara misafir olduklarında mümkün olmuştur. Bunun dışında Türkmen kadınlarının erkeklerden kaçmadıkları gibi onlarla her ortamda buldukları bilinen bir gerçektir.

⁵⁴¹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁴² Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 125.

⁵⁴³ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁴⁴ Zarccone, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁴⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 131. Vambéry Hivelilerin yer sofrası kullandığına şahit olduğu gibi Burnes de Türkmenler de aynı özelliğin mevcut olduğunu görmüştür. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 62

⁵⁴⁶ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 125.

⁵⁴⁷ Seyyah, Türkmenlerin yemek sonrası ellerini yalamalarını köpeklere benzetir. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 62.

⁵⁴⁸ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 56.

Bölge halkının tercih ettikleri içecek çeşitlerine gelince bunlar yeşil çay⁵⁴⁹, siyah çay, kımız, deve sütü ve bozadır. Türkmenlerin vazgeçemediği içeceklerin başında yer alan çay, Teke Türkmenleri tarafından yemek sırasında veya yemekten sonra içilir. Onlar hem yeşil hem de siyah çayı şekerli veya şekersiz olmak üzere iki şekilde tüketirler. Siyah çay yaprakların sıkılıp öz suyunun akıtılmasından sonra ince ince doğranarak pişirilir⁵⁵⁰. Bazı Türkmen grupları da yemekten sonra yeşil çay içerler. Onlar çaylarını kâse şeklindeki derin kaplarda içerler. Bir kişinin içtiği çay miktarı 15 ila 20 kâse arasında değişir⁵⁵¹. Taşkent yerlileri ise yeşil çayı günün her vaktinde soğuk şekilde içerler. Çünkü bu içecek özellikle sıcaklığın bunaltıcı olduğu vakitlerde insana güç verir, canlılık kazandırır⁵⁵². Kırgızlar çayı Ruslar tarafından yapılan demir ibrikte hazırlamakta ve ağızlarına aldıkları bir parça şeker ile birlikte içmektedirler⁵⁵³. Bir diğer milli içecek kımız, deve ve kısrak sütünden ekşitilerek yapılır ve mest edici özelliğe sahiptir. Bu içecek daha çok Kırgızlar ve bölgedeki göçmen nüfus arasında yaygın olmakla birlikte tüm Batı Türkistan halkının rağbet gösterdiği bir içecektir⁵⁵⁴. Batı Türkistan çöllerinin başlıca içeceklerinden olan boza özellikle Kırgızlar tarafından tercih edilir. Bu içecek deve, keçi ve koyun sütünün birbirleriyle karıştırılması ve hafif ateş üzerinde bir saat kaynatılmasıyla hazırlanır. Yoğun olarak havaların sıcak olduğu zamanlarda harareti kesmek için içilir⁵⁵⁵.

Taşkent halkı için özellikle sabah saatlerinde en gözde içecek, eritilmiş don yağının karıştırıldığı kaymaklı yeşil çay olan *shirin-tchai*'dir. Taşkent yerlileri Müslüman oldukları için içki içmek onlara dinen yasaktır. Bunun yanı sıra onlar

⁵⁴⁹ Schuyler Buhara'da bulunduğu sırada insanların yeşil çay ve su haricinde başka içeceklere itibar etmediklerini söyler. Özellikle pilav yedikten sonra onların su içme alışkanlıklarının olduğunu belirtir. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 126.

⁵⁵⁰ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁵¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 131. Mac Gahan, Hivelilerin içtikleri çayın İngilizlerden satın aldıkları yeşil çay olduğunu söyler. Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 185.

⁵⁵² Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 126.

⁵⁵³ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 20. Buhara ile ilgili araştırmasında Zarccone, çayın sadece basit bir içecekten ibaret olmadığını, çayhaneler aracılığıyla önemli bir toplumsal rolünün bulunduğunu söyler. Zarccone, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁵⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 151. Mac Gahan bu içeceğin şampanya lezzetinde olduğunu ve insana serinlik verdiğini söyler. Mac. Gahan *a.g.e.*, s. 20. Blocqueville ise içeceğin deve sütünün kırbalarda veya küplerde mayalanarak mavimsi berrak bir görünüş ile ekşimsi bir tat kazanmasıyla hazırlandığını söyler. Blocqueville, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁵⁵ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 35.

sarhoşluk etkisi yaratan bir içeceğe sahiptirler. Bu içecek arpadan yapılan Buza'dır. Aynı etkiyi çok içildiği takdirde yukarıda bahsi geçen kımız da yapmaktadır⁵⁵⁶.

Bölge halkı çok ikram severdir. Onlar yeni pişen ekmekten komşularına ikram etmeyi kendilerine zorunlu gördükleri⁵⁵⁷ gibi yurtlarına davet ettikleri kişileri ya da Tanrı misafirlerini de yemek yedirmeden göndermezler. Hatta seyahatleri sırasında iaşelerinin bir kısmını karşılamak düşüncesiyle onlar için yolluk hazırlarlar⁵⁵⁸. Evlerine davet ettikleri misafirleri için Türkmenler koyun keserler ve onları en iyi şekilde ağırlarlar⁵⁵⁹. Vámbéry'nin belirttiği üzere bölge halkı fazla yemek yiyebilen insanlara büyük saygı duydukları gibi çadırlarına ya da evlerine gelen misafirlerden ikram edilen yiyecekleri yemelerini beklemektedirler⁵⁶⁰.

Batı Türkistan halkı tarafından tüketilen meyve çeşitleri daha çok kavun ve karpuzdan oluşur⁵⁶¹. Buhara halkı başta olmak üzere tüm Batı Türkistan halkı kavun ve karpuzu çok sever⁵⁶². Yetiştirilen kavunun lezzeti özellikle seyyahları hayretler içerisinde bırakmaktadır. Hive'de kavunun dışında karpuz, nar ve incir de bol miktarda bulunur. Şehrin etrafı dut ağaçlarıyla çevrili olmakla birlikte bu ağaçlar meyvesinden ziyade ipek kozalakları üretimi açısından önem taşımaktadır⁵⁶³.

Batı Türkistan erkekleri Avrupa'daki sigaradan farklı olarak Osmanlı nargilesine benzer bir içecek kullanırlar. Buna "çelim" denilir. Gömleklerinin ceplerinde sürekli olarak tütün taşıyan ve özellikle yemek sonrasında çelim keyfi yapan erkeklere nazaran kadınlar çelim kullanmazlar⁵⁶⁴. Buhara halkı tarafından da aynı isimle bilinen bu içecek için genellikle pirinç bir eşyanın üzerine monte edilen sukabağı kullanılır. Bunun

⁵⁵⁶ Schuyler, bölgedeki mevcut içeceklerin bahsi sırasında bir meyve bahçesi olan Batı Türkistan'ın vaha şehirlerinde hiç meyve suyu üretimine girilmesini ilginç bulduğunu da belirtir. Bu durum yerlilerin bizzat meyveden istifade ettikleri için böyle bir şeye gerek duymamış olabilecekleri şeklinde ya da ülkede gıda sanayisinin gelişmemiş olmasıyla açıklanabilir. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 126.

⁵⁵⁷ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 46. Schuyler, Taşkent yerlilerinin ekmeği çoğunlukla buğdaydan küçük ve yuvarlak ya da yufka gibi büyük ve ince bir şekilde yaptıklarını söyler. Onun anlattığı üzere ekmeğin tandırın kenarlarına yapıştırılarak pişirilir. Seyyah ekmeğin özellikle taze olduğu zaman çok lezzetli olduğunu belirtir. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 126.

⁵⁵⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 50, 74.

⁵⁵⁹ Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 62. İran sınırındaki Türkmenlere misafir olan Osmanlı seyyahı Mehmed Emin Efendi, Türkmenlerin misafirlerini büyük bir saygıyla ağırladıklarını, onun için koyun kesip, etinden pişirdiği yemeği misafire ikram ettiğini geleneklere uygun olarak da hayvanın başını misafire sunduklarını gözlemlemiştir. Mehmet Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁶⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 131.

⁵⁶¹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁶² Zarccone, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁶³ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 190. Burnaby, Hive'de bulunduğu sırada kendisine ikram edilen kavunun büyüklüğü ve lezzeti karşısında hayrete düştüğünü söyler. Burnaby, *a.g.e.*, s. 278.

⁵⁶⁴ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 59.

dışında topraktan yapılan küçük bir topaç vardır ve bunun içerisinde su bulunur. Bir ucu suda bulunan diğer ucu yukarıya doğru çıkan bir boru mevcuttur. Aynı zamanda bu boruya benzer bir de ağız kısmı için yapılmış boru vardır ve çelimin yan tarafında bulunur. Çelimde kullanılan tütüne gelince, Schuyler halkın genel olarak koyu yeşil toz halinde bulunan bir tütün çeşidini tercih ettiklerini söyler. Tütünün dışında kullanılan diğer uyuşturucu maddeleri buruna çekilen enfiye, afyon, morfin ve kukhnar⁵⁶⁵’dır.

III. Eğlence Kültürü

Batı Türkistan halkının eğlence tarzı zaman ve olaylara göre farklılık gösterir. Buna göre bölge halkının günlük eğlence alışkanlığı şehir meydanlarında yer alan cami bahçelerinde, çardak altında ya da havuz kenarlarında oturarak çay içmektir. Mesela 19. yüzyılın ikinci yarısında Hive’deki “Tuşebaz” diğer adıyla “Medrese Cami”, avlusundaki büyük bir havuzdan dolayı halkın ziyaret yerlerinden biri olmuştur. Tuşebaz’ın dışında Hive’de, bahçesinde hurma ağaçları ve karaağaçların gölgelendirdiği havuzların yer aldığı birçok cami vardır. Bu bahçeler özellikle sıcak aylarda Hiveli erkek ve kadınların uğrak alanlarındandır. Vámbéry, özellikle işi gücü olmayan Hivelilerin zaman geçirmek maksadıyla sıklıkla cami bahçelerini ziyaret ettiklerini söyler. Ayrıca seyyah, onların bu aktivitesini Avrupa’daki işsizlerin kahvehanelere takılmasına benzetir⁵⁶⁶.

Buhara’da ise şehir merkezinde bulunan Divan Beyi sarnıcının bir köşesinde ağaçların gölgesi altında yer alan çardaklar vardır. Bu çardaklar altında Rusya üretimi semaverlerde pişirilen yeşil çay ziyaretçilere ikram edilir. Sarnıcın diğer kısımlarında hasır tezgâhlar üzerinde ekmek, meyve, şekerleme ve et satışları yapılır. Bu tezgâhlar sarnıç alanını ziyarete gelen Buharalıların alışveriş merkezleridir. Divan Beyi sarnıcının batı yönünde önü ağaçlarla kaplı Divan Beyi Camisinin terası bulunmaktadır. Burada

⁵⁶⁵ Afyon bitkisi kapsüllerinin suda bekletilmesiyle hazırlanan likör tipi, koyu kahverengi renkteki bu içki oldukça sert bir tada sahiptir. Düzenli olarak kullanıldığı zaman insan bünyesinde çok kötü etkiler yapar. Geçici zindelik ve neşe hali kısa süre içerisinde sersemliğe dönüşür ve aşırı yorgunluk halleri görülür. Kukhnar içkisinin günde birkaç kez ve büyük oranlarda içilmesi güçtür. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 126-127. Mehmed Emin Efendi de Köhne Ürgenç gezisi sırasında yerlilerin nargile kullandıklarına tanık olmuştur. Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 114-115

⁵⁶⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 132-133.

Dervişler ve Meddahlar Peygamberlerin ve ünlü savaşçıların hikâyelerini şiir veya nesir halinde anlatırlar. Nitekim onların dinleyicileri de hiçbir zaman eksik olmaz⁵⁶⁷.

Buhara'dakine benzer çardaklar ve çayevleri Taşkent'te de yer alır ve buralar halkın şehir içindeki dinlenme ve güneşten korunma mekânlarını oluşturur. Schuyler'ın şahit olduğu üzere çayhanelerde ipek kumaşla kaplanmış uzun minderlerin üzerine oturup çaylarını içen Taşkentliler aynı zamanda son yerel dedikoduları konuşur ya da Hive'ye gerçekleştirdikleri seyahatlerine dair maceralarını anlatırlar. Tıpkı Buhara'da olduğu gibi burada da yeşil çay büyük Rus yapımı semaverlerde hazırlanır ve küçük Çin malı kâselerle müşterilere ikram edilir. Çayhanelerde çay haricinde hiçbir şey satılmamakla birlikte onların çevresindeki tezgâhlarda et de dahil olmak üzere birçok yiyecek temin etmek mümkündür⁵⁶⁸.

Bunun dışında bölge halkının bir diğer eğlencesi kendi evlerinde ya da çadırlarında misafir ağırladıkları sırada onların memnuniyetini sağlamaya dayalı gerçekleştirilen ev şölenleridir. Ev ahalisi misafirin karnını doyurduktan sonra tanbur ve keman gibi çalgılarla müzik şöleni düzenler. Şayet ailenin çocukları varsa onlar misafirlerin huzuruna çıkarak selam verir ve raks etmeye başlar. Seyyah Mac Gahan Hive'de böyle bir gösteriye tanık olmuştur. Onun izah ettiği üzere raks etmek üzere ortaya çıkan çocuklardan biri kadınlara mahsus kıyafetler giyerek ve onlara özgü tavırlar sergileyerek karşısındaki erkeğe cilve yapar ya da ona darılmış gibi raks eder. Diğerleri ise rol arkadaşına âşıkmiş gibi davranır ve onun gönlünü almaya çalışır. Sonunda pes eder ki bu sefer kız rolündeki çocuk cilve ve eda ile sevdiğinin gönlünü kazanmaya çalışır. Oyunun sonunda kız ve erkek barışır ve birlikte raks ederler⁵⁶⁹ (Raks eden çocuklar için bkz. Resim 10).

Evlerdeki bu küçük şölenlere benzer, fakat daha kalabalık gruplarla gerçekleştirilen eğlenceler de söz konusudur. Bu eğlenceler yemek, müzik ve raks içermektedir. Ancak buralarda raks edenler daha profesyonel kişilerden oluşur.

Batı Türkistan halkının büyük bir kesimini oluşturan Müslüman kitleler ahlaki yapı hususunda aşırı hassas oldukları için burada kadınların alenen dans etmeleri yasaktır. Bu nedenle bu tür eğlencelerde rakkas çocuk ve genç yaşlardaki erkeklerden

⁵⁶⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 173.

⁵⁶⁸ Mesela Schuyler böyle bir çayhanede dinlendikten sonra çevrede kurulan tezgahlardan biraz şeker, kişmiş ve kayısı satın almıştır. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 179.

⁵⁶⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 194–195.

oluşur ve onlara *batchas* denilir⁵⁷⁰. Schuyler, tüm Batı Türkistan'da yer alan bu geleneğin özellikle Buhara ve Semerkand'da çok rağbet gördüğünü söyler⁵⁷¹.

Seyyah, Batchaların tıpkı Avrupa'daki önemli şarkıcılar ve sanatçılar gibi gittikleri yerlerde büyük ilgi gördüklerini belirtir. Özellikle büyük şehirlerde sayıları oldukça fazla olan bu erkek dansçılar meydan ya da pazardan geçerken herkes elini kalbinin üzerine götürerek selam vermek üzere ayağa kalkar. Eğlence sırasında da onların yaptığı her hareket çevrelerindeki erkekler tarafından dikkatlice takip edilir ve alkışlanır.

“Bazem” denilen eğlenceler için bir saatliğine davet edilen bu gençler kendilerine eşlik eden korumalarıyla birlikte eğlence mekânına gelirler. Ev sahibi ile tokalaştıktan sonra yere, dizleri üzerine otururlar⁵⁷². Çay kâseleri ile meyve ve tatlı tepsileri batchalar gelmeden önce onlar için hazırlanır. Bu erkek çocuklar yeteri kadar üzüm ve kavun yedikten sonra dans etmeye başlarlar. Onlar, farklı parlak renklerde çeşitli ipek kumaşlardan oluşan bol bir cübbe ile geniş bir pantolon ve nakışlı şapkalar giyerler. Şapkasının altından aşağıya doğru sarkan iki uzun lüle şeklinde saçları ve çıplak ayaklarıyla batcha zarif davranışlar içerisinde kendisini yere atar. Onun davranışları kısa sürede vahşileşir. Kollarını dışarıya açarak çılgınca döner ve sonra dizleri üzerinde müzisyenlere doğru birkaç takla atar. Bir an durduktan sonra enstrümanlara eşlik etmek için şarkı söyler aynı anda kollarını başı üzerinde zarif bir şekilde hareket ettirir. Kısa bir süre sonra ayağa kalkan dansör tüm vücudu titrer bir durumdayken halının kenarında yavaş hareketlerle dansa devam eder. Bu ilk dansa “katta-uin” yani “büyük oyun” denilir. Seyirciler, takma saçlarıyla, ayak bileklerine taktıkları halkalarla bir kız gibi dans eden batchaların dansından oldukça memnun kalır.

Batchaların düzenlenen bir ziyafete katılmasını sağlamak için pek çok defa rica etmek hatta yalvarmak gereklidir. Farklı dans figürleri için sürekli olarak kendilerini

⁵⁷⁰ Hive ziyareti esnasında iki şehzadenin sünnet düğününe katılan Mehmed Emin Efendi, ilk defa olarak burada erkek dansçılara tesadüf etmiştir. Bu dansçılar ile ilgili olarak Schuyler ile hemen hemen aynı bilgileri aktaran Emin Efendi, halk arasında onlara “oğlan” denildiğini ve bu âdetin Hive’ye İranlılardan geçtiğini söyler. Mehmed Emin Efendi, *a.g.e.*, s. 135-137.

⁵⁷¹ Seyyahın belirttiği üzere 1860’lı yılların sonunda Hokand Hanlığında batchasların yer aldığı eğlenceler önceki yıllarda yaşanan ahlaksızlıklar nedeniyle yönetim tarafından yasaklanmıştır. Nitekim seyyah orda kaldığı süre zarfında eğlence kabul edilebilecek herhangi bir faaliyete rastlamamıştır. Taşkent’te ise 1872 yılında ülkede yaşanan şiddetli kolera salgınına bahane eden Mollalar dansın Kuran’ın emirlerine aykırı olduğunu ve yaşadıkları felaketin Kuran hükümlerine uyulmadığından kaynaklandığı söylemesi üzerine ve salgının yayılmasını önlemek amacıyla yerel yöneticiler tarafından yasaklanmıştır. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 132.

⁵⁷² Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 133.

yetiştiren bu dansörlerin yaygın olarak uyguladıkları dans çeşidi Afgan, Şirazi veya Kaşgari'dir. Genç dansçılar genellikle takla atmak gibi pek çok jimnastik hareketleri içeren bir koreografi ile dans ederler⁵⁷³.

Genellikle danslar iki dansçı tarafından gerçekleştirilir ve bu dansçılar birbirinden bağımsızdır. Danslar şehvet içermesine rağmen hiçbir surette edebe aykırı değildir. Çok sık tesadüf edilen hareketlerden biri dansçıların ellerinde büyük göğüsler tuttuğu ve bunları seyircilerin üzerine atıyormuş gibi yaptığı sahnelerdir. Bazı danslarda dansör elinde bir kâse çay ile seyircilerden birinin yanına gider ve binbir ricayla ona bu çayı ikram eder. Sonra sürekli olarak kompliman yapar ve övgü dolu sözlerle şarkı söyler. Çayın ikram edildiği seyircinin eli, çay dolu kâseden geri geri gider fakat dansörün kendisini kucaklamasına veya öpmesine utangaçlık içerisinde teslim olur. Seyirci çayı içtikten sonra boş kâseye birkaç gümüş para koyar ya da dansörün ağzına bir altın tilla bırakırsa batcha tarafından bir öpücük elde edebilir. Bu sırada seyirci batchaya karşı oldukça saygılıdır ve ona “Taksir”, “Efendi” veya “Kulluk” şeklinde hitap ederek ve “Sizin kölenizim” diyerek bu saygısını gösterir.

Dans boyunca söylenen şarkılar genellikle aşk ile ilgilidir ve bu aşk çoğunlukla dansör ile müzisyenler arasında karşılıklıdır. Küçük yaşlardan itibaren bu mesleği icra eden dansörlere duyulan büyük sevgiye yöneticiler hiçbir şekilde müdahale etmezler. Onlar her türlü savurganlık ve sefahat hakkına sahiptirler. Nadiren para biriktirme ihtiyacı duyarlar. En geç 20–25’li yaşlara varınca ya da sakallarını gizlemek imkânsızlaşınca dansörlüğü bırakırlar.

Raksı bıraktıktan sonra batchalar çoğunlukla bir çayhanenin işletmesini üstlenir ya da küçük çaplı ticaretle uğraşır. Aralarından bazıları başarılı ve zengin biri olsa dahi onun geçmişi, ismine eklenmiş bulunan *batcha* lakabıyla kendisini her zaman takip eder. Bir zamanların yakışıklı dansörünün bu işi bıraktıktan sonra Kuşbeyi (Büyük Vezir) mevkisine kadar yükselme şansı vardır. Ancak onların gençliklerinde elde ettikleri bu itibarı ileriki hayatlarında koruyamayıp kukhna içen veya afyon çeken insanlar haline geldikleri de olur.

Orta Asya’da dans edenler sadece erkekler değildir. Aynı zamanda kızlar ve kadınlarda çok iyi dans ederler. Ancak onların gösterileri tamamıyla kadın avlularında gerçekleştirilir. Dansöz, parlak kırmızı ipekten geniş bir cübbe giyer ve bir düzine

⁵⁷³ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 134.

küçük örgü şeklindeki saçları boyun civarında asılıdır. İpekten uzun bir eşarp ile örtülü olan başının üzerinde gümüşten bir takı yer alır. Ayrıca onlar turkuaz taşlı ya da renkli camlarla içi doldurulmuş küpeler takarlar. Ayakları çıplak olan bu kadınlar halı üzerinde yavaş hareketlerle dönerler. Tamburun hızlanmasıyla birlikte onlar da hızlanır. 12 kez döndükten sonra yere yıkılırlar. Sonra tekrar ayağa kalkar yavaş hareketlerle salınmaya ve ritim eşliğinde kollarını hareket ettirmeye başlarlar. Seyircilerden birinin önüne diz çökerek dans ettikleri de olur. Dans figürleri buna benzer şekillerle devam eder ve kadın karşısındaki erkeği yoldan çıkarır. Tam kendisinden bir öpücük beklendiği sırada dansını sona erdirir ya da öpücükle noktalar. Kadınların dansı erkeklerinkine benzemektedir. Yalnız çeviklik ve zariflik bakımından farklılık arz ettiği noktalar da vardır. 11 ve daha alt yaşlardaki kızlar danslarında az figür kullanırken 11 yaşından büyükler ise çok daha fazla heyecan ve tutkuyla dans ederler⁵⁷⁴.

Schuyler rakkas ve rakkaselerin danslarıyla şenlenen bu eğlencelerin dışında sadece müzikten oluşan şölenlerin düzenlendiğini ve bu şölenlere meyilli olanların şarkı söylemeyi ve dinlemeyi seven Sartlar olduğunu söyler. Sart müziği iki telli gitar tarzı bir çalgı eşliğinde tekdüze şekilde söylenen şarkı ve şiirden oluşur. Gece geç saatlerde bir araya gelen Sartlar neşeli ve canlı şarkılarını alkışlar eşliğinde veyahut bir tambur ile birlikte söylerler. Sart müziğinin Avrupai müzik karşısında ahenksiz kaldığını söyleyen Schuyler, Kırgız müziği ile de farklılık gösterdiğini belirtir⁵⁷⁵. Ürgenç şehrinde müzik zevkinin oldukça ileri düzeyde olduğunu söyleyen Emin Efendi çevre tasviri yapan Ürgenç şiirlerinin ise belirli bir ölçüyle yazılmadığını belirtir⁵⁷⁶. Vámbéry, Hive'de

⁵⁷⁴ Schuyler, Taşkent ziyareti sırasında İranlı ve Şii olan arkadaşı Abdullah Bey'in daveti sayesinde kadın dansçıları görme şansını elde etmiştir. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 135-136.

⁵⁷⁵ Sartların kullandığı enstrümanların başında bir gitar şeklinde biçimlendirilmiş iki telli çalgı aleti olan *dutara* yer alır. Diğeri ise *sitara*'dır. Bu enstrüman üç tele sahiptir ve genellikle keman gibi yayla çalınır. Dört telli çalgı aleti olan *tchetara* ile *keman*, dans müziklerinde kullanılan *tambur*, klarnet gibi boru şeklindeki *surnai*, altı veya yedi fit uzunluğunda büyük pirinçten yapılmış *kornai* ve farklı büyüklükte iki tambur içeren *nagora* ülkede gözlemlenen diğer enstrümanlardır. Onlar arasında en fazla ilgi duyulan çalgı büyük telleriyle bir Yahudi çalgısı olan *harp*'dir. Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 131-132.

⁵⁷⁶ Emin Efendi, Ürgenç şiirine örnek olarak aşağıdaki dördlülüğü verir.

*Nasib çeküb revân bolsak yollara
Yakın yerde yâd iteyim yâr seni
Az yatup köp yürüp varsak iliere
Çöl Mugan'da yâd iteyim yâr seni*

*Meşhed-i Mısıryyan da gerçi yerinde
Kaygu bolmaz koç yiğitin serinde
Buğdaylı Boan'da kovi burunda
Şular yerde yâd iteyim yâr seni*

dutara'nın yanı sıra kopuzun kullanıldığına ve bu çalgılar eşliğinde iyi şarkılar söylendiğine tanık olmuştur⁵⁷⁷.

Teke Türkmenleri de Sartlar gibi dutara çalmakta ve şarkı söylemektedir⁵⁷⁸. Onlar dutarayı çalan kişiye “Baksı” derler. Baksı bağlamanın tellerini kendisi yapar. Teller çabucak aşındığı için bazen bir müzik şöleni esnasında birkaç defa değiştirilmesi gerekebilir. Baksı görünüş ve kıyafet bakımından diğer Türkmenlerden kolayca ayrılır. Orijinal kıyafetleri ve farklı sakal modelleriyle baksılar gittikleri her yerde dostça karşılanır, itibar ve saygı görürler. İlk çay ve ilk çelim ona verilir. Sohbet esnasında da ilk söz Baksı'ya aittir. Eğlence düzenleneceği zamanlarda Baksı'yı davet etmek üzere iki üç atlı huzuruna gönderilir ve kendisinden hediyesi verilmek üzere davetlerine icap etmesi istenir. Eğlence mekânlarında merak ve heyecanla beklenen bu kişi dutarasını çalmaya başlayınca herkes susar ve dikkatlice onu dinler. Aralarda Türkmenler onu memnun etmek için çay ve çelim gibi çeşitli ikramlarda bulunurlar. Bu tür eğlenceler gün ışıncaya kadar devam eder. Eğlence bittiğinde hane sahibi Baksının hediyesini takdim eder. Aynı şekilde dinleyenler de ona hediye verirler⁵⁷⁹.

Türkmenler masal ve hikâyelerin anlatıldığı ortamlarda bulunmaktan da hoşnut olurlar. Onlar arasında tıpkı Baksı gibi çok itibar gören anlatıcılar, dinleyicilerine Hive ve Buhara'ya ait şiirler okur, Türkmenlerin İran ordusunu nasıl bozguna uğrattıklarına dair kahramanlık hikâyelerini anlatırlar⁵⁸⁰.

Türkmenlerde düğün, doğum veya yeni bir çadırın kurulması dolayısıyla şenlikler düzenlenir. Bu şenliklerde güreşler, yarışmalar ve at koşuları tertip edilir. Güreşler daima topluluğun en yaşlı üyesi tarafından idare edilir. Güreş sırasında birkaç rakibinin sırtını yere getiren şahıs oybirliği ile “Pehlivan” tayin edilir ve bu unvanı hayatı boyunca taşır⁵⁸¹. Taşkent'de baharın gelişiyiyle birlikte düzenlenen şenlik sırasında güreşin yanı sıra folklor oyunları da sergilenir.

At yarışları ve av partileri Batı Türkistan halkının düzenledikleri diğer eğlenceleridir. Avcılık halk arasında pek yaygın olmamakla birlikte han başta olmak

⁵⁷⁷ Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 347.

⁵⁷⁸ Seyyah Blocqueville, Dutara'yı Türkmenlerin çaldığı tek müzik aleti olarak zikreder. O mandoline benzettiği bu çalgı aletini uzun saplı ve dut ağacından yapılmış oval şeklinde gövdeye sahip bir enstrüman olarak tarif eder. Onun bu tarifinden yola çıkarak seyyahların dutara ya da dütar olarak zikrettiği bu çalgının bugün tüm Türkler tarafından kullanılan ve bizlerin “saz” ya da “bağlama” olarak bildiğimiz enstrüman olması muhtemeldir. Blocqueville, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁷⁹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁵⁸⁰ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁸¹ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 75.

üzere özellikle yönetici kesimin ilgisini çeker ve av partileri sırasında daha ziyade doğan ve kartal gibi hayvanlar avlanır⁵⁸². Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadır Han'ın 1813 yılının Ocak ayında ikinci oğlu Rahman Kulu Töre için düzenlemiş olduğu sünnet şöleninde yukarıdaki eğlence tarzlarından ikisinin de gerçekleştirildiğini görüyoruz. Sünnet ziyafetinden sonra başlayan at yarışlarında, yarışa katılacak tüm atlar yaşlarına göre gruplara ayrılır ve belli bir noktada toplanırlar. Yarışı birincilikle bitiren atın sahibine Hive Hanı pek çok hediye vererek onu mükâfatlandırır. At yarışından sonra başlayan güreş müsabakalarında ise tüm rakiplerini tuşa getiren güreşçi yine Hanın mükâfatına layık olur. Bu tür yarışlar sünnet şöleni boyunca yaklaşık on gün devam ettiği gibi şölene katılan pek çok kişiye bu şekilde hediyeler dağıtılır⁵⁸³. Bunun dışında başta Rahim Han olmak üzere Hive Hanlarının yılda iki ya da üç kez av partileri düzenledikleri bilinmektedir⁵⁸⁴.

Küçük çocukların eğlencelerine gelince erkekler oyuncakla oynamak yerine daha çok dini eğitim görür, at binmeyi, silah ve yay kullanmayı öğrenir. Schuyler, onların küçük yaşlardan itibaren ebeveynleri tarafından başta İranlılar olmak üzere düşmanlarına karşı kinle doldurulduklarını söyler. Bunun dışında onların çocukluklarını en iyi şekilde yaşadıklarını da belirtir. Bir çok oyun bilen erkek çocuklarının en sevdikleri oyun kemiklerle oynanan aşık oyunudur. Kız çocuklarının çoğunlukla oynadıkları oyun ise top oyunlarıdır. Bunun dışında onlar eski bez parçalarından yapılan bebeklere sahiptirler⁵⁸⁵.

Batı Türkistan'da çocuk ve yetişkinler arasında yaygın olarak oynanan bir diğer oyun satrançtır. Blocqueville, Teke Türkmenler arasında da bu oyunun oynandığına tesadüf etmiştir. Seyyah, üzerine kare şekiller resmedilmiş bir bez ve bıçakla yontulmuş kaba figürlerle oynanan bu oyunun Tekeliler tarafından sıklıkla oynandığını hatta onların sefere çıktıklarında dahi oyun gereçlerini yanlarında taşıdıklarını söyler⁵⁸⁶.

⁵⁸² Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 127-128. Burnes, Amu Derya'nın batı ve güney batısında yaşayan Türkmenlerin en büyük eğlencelerinin atları olduğunu söyler. Buna örnek olarak Merv nehri civarında yaşayan Türkmenleri gösterir. Bu Türkmenler atlarıyla birlikte nehre girip su içerisinde çeşitli oyunlar oynamaktan çok büyük zevk alırlar. Aynı şekilde Salore Türkmenleri de atlarıyla meşgul olmayı kendileri için bir eğlence kabul ederler. Burnes, *a.g.e.*, C.II, s. 37, 58.

⁵⁸³ Munis, *a.g.e.*, s. 409-410. Vambery, düğünlerde düzenlenen yarışlara 9, 19 ve 29 gibi isimler verildiğini ve buna göre düğün sahibinin kazanan kişiye kendi mülkü içerisinde 9, 19, 29 sayılarına riayet ederek hediyeler dağıttığını söyler. Bu kurala göre hediyeler 9 koyun, 19 keçi şeklinde belirlenirdi. Vambery, *Travels in Central Asia*, s. 347-348.

⁵⁸⁴ Munis, *a.g.e.*, s. 295.

⁵⁸⁵ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 128.

⁵⁸⁶ Blocqueville, *a.g.e.*, s. 73.

Semer kand'da büyük oranda kumar şeklinde ve bahis karşılığında oynanan kart ve zar oyunları da vardır. Schuyler kart oyunlarının Rusya'dan kazanılmış bir alışkanlık olduğunu söyler⁵⁸⁷.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Batı Türkistan halkı hayatın tüm zorluklarına rağmen eğlencelerinden hiç geri kalmamış, kendilerine özgü farklı oyunlarla birbirlerine kenetlendikleri gibi milli benliklerini de muhafaza etmişlerdir.

⁵⁸⁷ Schuyler, *a.g.e.*, C.I, s. 128.

SONUÇ

Avrupalıların Asya coğrafyasına duyduğu ilgi 5. yüzyıldan itibaren kendisini göstermiştir. Elçilik müessesesi vasıtasıyla buradaki siyasi teşekküller hakkında bilgi edinen Bizans İmparatoru aynı zamanda bölgenin sosyal yapısını da tanımıştır. Çünkü seyyahlar siyasi bilginin yanı sıra bölge halkına dair tüm izlenimlerini aktarmışlardır. 13. yüzyıla kadar aralıklarla devam eden bu durum Marco Polo'nun gezisiyle daha farklı bir boyut kazanmış ve doğu bir kez daha Avrupalının merakını celp etmiştir. Ancak bölgenin zor coğrafi şartları ve iklim özellikleri, gezginlerin gözünü korkuttuğundan Avrupalının nezdinde Doğu, Ön Asya ile sınırlı kalmıştır.

Nitekim Ortaçağ boyunca Doğu toplumlarıyla ilişkileri asgari seviyede olan Batı, Rönesans sonrası gelişmelerle birlikte bu bakış açısını değiştirerek doğuya yönelmiştir. Bu değişimin arkasında yatan sebep Batı'nın, Doğu'da kendine bağlı yeni bir düzen kurma fikridir. Bu düzenden kastedilen ise Batı'nın, Doğu üretiminin sorumluluğunu ve denetimini üstlenerek bunu kendi adına kullanmak istemesidir. Batı'ya bu bakış açısını kazandıran coğrafi keşifler ve sanayileşme, süper güç olmak isteyen Avrupalı devletlerin, ham madde ve pazar arayışlarını Asya coğrafyasında sürdürmek istemeleriyle sonuçlanmıştır. Ancak Batı'nın Doğu hakkındaki bilgileri yeterli değildir. Bu eksikliği gidermek “Geleneksel Doğu”yu kendine konu edinen bir bilim dalının oluşturulmasıyla mümkün olacaktır⁵⁸⁸. İhtiyaç doğrultusunda ortaya çıkan “Oryantalizm”, kurulan araştırma merkezleri ve enstitüleri aracılığıyla büyük oranda amacına ulaşır. Bu bilim dalına katkı sağlayan en önemli faaliyetler yine bölgeye düzenlenen gezilerdir. Nitekim Doğu bilimi araştırma merkezlerinin seyahatnamelere verdiği önem, 19. yüzyılda pek çok Avrupalı'yı doğunun keşfedilmemiş yerlerine sürükler.

Seyyahların gezileri sırasında yaşadıkları en büyük sıkıntı Batı Türkistan'ın coğrafi ve iklim şartlarından kaynaklanır. Çünkü bölge hem çöl hem de karasal iklim

⁵⁸⁸ Karakaş, *a.g.e.*, s. 90-91.

özelliklerine sahiptir. Zaman zaman yaşanan çöl fırtınalarıyla birlikte aşırı soğuklar ya da sıcaklar gezginlere olduğu kadar bölge halkına da zor anlar yaşatmaktadır. İncelememiz neticesinde 19. yüzyıl seyyahlarının belli başlı amaçlarından birinin Batı Türkistan'ı tanımak, buraya giden yolları ve hanlık merkezlerine ulaşımı çözmek olduğunu gördük. Bu bilgiler özellikle Rusya'yı ilgilendirmektedir. Çünkü Rusya 19. yüzyılda Türkistan'ın işgalini dış politikasında ilk sıraya oturtmuştur. İngiltere ise Rusya'nın bu tavrı karşısında kendisine Batı Türkistan politikası geliştirmiştir. Amacı Rusya'nın herhangi bir ileri hamlesinde, sömürgelerine giden yolu emniyet altına almaktır. Bunu sağlamak belki de her iki ülkeyi karşı karşıya getirecek, Rusya'yı Batı Türkistan'da durdurmak savaşarak mümkün olacaktır. Şu durumda hiç tanımadıkları bu coğrafyayı bilmek onların Rusya karşısında zafer kazanmalarını sağlayabilecektir. İngiltere, Burnes ve Vámbéry'nin bu seyahatnameleriyle hedeflerine ulaşmış, bölge hakkında pek çok şey öğrenmiştir. Ancak İngiltere ile Rusya arasındaki gelişmeler beklenildiği gibi sonuçlanmamış, her iki ülke birbirleriyle savaşı göze alamadıklarından çıkarların gözetildiği bir anlaşma yapmışlardır.

Burnes ve Vámbéry Batı Türkistan gezilerini bir kervan eşliğinde sürdürmüşlerdir. Kervanda yer alanların büyük çoğunluğunu bölge halkının oluşturması gezginlerin güzergâhlarla birlikte Doğu halkı ile ilgili de pek çok şey öğrenmelerini sağlamıştır. Onlar bu bilgilerini ziyaret ettikleri şehirlerde daha da pekiştirmişlerdir. Doğu Hindistan şirketinde resmi görevli Burnes ve Doğu dilbilimcisi Vámbéry, eğitimlerinin ve işlerinin kendilerine sağladıkları avantajlar sayesinde gezdikleri yerleri ve bölge halkını çok iyi tahlil etmişlerdir. Nitekim seyahatnamelerinin klasik eserler arasında yer alması bu özelliklerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Diğerlerinden daha geç bir tarihte bölgeyi ziyaret eden Schuyler işgale maruz kalan Türkistan'daki Rus askerlerinin faaliyetlerini Amerika'ya rapor etmekle görevli bir diplomattır. Rusların işgal harekâtı sırasında Avrupa basınında çıkan haberler, Rusya'nın bölge halkına zulmettiğine yöneliktir. Hem bu haberlerin doğruluk derecesini anlamak hem de Rusların bölgede ne gibi bir çalışma yürüttüğünü tespit etmek isteyen Amerika St. Petersburg'daki elçilik kurumu vasıtasıyla bölgedeki araştırmalarını sürdürmektedir. Gerçekte Amerika ve Avrupalı devletlerin merak ettikleri husus, bölge halkına zulüm yapılıp yapılmadığı değil bölgeye has zenginliklerin ne kadarlık bir kısmının Rusların eline geçtiğidir. Nitekim Schuyler, Rus ordusuyla birlikte bölgeye yönelik gezisinde

hem bu zenginlikleri izah etmekte hem de bölgenin sosyal ve kültürel yapısını açıklamaktadır. İkinci bölümde Batı Türkistan'ı ziyaret eden seyyahları ve onlardan bazılarının gezi amaçlarını ortaya koymamız 19. yüzyıl Batı emperyalizminin Türkistanda nasıl yoğunlaştığının ve bu yoğunluğun neticesinde ortaya çıkan hain planların idrak edilmesine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Seyahatnamelerde aktarılan bilgilerden yola çıkarak oluşturduğumuz Batı Türkistan Hanlıklarının siyasi tarihi, bölgedeki mevcut güçlerin 19. yüzyılda içinde bulunduğu durumu göstermektedir. Görüleceği üzere bu yüzyılda bölgedeki hanlıkların siyasi otoriteleri zaman zaman yok olmakta ve bu dönemlerde Batı Türkistan her türlü tehlikeye açık bir hal almaktadır. Onların yaşadığı bu sıkıntılar gerçekte Rusların Çar I. Petro'dan itibaren takip ettikleri Türkistan politikasının bir neticesidir. "Böl, parçala, yut" taktiği ile hanlıkların gücünü azaltan ve aralarındaki dayanışmayı engelleyen Ruslar, emperyalizm kapsamında kendisine güçlü devletler arasında yer bulmak ve yüzyıllardır hayalini kurduğu sıcak denizlere inme arzusunu gerçekleştirmek istemektedir. Uzun yıllar bölgenin hakimi olan ve yenilmezliğin gururunu yaşayan Özbek hanedanlar, Rusların bu amacını idrak edemediklerinden onların tuzağına çok kolay düşmüşlerdir. 16. yüzyılda Özbek Hanedanlığı adı altında bir bütün olan Özbekler, bu yüzyılın sonunda Hive ve Buhara şeklinde ikiye bölünmüştür. 18. yüzyılın başında ise Ming kabilesinden Özbek hanedanlar yönetiminde Hokand Hanlığı kurulmuştur. Gelişmeler bununla sınırlı kalmamış, bölünmelerin akabinde hanlıklar birbirleriyle rekabet içerisine girmişlerdir. Bu tarihten itibaren her hanlık karşılaştığı tehlikelerle tek başına mücadele ettiği gibi kimi zaman bu tehlikelerin arkasında rakibi diğer hanlıkları bulmuştur. Buna Hive-Yomut Türkmenleri, Hive-Buhara, ve Buhara-Hokand mücadelelerini örnek gösterebiliriz. Buhara diğer hanlıkların başına çorap örerken devamlı surette Rusların desteğini arkasında görmüştür. Ancak Hokand'dan sonra Rusların ikinci işgal ettiği ülke Buhara olmuştur.

Birbirleriyle mücadele etmenin sonucunda Rusya karşısında savunmasız kalan hanlıklar, bu büyük tehlikeyi fark ettiklerinde artık yapabilecekleri pek bir şey kalmamıştır. Kuzeyden işgale başlayan Ruslar kısa sürede üç hanlığı da etkisiz bırakmış ve işgalleri Afganistan'a kadar ilerletmiştir. İngiltere ile yaptığı anlaşma nedeniyle burası onun son durağı olacaktır. Böylece Afganistan, İngiltere nüfuzu altındaki

Hindistan ile Rusya yönetimi altındaki Batı Türkistan arasında tampon bölge görevini üstlenir.

Varlığı ilkçağlara dayanan şehirlere sahip Batı Türkistan, ekonomik bakımdan Asya'nın en verimli bölgelerinden biridir. Bölgenin kuzeyden bozkırlarla, batı ve güneyden ise çöllerle çevrili olması bu verimliliğin uzun süre dış tehlikelerden korunmasını sağlamıştır. Böylece bölgedeki önemli şehirler, mevcut tarihi zenginliklerini ve kültürel yapılarını uzun süre muhafaza etmişlerdir. Bunlar arasında Buhara, Semerkand, Hive ve Hokand en önemlileridir. Semerkand haricinde diğerleri Batı Türkistan hanlıklarının merkezlerini oluşturmaktadır. Semerkand ise İslam ve Doğu kültürünün merkezi olma özelliğini 19. yüzyılda dahi devam ettirmektedir. Nitekim şehirlerin sahip olduğu bu özellikler, seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Onlar önemli merkezlerde uzun süre kalmış ve her fırsatta şehrin farklı yerlerini gezmişlerdir. Bu şekilde gezip gördükleri yerleri bizlere tanıtmakta başarılı olmuşlardır.

Seyyahların şehirlerle ilgili değindiği konular onların fiziki yapılarıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda şehrin nüfus yapısı, Özbek ve Türkmenlerin bu nüfus içerisindeki yeri, onların aile yapısı, eğlenceleri, yemek kültürü, dini inanışları, giyim tarzları, ve de sahip oldukları meskenler hakkında bilgilere yer vermişlerdir. Biz zamanımızın sınırlı olması nedeniyle sadece ilk üç konuyu ilgili bölümde inceledik ve ataerkil ve geniş aile yapısına sahip Türkmen ve Özbek grupların genel olarak bilinen Türk aile yapısından çok fazla farklı olmadığını gördük. Buna göre her Türkmen ve Özbek genci buluş çağına geldiğinde ailesinin ya da kendisinin seçtiği biriyle evlenir. Bu durum Türkmenler arasında daha ziyade gençlerin birbirlerini beğenmeleri neticesinde gerçekleşir. Şayet aileler rıza göstermez ya da talep edilen başlık damat adayı tarafından karşılanamazsa bu sefer kız gizlice erkeğe kaçar. Böylece başlık parası ödenmesi söz konusu olmaz. Buradan hareketle 19. yüzyılda başlığın evlenme adetleri arasında önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Her iki tarafın anlaşmaya vardığı durumlarda iki genç arasında nişan yapılır. Nişanla düğün arasındaki süreçte babasının evinde kalarak çeyizini hazırlayan gelin adayı, düğünden sonra damadın babası tarafından hazırlanan çadırda ya da meskende konaklar. Nişanlılık süresi sonucunda bir eğlence düzenlenir. Bu eğlencenin amacı iki gencin evlendiğini duyurmaktır. Bu eğlencelerde at yarışları ve güreşler gerçekleştirilir.

Genelde tek eşliliğin yaygın olduğu Türkmen ve Özbek grupları arasında maddi durumu iyi olan erkeğin iki, üç hatta dört kadınla evlenmesi de mümkündür. Ancak bu erkek her kadın için ayrı bir çadır açmak durumundadır. Hem çok eşlilik hem de başlık parası mevzusu uzun süre Araplarla bir arada yaşayan bu insanların Arap kültüründen etkilenmiş olduklarını göstermektedir.

Görüldüğü üzere Türkmen ve Özbeklerde evlenme ve eğlence kültürü iç içedir. Tabii onların eğlence anlayışı düğünlerde gerçekleştirilen at yarışları ve güreşlerle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra sıcak havalarda havuz kenarları ya da ağaç altlarında oturarak sohbet etmek, misafir ettikleri kişiler için ev şölenleri düzenlemek, bunun daha büyük bir şekli olan ve birçok insanın katıldığı bazem adı verilen eğlenceler tertip etmek, şiir, hikaye ve masal anlatılarını dinlemek Batı Türkistan halkının diğer eğlencelerini oluşturur. Bunlar arasında en dikkat çekici olan bazem şölenleridir. Bu tür şölenlerde müzik ve batcha denilen bir erkek dansöz eşliğinde, seyirciler eğlendirilir. Bölgedeki halkın büyük kesiminin Sünni Müslüman inancına sahip olması bu şölenlerde dans eden kişilerin genç yaştaki erkeklerden oluşmasına neden olmuştur. Erkek dansçıların oyununun sergilendiği bu eğlence anlayışı gerçekte İran kökenlidir. Batı Türkistanla birlikte Anadolu'da da bu tür bir eğlenceye rastlanır. Anadolu Türkleri erkek dansçıları için "köçek" ismini kullanmaktadır. Batı Türkistan'da dans eden kadınların da varlığı bilinmekte fakat onlar sadece kadınlara ait avlularda dans etmektedirler. Dansçıların olmadığı müzikli şölenler de söz konusudur. Bu tür eğlencelerde önemli olan dutara adlı çalgıyı çalan baksılardır. Bu kişi hem çalıp hem de şarkılar söyleyerek sabaha kadar katılımcıları eğlendirir. Batı Türkistan eğlence anlayışını daha ayrıntılı incelediğimiz ilgili bölüm bize Anadolu Türklerinin eğlence anlayışı ile Türkistan Türklerinin eğlence anlayışı arasındaki benzerlikleri göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak çalışmamızda Türk tarihi ve kültürü içerisinde büyük öneme sahip Batı Türkistan'ı 19. yüzyılda ele alarak ve bölgenin tarihine büyük bir katkı sağlayan Batılı seyahatnameler ışığında inceleyerek bölge hanlıklarını, onların içine düştüğü siyasi çıkmazı ve sayıca üstün nüfusun sosyal ve kültürel yapısını aydınlatmaya çalıştığımızı söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Seyahatnameler

Blocqueville, H. C., 1986, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara.

Burnaby, F., 1997, *A Ride To Khiva Travels and Adventures in Central Asia*, Oxford University press, New York.

Burnes, A., 1992, *Travels into Bokhara Being the Account Of A Journey From India To Cabool, Tatrtary And Persia Also, Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahore*, C.I-III, Asian Educational Services yay., Yeni Delhi.

İbn Fazlan, 1975, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir yayınevi, İstanbul.

Jenkinson, A., 1885, *Early Voyages and Travels Russia and Persia*, Edited by E.D. Morgan and C. H. Coote, C. I, London.

Mac Gahan, I.A., 1995, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, Çev.; Kolağası Ahmed, Haz.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Akademi Kitabevi yay., İzmir.

Mehmet Emin Efendi, 1986, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Yay. haz. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., nr. 49, Ankara.

Marco Polo, 1854, *The Travels of Marco Polo the Venetian*, Edit. Thomas Wright, C. I., London.

Meyendorff, B. G., 1826, *Voyage d'Orenbourg a Boukhara fait en 1820 a travers les steppes qui s'étendent a l'est de la mer d'Aral et au-dela de l'ancien Jaxartes*, A. Jaubert, Paris.

Schuyler, E., 1876, *Turkistan Notes Of A Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja*, Spottiswoode and Co. press, London.

Vámbéry, A., 1970, *Travels in Central Asia Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand Performed In The Year 1863*, Praeger Publishers, Washington.

Araştırma Eserler

Aka, İ., 2000, *Timur ve Devleti*, TTK yay., Ankara.

Anadol, C., 1996, *Orta Asya Türk Devletleri Tarihi*, Kamer yay., İstanbul.

Bacon, E. E., *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser yay., nr. 79.

Barthold, V.V., 2000, *Asyanın Keşfi Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, Yöneliş yay., İstanbul.

————— 1990, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu yay., IV. Dizi-Sayı 11, Ankara.

Baykara, T., 1996, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi yay., İzmir.

Becker, S., 1968, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Harvard University pres., USA.

Bregel, Y., 2003, *Historical Atlas of Central Asia*, Leiden, NLD: Brill, N.H.E.J., N.V. Koninklijke, Boekhandel en Drukkerij.

Bregel Y., 2000, *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana.

Bulut, Y., 2002, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş yay., İstanbul.

Çağatay, E., 1996, *Bir Zamanlar Orta Asya*, Tetragon yay., İstanbul.

Dopffer, G., 1995, *Au Pays Sacré des Anciens Turcs Eski Türklerin Kutsal Ülkesinde*, çev. Ömer Aygün-Ahmet Soysal, Yapı Kredi Yay., Ankara.

Ebülgazi Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü*, Hazırlayan: Muharrem Ergin, Tercüman yay., nr.33.

- Ergin, M., 1998, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul.
- Frye, R. N., *Orta Çağın Başarısı Buhara*, çev. Hasan Kurt, Bilig yay., nr.19, Ankara.
- Goffman. D., 2001, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz 1642-1660*, çev: Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi yay., İstanbul.
- Golden, B., 2002, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam yay., Ankara.
- Grousset, R., 1980, *Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken yay., İstanbul.
- Gündoğdu, A., 1995, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri:1512-1740)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Güner, İ., 2000, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası (Eski Dünya Kıta ve Ülkeleri)* C.I, Atatürk Üniv. yay., nr. 910, Erzurum.
- Hatunoğlu, N., 2003, *Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı (1785-1920)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Haussing, H. W., 1997, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri.
- Herzl T, 1995, *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, Neşre haz. Ergun Göze, Boğaziçi yay., İstanbul.
- Holdsworth M., 1959, *Turkestan In The Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Centre press, Russia.
- Kafesoğlu, İ., 1998, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul.
- Karakaş, M., 2000, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi yay., Ankara.
- Khalfin, N.A., 1964, *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868*, Central Asian Research Centre press, Russia.
- Kitapçı, Z., 1996, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Dizgi yay., Konya.

- Kutay, C., 1998, *Sahte Derviş*, Aksoy yay., İstanbul.
- Kütükoğlu M. S., 1998, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı yay., İstanbul.
- Ligeti, L., 1998, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu yay., nr.527, Ankara.
- Löschburg, W., 1998, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Yay. haz. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi yay., Ankara.
- Memiş, E., 2005, *Tarih Metodolojisi*, Çizgi yay., Konya.
- Memiş, E.-N. Köstüklü, 2005, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası*, Çizgi yay, Konya.
- Merçil, E., 1989, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK. yay., Ankara.
- Muhammed Mirab Munis- Muhammed Rıza Mirab Agahi, 1999, *Firdaws al-iqbal History of Khorezm*, Çağataycadan çev. Yuri Bregel, Brill press, USA.
- Öke, M. K., 1985, *Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikayesi*, Bilge yay., İstanbul.
- Rasonyi, L., 1971, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr. 39, Ankara.
- Roux, J. P., 2001, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı yay., nr. 171, İstanbul.
- Said, E., 1999, *Oryantalizm*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul.
- Saray, M., 1994, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875)*, TTK. yay., Ankara.
- , 1993, *Özbek Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi yay., nr. 4, İstanbul.
- Soucek, S., 2000, *History of Inner Asia*, Cambridge University press, New York.
- Suavî, A., 1977, *Hive Hanlığı ve Tuekistan'da Rus Yayılması*, Yay. haz. M. Abdulhâlik Çay, Orkun yayınevi, İstanbul.

Şahin, G., 2005, *Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyehatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W. Wittman-1803, R.R. Madden-1829, C. Fellows-1852, E.J. Davis-1879, W.J.J. Spry-1895)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Şeşen, R., 2001, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK. yay., Ankara.

Togan, Z. V., 1981, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun yay., İstanbul.

————— 1981, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi yay., İstanbul.

Toparlı, R., 2005, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara.

Vámbéry, A., 1993, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ da Seyahati)*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses yay., İstanbul.

Yaban, H., 2003, *XV. ve XVII. Yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

Zarcone, T., 2001, *Yasak Kent Buhara 1830–1888*, çev. Ali Berktaş, İletişim yay., İstanbul.

Makaleler

Alpargu, M., 2002, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. 8, Edit. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye yay., Ankara.

Arda, Z. C., 1987, “Açılış Konuşması”, *I. Uluslararası Seyehatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri 28.X-1.XI.1985*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir.

Ardel, A., 1992, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr. 121, Ankara.

Bala, M., 1979, “Buhara Hanlığı”, *İ.A.*, C. II, MEB. yay., İstanbul.

Barthold, W., 1979, “Şeybânîler”, *İ.A.*, C. 11, MEB. yay., İstanbul.

————— 1968, “Hokand”, *İ.A.*, C.5/I, MEB. yay., İstanbul.

- 1948, “Ebülhayr”, *İ.A.*, C.4, MEB. Yay., İstanbul.
- Bouvat, L., 1979, “Şeybani Han”, *İ.A.*, C. XI, MEB. yay., İstanbul.
- Bridges, P., 2005, “Eugene Schuyler, The Only Diplomatist”, *Diplomacy and Statecraft*, Sayı 16, Routledge Taylor and Francis Group press., USA.
- Büchner, V. F., 1980, “Sâmânîler”, *İ.A.*, MEB. yay., C. X, İstanbul.
- Can, T., 2005, “İpek Yolunun İncisi Buhara”, *Avrasya Bülteni*, Sayı 40, , Tika yay., Ankara.
- Çağatay, N., 1987, “İbn-i Batuta'nın Gezi ve İncelemeleri Hakkında Konuşma”, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri 28.X-I.XI.1985*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir.
- Çeşmeli, İ., 2002, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *Sanat Tarihi Yıllığı XV*, Yayın Kurulu Başkanı Tarcan Yılmaz, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi yay., İstanbul.
- Emanuel V. R., 2002, “Joseph Wolff”, *The Jewish Encyclopedia*, s. 552–553. <http://www.jewishencyclopedia.com>. (15.01.2006)
- Eravcı, M., 2004, “XVI. Asırda Ortadoğu'ya Gelen Batılı Seyyahlar ve Batı-Doğu İlişkisindeki Roller”, *10–20. Yüzyıllar Arasında Türk ve İranlıların Batıyla İlişkileri*, TTK yay., Ankara (7–15 Mart).
- Kılıç-Schubel, N., 2002, “XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maveraünnehir-Özbek Hanlığı (Şibanîler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk”, *Türkler*, Editör: Hasan Celal Güzel, C.8, Yeni Türkiye yay., Ankara.
- Kitapçı, Z., 1983, “İslamiyetin Semerkand'ta Yayılışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 25, İstanbul Ağustos.
- Kocabaşoğlu, U., 1994, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK yay., 539–551.
- Konukçu, E, 1998, “Hokand Hanlığı”, *İ.A.*, TDV. Yay., İstanbul.
- Krader, L., 1995, “Orta Asya Halklarında Aile Yapısı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, çev. Handan Er, C.2, Sayı 8, Kültür Bakanlığı yay., Ankara (Mart).

Mert, Ö., 1980, “Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkistan’ı İle İlgili Eserleri”, *Türk Kültürü*, Sayı 218/Yıl 19, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., (Kasım-Aralık), Ankara.

Moldabayeva, D., 2005, “Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi” *Bilig*, Sayı 35, Güz.

Mumcu, A., 1987, “Almanca Yazılmış Seyahatnameler ve Bu Türe Giren Eserlerin Tanıtımı Konusunda Konuşma”, *I. Uluslar arası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri 28.X-1.XI.1985*, A.Ü. yay., Eskişehir.

Özaydın, A., 1993, “Canoğulları”, *İ.A.*, C. VII, TDV. yay., İstanbul.

Pritsak, O., 1955, “Karahanlılar” *İ.A.*, C.6 MEB. yay., İstanbul.

Saray, M., 1998, “Hive Hanlığı”, *İ.A.*, C. 18, TDV yay., İstanbul.

Schaeder, H. H., 1980, “Semerkand”, *İ.A.*, M.E.B. yay., C.10, İstanbul.

Şeşen, R., 1992, “Buhara”, *İ. A.*, TDV. yay., C.6 İstanbul.

Sinor, D., 2000, “Giriş: İç Asya Kavramı”, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yay., İstanbul.

Spuler, B., 1970, “Central Asia From The Sixteenth Century To The Russian Conquests”, *The Cambridge History Of Islam*, C.I, Edit. P.M. Holt, Cambridge University press, London.

Taaffe, R. N., 2000, “Coğrafi Ortam”, çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yay., İstanbul.

Tamir, F., 2002, “Kazak Hanlığı”, *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye yay., C.8, Ankara.

Tekin, F., “Hive (Harezmi) Hanlığı Tarihinin Kaynakları” *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 11-13 Mayıs 2005*, Gazi Üniversitesi Gazi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, Ankara (Matbaada).

Togan, Z. V., 1968, “Hârizm”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB. yay., V/1 İstanbul.

Vaissiere, E., 2005, “İpek Yolunun Bilinmeyen Efendileri Soğdlar”, çev. A. Ufuk Kılıç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 135, Ankara.

Yarkin İ., 1976, “Batı Türkistan”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr.45, Ankara.

Yetişgin, M., 2002, “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye yay., Ankara.

Yıldız, H. D., 1989, “Harzemşahlar Devleti”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Editör: Kenan Seyithanoğlu, Çağ yay., C.9, İstanbul.

Yücel, T., 1987, “Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış”, *Türk Kültürü*, XXV/294, Araştırma Enstitüsü yay., Ankara.

İnternet Adresleri

<http://www.yurdum.com/Kitalar/Asya/turkistan.htm>, (12.12.2005)

http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Burnes, (08.09.2005)

<http://www.victorianweb.org/history/empire/eic.html>, (19.09.2005)

<http://www.sscnet.ucla.ucla.edu/southasia/History/British/EAco.html>,
(19.09.2005)

http://85.1911encyclopedia.org/B/BU/BURNES_SIR_ALEXANDER.htm,
(12.09.2005)

http://en.wikipedia.org/wiki/Arminius_Vámbéry, (08.09.2005)

<http://en.wikipedia.org>

http://98.1911encyclopedia.org/V/VA/VÁMBÉRY_ARMIN.htm, (12.09.2005).

http://en.wikipedia.org/wiki/F._G._Burnaby, (28.03.2006).

EKLER**Ek1. Seyyahların resimleri****Resim 1. Eugene Schuyler****Resim 2. Arminius Vámbéry**

Ek2. Bölgeye özgü resimler

Resim 3. Semerkand'daki Koyun Pazarı (Goillaume Dopffer, *Au Pays Sacré des Anciens Turcs Eski Türklerin Kutsal Ülkesinde*, çev. Ömer Aygün-Ahmet Soysal, Yapı Kredi Yay., Ankara 1995, s. 99)⁵⁸⁹

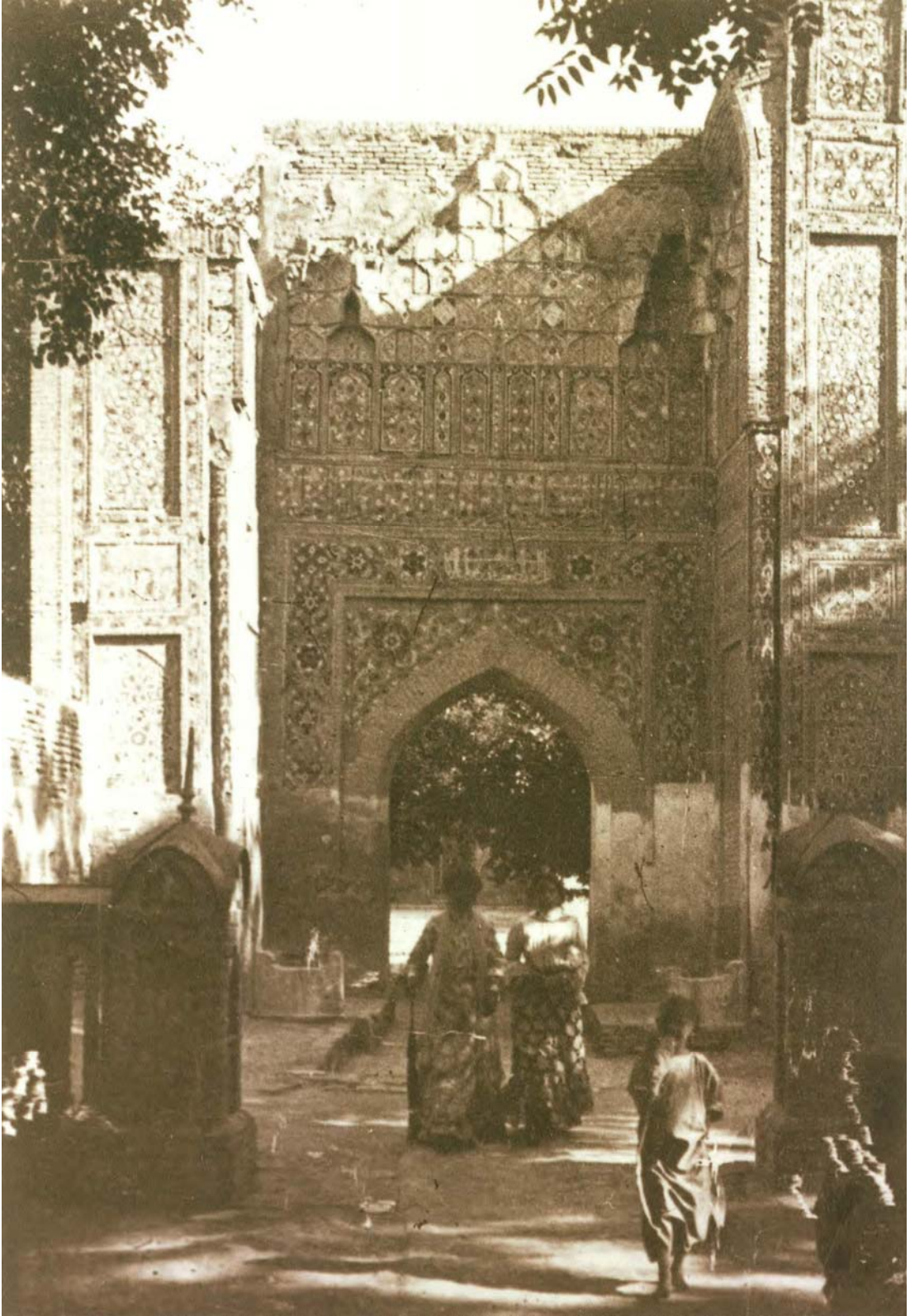
⁵⁸⁹ Dopffer tarafından bir albüm şeklinde hazırlanan bu çalışma Henry Bouillane de Lacoste'un 1906-1907 tarihlerinde Afganistan çevresinde gerçekleştirdiği yolculuğu sırasında çektiği fotoğraflardan oluşmaktadır.

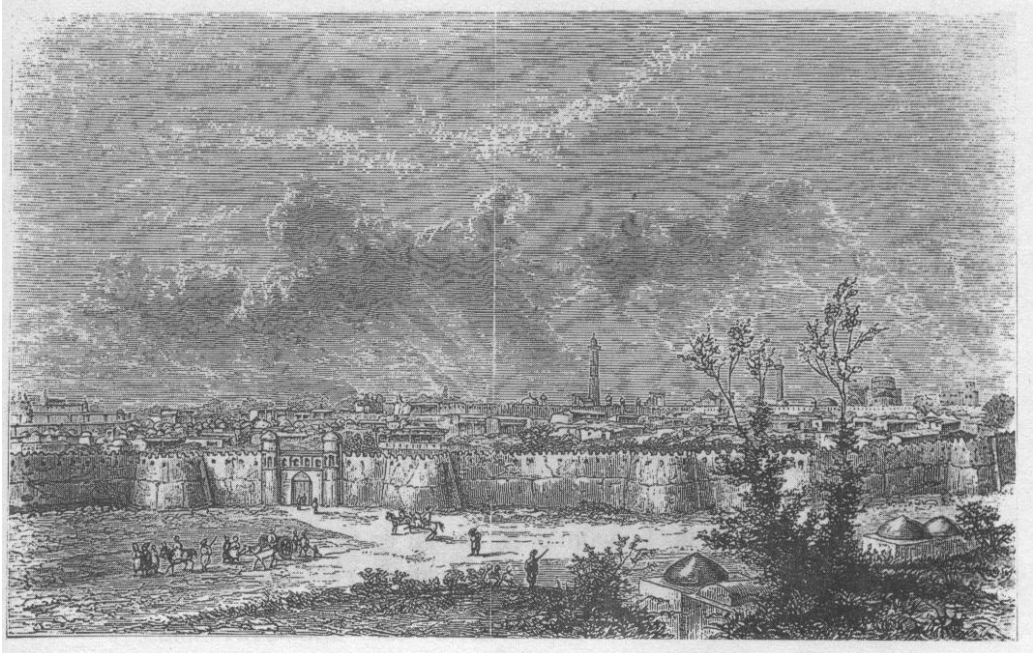
Resim 4. Buhara'da Pazar Yeri (Dopffer, *a.g.e.*, s. 105)

Resim 5. Kokand'daki Han Sarayı (Dopffer, *a.g.e.*, s. 113)

Resim 6. Semerkand'daki Aksak Timur Mezarının Girişi (Dopffer, *a.g.e.*, s. 97)

Resim 7. Hezar-esb kapısı tarafından Hiva şehrinin görünüşü (Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 107)

Resim 8. Hiva Hanı Muhammed Rahim Bahadır Han 1806-1825 (Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 115)

Resim 9. Hive'de bir Özbek (Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 170)

Resim 10. Raks eden çocuklar (Mac Gahan, *a.g.e.*, s. 179)

Ek3. 18. ve 19. Yüzyıl Orta Asya Haritaları

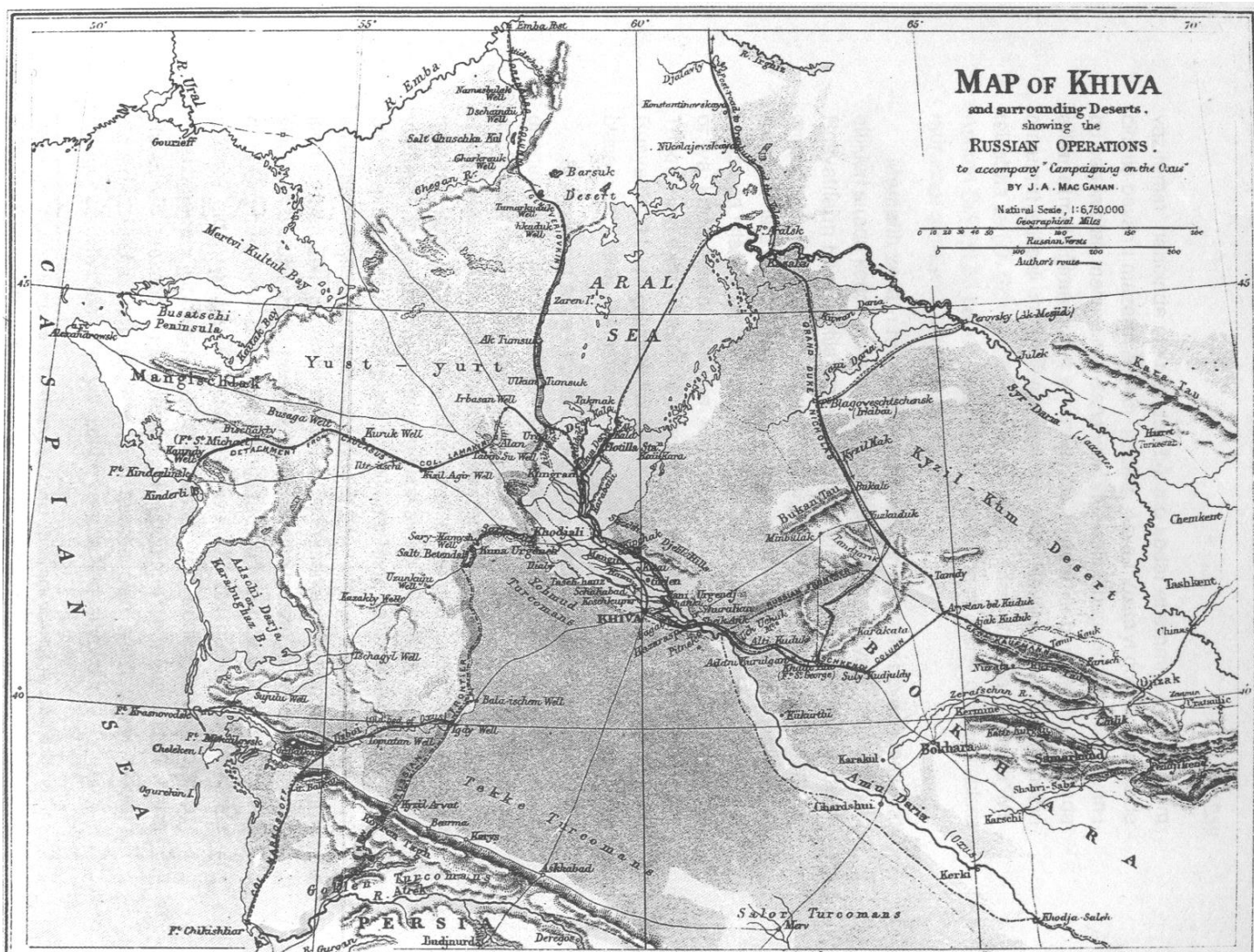

© Yuri Bregel, 1999

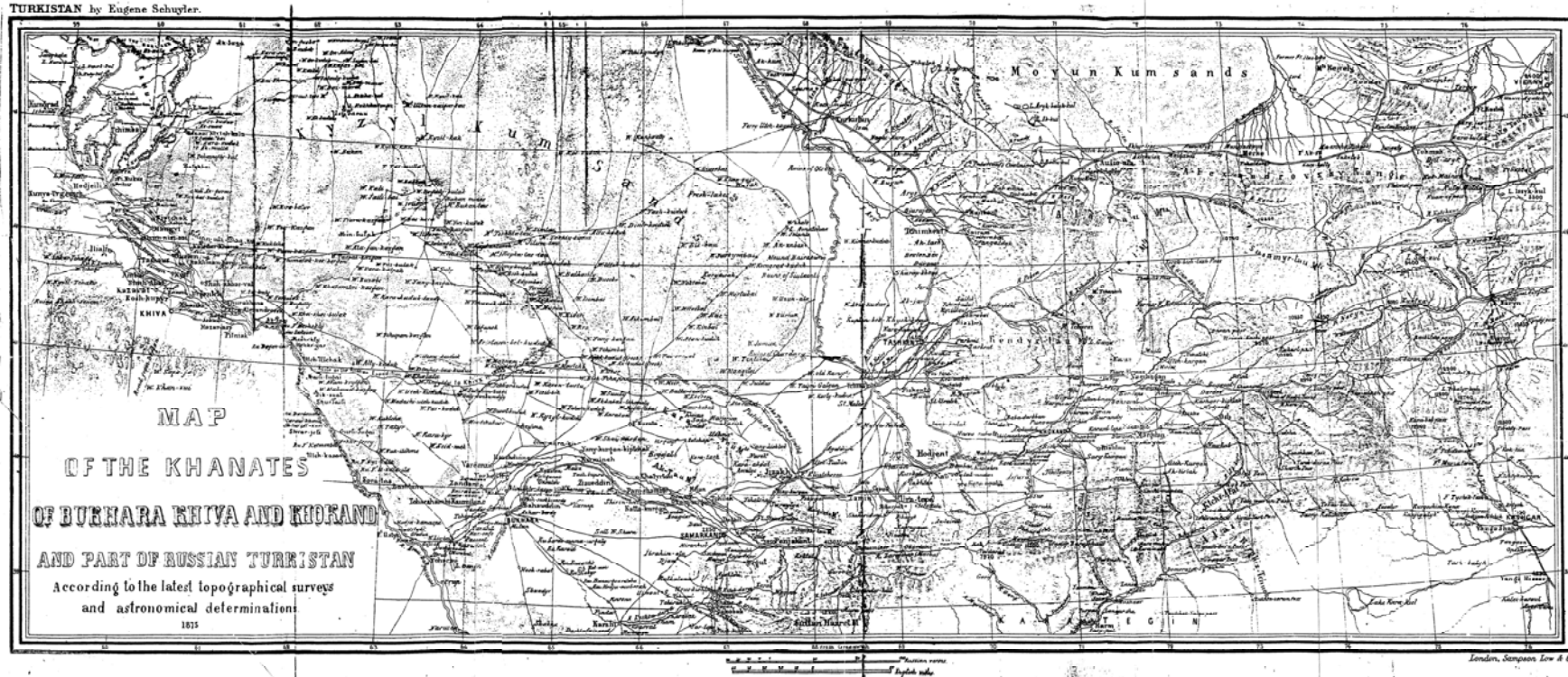
Harita 1. XVIII. Yüzyılda hanlıkların siyasi haritası (Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.*, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana 2000)

Harita 2. XIX. Yüzyılda hanlıkların siyasi haritası (Bregel, Historical Maps)

Harita 3. Mac Gahan'a ait Batı Türkistan haritası (Mac Gahan, a.g.e., s. 259)

Harita 4. Eugene Schuyler'in Türkistan haritası (Schuyler a.g.e., C.I)

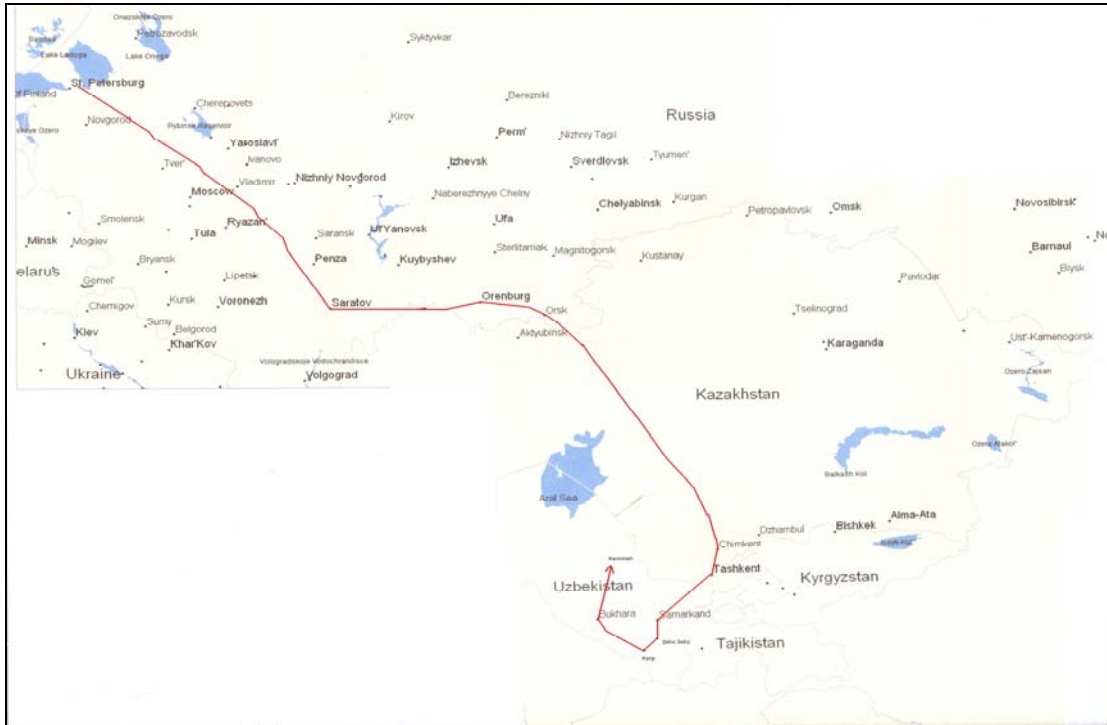
Ek4. Seyyahların Takip Ettiği Güzergâhlara Ait Haritalar

Harita 5. Alexander Burnes'in güzergâhı

Harita 6. Arminus Vámbéry'nin güzergâhı

Harita 7. Eugene Schuyler'in güzergâhı